
ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑΙ

R. Hope Simpson, A Gazetteer and Atlas of Mycenaean Sites, Institute of Classical Studies, University of London Bulletin Supplement No 16, 1965. Σελ. VI, 200, χάρτες 5.

Τὸ ἔργο τοῦ δρ. Hope Simpson «Γεωγραφικὸ λεξικὸ καὶ Ἄτλας τῶν μυκηναϊκῶν τόπων», ὅπου καταγράφονται οἱ μυκηναϊκὲς καὶ μυκηναϊζούσες ἐγκαταστάσεις τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδας, τῶν νησιῶν τοῦ Ἴονίου καὶ τοῦ Αἰγαίου (ἔξω ἀπὸ τὴν Κρήτη, γιὰ τὴν ὁποία ἐτοιμάζεται ἀντίστοιχη ἐργασία ἀπὸ τὸν κ. Hood), καθὼς καὶ τῶν μικρασιατικῶν παραλίων μὲ πληροφορίες ἀντλημένες ἀπὸ τὴ βιβλιογραφία ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν προσωπικὴ γνώση τῶν τόπων, ἀποτελεῖ ἓνα πολὺ χρήσιμο ὄργανο στὴ διάθεση ἐκείνων πού ἀσχολοῦνται μὲ τὴ μυκηναϊκὴ Ἑλλάδα.

Στὴν ἀρχὴ τῆς σύντομης εἰσαγωγῆς ἀναφέρονται οἱ ἰδιότητες τῶν τόπων τοὺς ὁποίους οἱ προϊστορικοὶ ἄνθρωποι διέλεξαν γιὰ νὰ ἐγκατασταθοῦν καὶ πού ἡ γνώση τους εἶναι ἀπαραίτητη γιὰ τὸν σύγχρονο ἀρχαιολόγο, ὅταν ἀναζητῆ τοὺς ἀγνωστούς ἀκόμη συνοικισμοὺς, καὶ διατυπώνονται μερικὰ κριτήρια μὲ τὰ ὁποῖα μποροῦν νὰ χαρακτηριστοῦν ὡς «μυκηναϊκὲς» προϊστορικὲς ἐγκαταστάσεις στὶς παρυφές τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ. Κατόπιν ἐξηγοῦνται οἱ συντομογραφίες, δίνεται ἓνας χρονολογικὸς πίνακας, παρέχονται πληροφορίες γιὰ τὴ σύσταση τοῦ ἐδάφους, γιὰ τὴν ὕδρευση, γιὰ τὸ κλίμα, γιὰ τὴν πυκνότητα καὶ τὴν κατανομὴ τῶν μυκηναϊκῶν συνοικισμῶν μέσα στὰ ὅρια τῶν διαφόρων περιοχῶν (σύμφωνα μὲ τὴ γεωγραφικὴ διαίρεση τῆς Ἑλλάδας στὴν κλασικὴ ἐποχὴ) καὶ τέλος προσφέρεται μιὰ ἐπιλογὴ βιβλιογραφίας γιὰ τὴ μυκηναϊκὴ τοπογραφία.

Τὸ κύριο μέρος τοῦ ἔργου ἔχει συγκροτηθῆ σὲ μεγάλες γεωγραφικὲς ἐνότητες (Πελοπόννησος, ΒΔ Ἑλλάδα, Κεντρικὸ καὶ Ἀνατολικὸ Αἰγαῖο), πού πλαισιώνουν μικρότερες περιοχὲς (π.χ. Ἀττικὴ, Ἀργολίδα), στὸ ἐσωτερικὸ τῶν ὁποίων ἐντάσσονται ἐπὶ μέρους ἀρχαιολογικοὶ τόποι βαλμένοι σὲ γεωγραφικὴ τάξη. Σὲ κάθε λῆμμα, μὲ τὸ ὄνομα τοῦ τόπου (ἐνδεχομένως καὶ μὲ τὸ ὄνομα τοῦ πρὶ κωντινοῦ σύγχρονου συνοικισμοῦ) βρῖσκει κανεὶς πληροφορίες γιὰ τὴ θέση του στοὺς χάρτες τοῦ Βρετανικοῦ Ναυαρχείου, γιὰ τὴ χρονικὴ διάρκειά του στὰ πλαίσια τῆς προϊστορικῆς καὶ τῆς ἱστορικῆς ἀρχαιότητος, καὶ βιβλιογραφία (ὅταν ὑπάρχη). Γιὰ τοὺς τόπους πού ἔχουν μεγαλύτερο ἐνδιαφέρον ἢ παρουσιάζουν προβλήματα καὶ πάντως ἔχουν ἀνάγκη ἀπὸ διευκρινήσεις, προστίθεται σχόλιο, συντομώτερο ἢ ἐκτενέστερο, πού κάποτε περιλαμβάνει παρατηρήσεις βασισμένες στὴν προσωπικὴ ἐμπειρία τοῦ συγγρ.

Τὸ βιβλίον πλουτίζεται μὲ πέντε χάρτες. Ὁ ἓνας, μεγάλος καὶ κι-

νητός, περιλαμβάνει τὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα, τὰ Ἴονια (ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Κέρκυρα), τὴν Εὐβοία, τὶς Δ. Σποράδες, καὶ δείχνει θέσεις μυκηναϊκῶν ἐγκαταστάσεων, νεκροταφείων κ.τ.λ. Ἀπὸ τοὺς ἄλλους τέσσερις, ὁ 2ος καὶ ὁ 3ος συμπληρώνουν τὸν μεγάλο χάρτη πρὸς Β. (2ος : διείσδυση τῶν Μυκηναίων στὴ Β. Ἑλλάδα) καὶ πρὸς Α. (3ος : Κυκλάδες-Σποράδες-Μικρασιατικὰ παράλια), ὁ 1ος καὶ ὁ 4ος παρουσιάζουν σὲ μεγαλύτερη κλίμακα τὴν Ἀργολιδοκορινθία καὶ τὰ Δωδεκάνησα.

Στὸ τέλος ὁ συγγρ. διατυπώνει μερικὰ ἱστορικὰ συμπεράσματα. Ἡ Ἀργολιδοκορινθία, ἡ Ἀττικὴ, ἡ Βοιωτία, μέρος τῆς Εὐβοίας, ἡ Θεσσαλία ἀπὸ τὸν Βόλο ὡς τὴ Λάρισα εἶναι οἱ περισσότερο ἐκμυκηναϊσμένες περιοχές. Σ' αὐτὰς ἐμφανίζονται τὰ μεγαλύτερα ἀνάκτορα, ὀχυρωματικὰ ἔργα, ὀδικὸ δίκτυο (μὲ ἐξαιρέση τὴν Πύλο). Ἡ ἀνάπτυξη αὐτοῦ πού μπορεῖ νὰ ὀνομαστῆ («Μυκηναϊκὸ Βασίλειο» στὴν περίοδο 1400-1200 π.Χ. ἦταν ἀποτέλεσμα μιᾶς προοδευτικῆς συγκέντρωσης τῆς δυνάμεις καὶ μιᾶς βαθμιαίας δημιουργίας πόλεων σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἀνάπτυξη τοπικοῦ καὶ ὑπερποντιοῦ ἐμπορίου. Οἱ μυκηναϊκὲς ἐγκαταστάσεις τῆς Μεσσηνίας καὶ τῆς κοιλάδας τοῦ Εὐρώτα φαίνονται ξεκομμένες ἀπὸ τὸν μυκηναϊκὸ πυρήνα. Ἡ Ἀχαΐα καὶ τὰ Ἴονια νησιὰ καθυστέρησαν νὰ ἀναπτυχθοῦν. Στὶς ὑπόλοιπες περιοχές — Λίτωλια, Ἀκαρνανία, Ἡπειρο, Β. Θεσσαλία καὶ Μακεδονία — τὰ μυκηναϊκὰ εὐρήματα εἶναι λιγότερα ἀπὸ τὰ ντόπια προϊόντα. Σ' αὐτὰς καὶ σ' ἄλλες περιοχές οἱ ἐγκαταστάσεις δὲν φαίνονται μόνιμες. Ὁ συγγρ. δὲν παραλείπει νὰ σημειώσῃ ὅτι τὰ συμπεράσματά του ἀφοροῦν ἀποκλειστικὰ στὴν ἐποχὴ τῆς μεγαλύτερης διάδοσης τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ, στὴν ΥἼΕ III Α-Β (1400-1200), γιὰ τὴν οἱ σημερινές μας γνώσεις γιὰ τὴν ΥἼΕ I καὶ II παρουσιάζουν πολλὰ κενά, καὶ ὅτι γρήγορα θὰ ξεπεραστοῦν ἀπὸ καινούριες ἀνακαλύψεις. Ἀλλὰ ἀπὸ τὴν πλευρὰ μας θὰ παρατηρηθῶμε ὅτι ἡ συμπλήρωση ἑνὸς τέτοιου ἔργου θὰ πραγματοποιηθῆ μὲ μικρὲς κάθε φορὰ προσθήκες καὶ διορθώσεις καὶ γιὰ πολὺν καιρὸ τοῦτο θὰ ἀποτελῆ ἓνα θετικὸ στήριγμα γιὰ τὴν ἔρευνα.

ΑΓΝΗ ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ

Frammenti della lirica greca, a cura di Benedetto Marzullo, Firenze, Sansoni (Biblioteca classica - Serie greca), 1965. Σελ. VIII, 204 (καὶ 8 πίνακες ἐκτὸς κειμένου).

Οἱ εἰδικότεροι στὰ προβλήματα τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς λυρικῆς ποίησης γνωρίζουν μὲ πόση ὑπομονὴ (ἀπὸ ἐκείνην πού χαρίζει σοφία) ἀλλὰ καὶ μὲ πόση δεξιότητα καὶ ἀγάπη ὁ Ἴταλὸς ἐλληνιστὴς Β. Marzullo διάνυσε τὸν δικὸ του δρόμο, ἀναζητώντας τὴ θέση ἀπὸ ὅπου θὰ μποροῦσε νὰ ἔχῃ μιὰ πιὸ «esatta visione» τῆς παλαιᾶς λυρικῆς ποίησης τῶν Ἑλλήνων¹: «Μιὰ διπλὴ παρεξήγηση ἀπειλεῖ τὴν κατανόηση τῆς ἀρχαίας

1. Πρβ.: Il problema omerico, Φλωρεντία 1952· Alcmane 92D, στὸ Rh. Mus. 98 (1955) 73-94· Homericum, στὸ Atene e Roma N.S. 1 (1956) 141-167· Il fantasma di Omero, αὐτ. N.S. 2 (1957) 129-142· Studi di poesia eolica,

έλληνικῆς λυρικῆς ποίησης: πῶς τάχα γεννήθηκε σὲ ἀντίθεση πρὸς τὴν ἐπικὴ ποίηση, ἀφοῦ στὴν παγερὴ 'ἀντικειμενικότητα' ἐκείνης ἀντιτάσσει ἐπιτέλους, μὲ ἕναν τρόπο ἐκρηκτικὸ, μιὰ 'ὑποκειμενικότητα' ἀπόλυτη. Ἐπειτα τὸ ἔπος εἶναι γιὰ τοὺς πῖο πολλοὺς μιὰ ἐνόητα ἀκλόνητη, γέννημα ἐνὸς ἐξάισιου καὶ ἀνεπανάληπτου πνεύματος: τοῦ Ὀμήρου. Ἐναν παρόμοιον ὅμως χαρακτήρα ἀποδίδουμε καὶ στὴ λυρικὴ ποίηση, ὅταν, σύμφωνα μὲ μιὰ ρομαντικὴ ἀπλοποίηση, τὴ θεωροῦμε ἄμεση ἔκφραση τοῦ αἰσθήματος, πηγαῖο τραγούδι.

Ἡ πρόσφατη, ὑπομνηματισμένη ἔκδοση ἀποσπασμάτων τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς λυρικῆς ποίησης ἀπὸ τὸν Β. Marzullo ἔχει λοιπὸν συγκεκριμένο στόχο: ἐντάσσοντας καὶ πάλι στὶς ἀληθινές τους (δηλ. στὶς ἱστορικές τους) συντεταγμένες πολλὰ ἀπὸ τὰ κατάλοιπα τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς λυρικῆς ποίησης, ἐξακριβώνοντας γιὰ τὸ καθένα ἀπὸ αὐτὰ τοὺς ἀνιόντες συγγενεῖς του, τὴν προσωπικὴ του ταυτότητα καὶ φυσιογνωμία, τοὺς λογοτεχνικοὺς του τέλος ἀπογόνους, νὰ δικαιώση, μὲ τὸν πῖο ἀντικειμενικὸ τρόπο, τὴ βαθύτερη πίστη τοῦ ἐκδότη γιὰ τὴν ἀληθινὴ μορφή καὶ οὐσία τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς λυρικῆς ποίησης.

Μὲ μιὰ σειρά πού τὴν ὑπαγορεύουν ὄχι τὰ διάφορα «εἶδη» σὰ ὅποια ἀνήκουν τὰ κατάλοιπα αὐτὰ τῆς ἀρχαίας λυρικῆς ποίησης, ἀλλὰ ἡ ἐποχὴ στὴν ὁποία τοποθετοῦνται οἱ δημιουργοὶ τους, ἐκδίδονται καὶ σχολιάζονται ἀποσπάσματα τοῦ Καλλίνου, τοῦ Ἀρχιλόχου, τοῦ Τυρταίου, τοῦ Ἀλκμάνου, τῆς Σαπφῶς, τοῦ Ἀλκαίου, τοῦ Μιμνέρμου, τοῦ Σόλωνα, τοῦ Φωκυλίδου, τοῦ Ἰππώνακτα, τοῦ Στησιχόρου, τοῦ Ἰβύκου, τοῦ Ἀνακρέοντα, τοῦ Σιμωνίδη. Οἱ στόχοι τοῦ ὑπομνηματισμοῦ εἶναι αὐτοὶ πού δηλώθηκαν πῖο πάνω: α) ἡ προσπάθεια νὰ συληφθῇ τὸ ἀληθινὸ νόημα τῶν ἀποσπασμάτων: μιὰ σύντομη εἰσαγωγὴ στὸ κάθε ἀπόσπασμα δίνει τὸ κλειδί γιὰ τὴν κατανόησή του· β) ἡ ἀναζήτησις στὸν Ὀμηρὸ ἢ στὸν Ἡσίοδο (στὸ ἔπος, λοιπὸν) ὄλων τῶν καλουπιῶν («*matrici*») πάνω σὰ ὅποια οἱ λυρικοὶ ποιητὲς ἔχουν τὴ δική τους ἔμπνευση: λέξεων, πού τίς ἐπαιρναν αὐτούσιες ἀπὸ τὸ ἔπος (κρατώντας πολλὰ φορὲς καὶ τὴ θέση πού καθιέρωσε γι' αὐτὲς ὁ ἐπικός ποιητής: ἀρχὴ ἢ τέλος τοῦ στίχου), φράσεων, πού εἶχαν βρῆ στὸ ἔπος τὴν ὀριστικὴ τους διαμόρφωση, ἐννοιῶν πού καλλιεργημένες στὸν κόσμο τοῦ ἔπους συνέχιζαν νὰ κατευθύνουν καὶ τοῦ λυρικοῦ ποιητῆ τὴν ἔμπνευση· γ) ἡ ἀνίχνευση στὴ νεώτερη λογοτεχνικὴ παραγωγὴ (λυρικὴ ποίηση, τραγωδία κ.τ.λ.) τῶν καλουπιῶν πού καὶ οἱ ποιητὲς αὐτοὶ δημιούργησαν μὲ τὴ σειρά τους (πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ὑποδεικνυόμενους συσχετισμοὺς εἶχαν διαφύγει, πράγματι, ὡς τώρα τὴν προσοχὴ τῶν ἐρμηνευτῶν).

Ἡ μέθοδος αὐτὴ βοηθεῖ τὸν ἐκδότη ἄλλοτε νὰ ὑποστηρίξῃ διορθώσεις ἢ ἀναγνώσεις πού εἶχαν προτείνει παλαιότεροι φιλόλογοι γιὰ πολλὰ χωρία τῶν ἀποσπασμάτων αὐτῶν, καὶ ἄλλοτε νὰ προτείνῃ ὁ ἴδιος νέες ἀναγνώσεις ἢ διορθώσεις, συχνὰ βελτιώνοντας ἀπλῶς εἰκασίες παλαιότερων.

Σημειώνουμε τὶς ἀκόλουθες καινούριες γραφές¹:

Τυρτ. ἀπ. 5 στ. 3 : πᾶν θ' ὄσσον - Ἄλκμ. ἀπ. 49 στ. 6 : οἷ τι γὰρ οἷ(τε) τετυγμένον ἔσθαι, ἀπ. 92 στ. 2 : θεωρεῖ ὅτι τὸ γεγλωσσαμένον εἶναι nota marginalis τοῦ πέρασε στὸ κείμενο - Σαπφ. ἀπ. 27α στ. 8 : τόν [περ ἄρ]ιστον, ἀπ. 48 στ. 1 : κάλ' ἐπόησας (ὅπου ὅμως ἡ ἀναφορὰ στὸν ὁμηρικὸ στίχο E 731 δὲν φαίνεται δικαιολογημένη, ἀφοῦ ἐκεῖ ὁ ἐπιθ. τύπος κάλ' ἀναφέρεται στὸ οὐσ. λέπαδνα' δὲν εἶναι, ἄλλωστε, τόσο βέβαιο ὅτι ἡ σύνταξη κάλ' ἐπόησας ἀποτελεῖ «*chiaro omerismo*»· πβλ. P. C h a n t r a i n e, Grammaire Homérique II § 50) - Ἄλκ. ἀπ. 2 στ. 2 : κορούφαισ' ἐν ἄγναις, ἀπ. 77 στ. 4 : ἱπι[οτροφόιο, ἀπ. 90 στ. 8 : ἀμφι(τίθει), ἀπ. 94 στ. 5 : ἐπεὶ (γάκ) κεφάλαν - Σόλ. ἀπ. 1 στ. 12 : πειθόμενοι (εἶναι ὅμως περιέργο πῶς ὁ ἐκδότης δὲν πρόσεξε τὸ ἰσχυρὸ ἀνακόλουθο τοῦ δημιουργεῖ ἢ ἀνάγνωση τοῦ προτεινέι), ἀπ. 14 στ. 6 : ὦρη· σὺν δ' ἦβη - Φωκυλ. ἀπ. 8 στ. 2 : ἐσθλὸν - Ἰππών. 24α στ. 1 : Μαιαδεῦ, Κυλλήνιε, ἀπ. 39 στ. 5 : πέτρας γ' ὄρεϊας - Ἀρχιλ. ἀπ. 80 στ. 9 : ἡμερσέ[ν με . . .] - Ἀνακρ. ἀπ. 1 στ. 4 : ἦ κου νῦν, ἀπ. 54 στ. 1 : κάλυμμά τ' ἐσφηκωμένον (ὅπου ὅμως ἀπὸ τυπογραφικὸ σφάλμα γράφτηκε : καλύμμα τ'), ἀπ. 55 : ξένοις', ἀπ. 88 στ. 6 : ἱπποσειρᾶν (ὅπου ὅμως α) ἢ προτεινόμενη σύνταξη δεξιῶς ἱπποσειρᾶν δύσκολα θὰ μπορούσε νὰ βρῆ στήριγμα στὸν ὁμηρ. στίχο O 679, ἀφοῦ ἐκεῖ τὸ ἀπαρ. κελητίζειν ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ ρηματικὸ ἀκόμη ἐν εἰδώσ· β) ὁ προτεινόμενος ρηματικὸς τύπος ἱπποσειρᾶν δὲν βρίσκει στήριγμα στὴ γλώσσα τοῦ Ἀνακρέοντα ποῦ, ὅπως φαίνεται, ἀγνοεῖ τὰ σύνθετα αὐτοῦ τοῦ τύπου· γ) ὁ προτεινόμενος ρηματικὸς τύπος ἱπποσειρᾶν θὰ ἔπρεπε νὰ ἀνήκη στὶς ἐξαιρέσεις τοῦ χρυσοῦ κανόνα τοῦ Scaliger) - Σίμων. ἀπ. 13 στ. 9 : νυκτιπλανεῖ.

Τὴν ἔκδοση συνοδεύει μιὰ σειρὰ ἀπὸ χρήσιμους Indices : α) locorum, β) verborum, γ) rerum notabilium.

Ὁ B. Marzullo ἔκανε μὲ τὴν ἔκδοση αὐτὴ μιὰ ἀπὸ κάθε ἀποψη ἐπιτυχημένη δοκιμὴ. Θὰ μπορούσαμε ἄραγε νὰ ἐλπίζουμε ὅτι ὁ ἴδιος λαμπρὸς ἑλληνιστὴς θὰ ἀποφάσιζε κάποτε νὰ χαρίσῃ στὴ φιλολογικὴ ἐπιστῆμη μιὰ ὑπομνηματισμένη ἔκδοση ὅλων τῶν ἀποσπασμάτων τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς λυρικῆς ποίησης; Οἱ εὐχές μας ἄς τὸν ἐνθαρρύνουν.

Μιὰ ὑπενθύμιση, προτοῦ τελειώσουμε τὴ σύντομη αὐτὴ παρουσίαση: Ἡ ἔκδοση αὐτὴ ἔγινε ἀπὸ τὸν B. Marzullo γιὰ τοὺς νεαροὺς μαθητὲς τῶν ἰταλικῶν λυκείων. Δὲν εἶναι ἄραγε καιρὸς νὰ διδαχθοῦμε καὶ ἐμεῖς ἀπὸ τὴν ἐντιμότητα μὲ τὴν ὁποῖαν ἀντιμετωπίζονται οἱ νεαροὶ μαθητὲς σὲ ἄλλους τόπους; Μιὰ ἐντιμότητα ποῦ ξεκινᾶ ἀπὸ τὸ σεβασμὸ πρὸς τοὺς νέους, καί, προπάντων, ἀπὸ τὴν ἀγωνία γιὰ τὴ διαμόρφωση τῆς προσωπικότητάς τους.

Δ. ΛΥΠΟΥΡΑΗΣ

Robert Joly, Le niveau de la science hippocratique. Contribution à la psychologie de l'histoire des sciences, Paris, «Les Belles Lettres», 1966. Σελ. 248.

Ὁ Ἰπποκράτης, ὁ μεγαλύτερος, καθὼς φαίνεται, Ἕλληνας για-

1. Μερικὲς ἀπὸ αὐτὲς δὲν παρουσιάζονται στὴν ἔκδοση αὐτὴ γιὰ πρώτη φορά: εἶχαν προταθῆ ἀπὸ τὸν ἐκδότη σὲ παλαιότερες μελέτες του.

τὸς τοῦ 5. αἰ. π.Χ., εἶχε γίνεи πρόσωπο μυθικὸ ἤδη στὴν ἀρχαιότητα, ὅχι μάλιστα τὴν πολὺ ὕστερη. Τὸ ἐκπληκτικὸ εἶναι ὅτι καὶ σήμερα, ὕστερα ἀπὸ ἕναν δλόκληρον αἰῶνα αὐστηρῆς ἐπιστημονικῆς ἐρευνας¹, γράφονται ἀκόμη βιβλία —τις πῖο πολλὰς φορὰς ἀπὸ γιατροῦς, τὶς λιγότερες ἀπὸ φιλόλογους—, στὰ ὁποῖα ὁ Ἴπποκράτης τοῦ μύθου συγγέεται μὲ τὸν πραγματικὸ Ἴπποκράτη². Ἀλλὰ καὶ ἡ ἱατρικὴ ποῦ φέρει τὸ ὄνομα τοῦ μεγάλου γιατροῦ, αὐτὴ ποῦ διαβάζουμε στὸ λεγόμενον ἱπποκρατικὸ Corpus, δὲν ἔχει γνωρίσει καὶ αὐτὴ ὡς σήμερα τὴν πῖο ἀντικειμενικὴ τῆς ἀξιολόγησι. Ἀπὸ τοὺς ἐρευνητῆς ποῦ ἀσχολήθησαν μὲ αὐτὴν, οἱ φιλόλογοι δὲν ἦταν, φυσικὰ, οἱ πῖο ἀρμόδιοι γιὰ ἕνα τέτοιο ἔργο, ἐνῶ οἱ γιατροὶ δὲν ἔδειξαν τὸν ἴδιο μὲ τοὺς φιλόλογους ζῆλον νὰ μελετήσουν καὶ νὰ ἀξιολογήσουν σωστὰ, ἀπὸ ἀποψη αὐτοὶ καθαρὰ ἱατρικῆ, τὴν προσφορὰ τοῦ ἱπποκρατικοῦ Corpus· συχνὰ ἀναλώθηκαν στὴν ἐκφραση μόνου ἐνὸς ἀπεριόριστου θαυμασμοῦ καὶ σὲ ἐπαίνους, ποῦ πάντα ὅμως κινδυνεύουν νὰ φανοῦν ἄκριτοι. Τὸ ἱπποκρατικὸ Corpus περιμένει τὸν ἄνθρωπο, ποῦ φιλόλογος καὶ μαζὶ γιατρός, ἱστορικὸς τῆς ἱατρικῆς καὶ ψυχολόγος θὰ ἀφιερῶσι τὸν ἑαυτὸ του στὴ μελέτη του. Στὸ μεταξὺ καὶ τῶν φιλόλογων ὁ ὑπέρμετρος ζῆλος καὶ τῶν γιατρῶν ἡ μονομέρεια καὶ ἡ φιλολογικὴ ἀνεπάρκεια θὰ ἀφήνουν —δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ ἀλλιῶς— τὰ ἔγνη τους στὴν ἱπποκρατικὴ ἐρευνα. Καὶ τότε φωνὲς συνετῆς σὰν αὐτὴ τοῦ Robert Joly θὰ εἶναι πάντα τὸ δίχως ἄλλο χρήσιμες —καὶ ὅταν ἀκόμη ὁ ἀναγνώστης θὰ αἰσθάνεται ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ βρῖσκει πάντοτε τὸν ἑαυτὸ του ἀπόλυτα σύμφωνο μὲ αὐτῆς.

Ἡ τάση τῶν νεώτερων συγγραφέων νὰ βλέπουν στὰ ἔργα ποῦ ἀπαρτίζουν τὸ ἱπποκρατικὸ Corpus, ἢ ἔστω καὶ σ' ἐκεῖνα ποῦ μποροῦν νὰ προσέρχονται ἀπὸ τὸν μεγάλο Ἴπποκράτη, τὸ ἴδιο ἐπιστημονικὸ πνεῦμα ποῦ χαρακτηρίζει τὴ σημερινὴ ἱατρικὴ, ἢ πίστη τους λοιπὸν ὅτι «ἀπὸ τὴν ἱπποκρατικὴ ἱατρικὴ ὡς τὴ δικὴ μας συνεχίζει νὰ ὑπάρχει τὸ ἴδιο πνεῦμα, ἢ ἴδια μέθοδος, τὸ ἴδιο ἐπιστημονικὸ ἰδεῶδες», ἦταν ποῦ προκάλεσε ὀξεία τὴν ἀντίδραση τοῦ R. Joly. Γιατὶ ὁ διακεκριμένος αὐτὸς ἱπποκρατιστῆς³ πιστεύει ὅτι τὰ ἱπποκρατικὰ ἔργα ἀνήκουν στὸ σύνολό τους σὲ μιὰ περίοδο τῆς ἱστορίας τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος ποῦ δὲν μπορεῖ μὲ κανέναν τρόπο νὰ χαρακτηρισθῇ ἐπιστημονικὴ : ἀδὲν εἶναι ἀρκετὸ μιὰ ἱατρικὴ νὰ ἔχη σπάσει τοὺς δεσμοὺς τῆς μὲ τὴ

1. Στὰ νεώτερα χρόνια τὸ ἔναυσμα γιὰ μιὰ συστηματικὴ μελέτη καὶ ἐξονυχιστικὴ ἐξέταση τῶν ἔργων τῶν γιατρῶν συγγραφέων τοῦ 5. καὶ 4. αἰ. π. Χ. προῆλθε ἀπὸ τὴν ἐκδοσι τῶν ἔργων αὐτῶν ἀπὸ τὸν É. Littré, ποῦ ὀλοκληρώθηκε στὰ 1861.

2. Πρὸς τὶς μυθιστορηματικὰς βιογραφίαι τοῦ Ἴπποκράτη ἀπὸ τὸν G. Baisselle, Hippocrate, Παρίσι 1931, καὶ τὸν A. Kanatsoulis, Le Secret d'Hippocrate, Παρίσι 1963, βιβλία ποῦ σημειώνουν μεγάλη ἐμπορικὴ ἐπιτυχία.

3. Ὁ R. Joly, δίπλα σὲ διάφορα ἄρθρα ποῦ ἀναφέρονται σὲ ἐπιμέρους προβλήματα τοῦ ἱπποκρατικοῦ Corpus, μᾶς ἔχει χαρίσει καὶ τὸ λαμπρὸ βιβλίον : Recherches sur le traité pseudo-hippocratique Du régime, Λιέγη - Παρίσι 1960. Ἀπὸ τὸν ἴδιο ἔχουμε τώρα καὶ τὴν ἐκδοσι τοῦ «Περὶ διαίτης» στὴ σειρὰ τῶν κειμένων τῶν ἐκδόσεων «Les Belles Lettres».

μαγεία και τή θρησκεία για να χαρακτηρισθῆ ὑποχρεωτικά και μόνο γι' αὐτὸ ἐπιστημονική· μιὰ τέτοια ἰατρική εἶναι βέβαια ὀρθολογιστική, ἀνάμεσα ὅμως στὸν ὀρθολογισμό και τὴν ἐπιστήμη μπορεῖ ἀκόμη νὰ ὑπάρχει ἄβυσσος» (σ. 15)· «ἡ ἀληθινὴ ἐπιστήμη, ἂν θέλῃ νὰ ριζώσῃ, πρέπει νὰ βάλῃ πρῶτα φωτιά νὰ κάψῃ ὅ,τι ἐλάτρευε ἢ προεπιστημονικὴ νοοτροπία» (σ. 14).

Στὴν οὐσία τὸ καινούριο βιβλίον τοῦ R. Joly ποὺ κρίνουμε προῆλθε ἀπὸ τὴν ἐφαρμογὴ στὴν περιοχὴ τῆς ἐλληνικῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος και ἰδιαίτερα στὰ ἔργα τῆς ἱπποκρατικῆς συλλογῆς μιᾶς μεθόδου ποὺ ὁ Gaston Bachelard τὴν εἶχε χρησιμοποιήσει στὸ ἔργο του «La formation de l'esprit scientifique»¹ γιὰ τὸν χαρακτηρισμὸ τῆς εὐρωπαϊκῆς σκέψης τοῦ 16., 17. και 18. αἰ.² Ἐκεῖ ὁ μεγάλος αὐτὸς γάλλος φιλόσοφος, «μιὰ ἀπὸ τίς πιὸ σημαντικῆς μορφῆς τῆς σύγχρονης εὐρωπαϊκῆς φιλοσοφίας», εἶχε ὑποστηρίξει ὅτι ἡ σκέψη, και ὅταν ἐλευθερωθῆ ἀπὸ τὰ δεσμὰ τῆς μαγείας και τῆς θρησκείας, πρέπει, ἂν πρόκειται νὰ ἀποβῆ ἐπιστημονική, νὰ ὑπερπηδῆσει και ἄλλα ἐμπόδια, τὰ περίφημα «ἐπιστημολογικὰ ἐμπόδια» (obstacles épistémologiques), ποὺ εἰσχωρώντας, ἀσυνείδητα σχεδόν, στὴ γνωστικὴ ικανότητα τοῦ ἀνθρώπου δένονται στὸ τέλος ἀξεδιάλυτα με αὐτήν, φράζοντας ἔτσι τὸ δρόμο πρὸς τὴν ἀληθινὴ γνώση, πρὸς τὴν ἀντικειμενικὴ ἐπιστήμη.

Ἡ ἐφαρμογὴ τῶν διδασκαλιῶν τοῦ G. Bachelard στὸ ἱπποκρατικὸ Corpus ἐπιχειρεῖται ἀπὸ τὸν R. Joly πρῶτα στὶς πραγματεῖες ποὺ ἀπηχοῦν τὴν κνιδιακὴ ἰατρική (κεφ. I, σ. 31-69). Τὰ ἐμπόδια ποὺ δὲν κατάφερε ἡ ἰατρικὴ αὐτὴ νὰ ξεπεράσῃ και ἔμεινε ἔτσι, ὀριστικά, μακριὰ ἀπὸ κάθε ὑγιῆ ἐπιστημονικὴ νοοτροπία, εἶναι κατὰ τὸν R. Joly τὰ ἀκόλουθα :

1. Ἀντίθετα με τὴν ἐπιστημονικὴ ἰατρική, ποὺ ἀναζητεῖ μιὰ εἰδικὴ αἰτία γιὰ κάθε συγκεκριμένη πάθηση, ἡ σκέψη τοῦ Κνιδίου γιατροῦ δεσπόζεται, τόσο στὴν ἐρμηνεία τῶν φαινομένων ἢ καταστάσεων (ἀσθενειῶν κλπ.) ὅσο και στὴν θεραπευτικὴ, ἀπὸ τὴν πίστη ὅτι ἓνα και τὸ αὐτὸ αἷτιον μπορεῖ νὰ παραγάγῃ πλῆθος ἀποτελεσμάτων, ἢ ὅτι ποικίλα αἷτια μποροῦν νὰ ὀδηγήσουν στὸ ἴδιο ἀποτέλεσμα (polycausalité ἢ polyvalence causale).

2. Τὴν ἴδια ἀνικανότητα ὀρθοῦ συσχετισμοῦ αἰτίου και ἀποτελέσματος — δεῖγμα νοοτροπίας προεπιστημονικῆς — ἀποκαλύπτει και ἡ συχνὴ συσσώρευση τῶν πιὸ ἐξεζητημένων ἀπαιτήσεων, ἰδιαίτερα στὸν τομέα τῆς θεραπευτικῆς (surdétermination): χωρὶς δικαιολογία προσδιορίζεται ὅτι πρέπει νὰ προέρχεται ἀπὸ μαῦρη ἀγγελάδα τὸ γάλα ποὺ πρόκειται νὰ χρησιμοποιηθῆ σὲ μιὰ συγκεκριμένη περίπτωσι, ἢ νὰ εἶναι ἀπὸ ἄργυρο ἢ χαλκὸ ἢ φιάλη ὅπου θὰ γίνῃ ἡ ἀνάμιξη «ἐλαίου λευκοῦ αἰγυπτίου και ἄλατος»: εἶναι φανερὸ ὅτι ἡ ὑπερεκτίμησι τοῦ

1. Παρίσι 1938.

2. Ἀνάλογη με τοῦ R. Joly ἦταν και ἡ ἔρευνα τοῦ R. Lenoble στὸν Πλίνιον: Les obstacles épistémologiques dans l'Histoire Naturelle de Plin, στὸ Thalès 8 (1955) 87-106.

χρώματος, τοῦ γένους, τοῦ χώρου, τῆς ὕλης προσδιορίζουν τὴ σκέψη τοῦ Κνίδιου γιατροῦ.

3. Ἡ θεώρηση τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ ἀνθρώπινου σώματος ὡς συνόλου ὁμοιογενοῦς ὅπου δρῶν δυνάμεις κατ' ἀποκλειστικότητα μηχανικὲς (mécanique interne), ἀποτελεῖ γιὰ τὸν Κνίδιο γιατρὸ τὴν οὐσιαστικότερη βάση γιὰ τὴν ἐξήγηση τῆς λειτουργίας τῶν ὀργάνων ἢ τῆς πορείας τῶν ἀσθενειῶν.

4. Ἡ φαρμακολογία τῆς κνιδιακῆς ἱατρικῆς προσδιορίζεται ἀπὸ τὴν προκατάληψη γιὰ τὴν ἰδιαίτερη ἀξία τῶν σπάνιων καὶ πολυτίμων οὐσιῶν.

5. Αὐτὸ πού ὁ G. Bachelard εἶχε ὀνομάσει «obstacle substantialiste» φαίνεται ἰδιαίτερα στὴ σημασία πού ἡ προεπιστημονικὴ σκέψη ἀποδίδει στὶς ὁσμὲς. Οἱ ὁσμὲς ὅμως ἀσκοῦν καὶ στοῦ Κνίδιου γιατροῦ τὴ σκέψη τυραννικὴ δεσποτεία.

6. Ἡ προκατάληψη, τέλος, ἀπέναντι σὲ ὅ,τι σχετίζεται μὲ τὸ γενετήσιο ἔνστικτο ἀποτελεῖ παράγοντα προσδιοριστικὸ τῆς σκέψης τοῦ Κνίδιου γιατροῦ : σ' αὐτὴν βρίσκουν συχνὰ τὴν ἐξήγησή τους ποικίλες κνιδιακὲς διδασκαλίες.

Τὸ δεῦτερο κεφάλαιο (σ. 70-119) ἀφιερώνεται στὴν ἐξέταση τῶν πραγματειῶν «Περὶ γονῆς», «Περὶ φύσιος παιδίου», «Περὶ νοῦσων δ'»¹. «Παντοῦ σ' αὐτὸ τὸ ἔργο αἰσθάνεται κανεὶς τὴν παρουσία μιᾶς μεγάλης προσωπικότητος, ἑνὸς πνεύματος πού χαρακτηριστικά του εἶναι ἡ ὀξύνοια, ἡ ζωντάνια, ἡ παρατηρητικότητα, ἡ λογικὴ μαζὶ καὶ τὸ σύστημα . . . Τὸ ἔργο δὲν εἶναι σὲ τίποτε κατώτερο ἀπὸ τὰ ἔργα τὰ πιὸ γνωστὰ τῆς σχολῆς τῆς Κῶ» (σ. 71). Ἡδη ὁ O. Regembogen², μελετώντας τίς παρομοιώσεις τοῦ ἔργου, εἶχε ὑποστηρίξει ὅτι στὸν συγγραφέα εἶναι γνωστὴ ἡ ἐπιστημονικὴ μέθοδος πού ἡ σημερινὴ μεθοδολογία ὀνομάζει «ὑπόθεση». Ὁ R. Joly πιστεύει ὅτι καὶ αὐτοῦ τοῦ ἔργου ὁ συγγραφέας μόνον σὲ ἓνα ἐπίπεδο προεπιστημονικὸ βρίσκει σωστότερα τὴ θέση του, ἀφοῦ τὴ σκέψη του τὴ δυναστεύουν:

1. ἡ προκατάληψη ὅτι τὰ πιὸ βασικὰ φαινόμενα τῆς ζωῆς βρίσκουν τὴν ἐξήγησή τους στὴν ἀπλὴ φυσικὴ τῶν ἀγγείων (physique du récipient):

2. ἡ πίστη ὅτι ἡ λειτουργία τοῦ ἀνθρώπινου ὀργανισμοῦ γίνεται μὲ δυνάμεις ἀποκλειστικὰ μηχανικὲς (forces mécaniques et valorisation du mouvement):

3. ἡ ἐπιθυμία νὰ ἐξηγήσῃ τὰ φαινόμενα τῆς ἀψυχῆς ὕλης μὲ ἔννοιες δανεισμένες ἀπὸ τὰ φαινόμενα τῆς ζωῆς³: ἔτσι ἡ ἀναπνοὴ ἐπανέρχεται σὰν Leitmotiv σ' ὀλόκληρο τὸ ἔργο ἐξηγώντας ἓνα πλῆθος ἀπὸ φαινόμενα, ἀφοῦ στὴν πραγματικότητα τὸ πᾶν ἀναπνέει : ἡ γῆ, τὸ ξύλο, τὸ νερὸ (panpneumatisme):

1. Ὅπως εἶναι γνωστὸ, ἡ ὡς τώρα ἔρευνα ἔδειξε ὅτι οἱ τρεῖς αὐτὲς πραγματεῖες ἀποτελοῦν στὴν οὐσία ἓνα ἐνιαῖο ἔργο. Τὴ γνώμη αὐτὴ τὴ δέχεται καὶ ὁ R. Joly.

2. Eine Forschungsmethode antiker Naturwissenschaft, στὸ Studien zur Gesch. d. Mathem. I, 2, 1930, 130-182.

3. Πρβ. τὸ «obstacle animiste» πού εἶχε ἤδη ὑποδείξει ὁ G. Bachelard.

4. ἡ πίστη ὅτι «παραπλησίη ἐστὶν ἡ φύσις τῶν τε ἐκ τῆς γῆς φουμένων καὶ τῶν ἐξ ἀνθρώπων»¹. Αὕτη ἡ πίστη εἶναι ποῦ ὀδηγεῖ π.χ. στὸν παραλληλισμὸ τοῦ φαινομένου τῆς ἀνάπτυξης τοῦ ἐμβρύου μετὰ τὴν εἰκόνα τῆ γινωστῆ ἀπὸ τὴν ἀνάπτυξη τῶν δέντρων : τοῦ φυτρώματος καὶ τοῦ ἀπλώματος τῶν κλαδιῶν τους (ramification).

5. ἡ πίστη ὅτι μιὰ σειρά ἀπὸ φαινόμενα βρίσκουν εὐλογία ἐξήγηση στὴν ἀποδοχὴ ἑνὸς συστήματος ποιότητων καὶ μιᾶς ἀπόλυτης ποιητικῆς ἀντιστοιχίας ἀνάμεσα π.χ. στὸ φυτὸ καὶ τὸν χυμὸ τοῦ ἐδάφους, ἀνάμεσα στὴν τροφή καὶ τὸν χυμὸ τοῦ σώματος, ἀνάμεσα στὸ σπέρμα καὶ τὸ σῶμα, ἢ, τέλος, ἀνάμεσα στὸ χρῶμα τῶν χυμῶν τοῦ σώματος καὶ τὸ χρῶμα τῶν μαλλιῶν (règne de la qualité).

6. ἡ ἀδιαφορία γιὰ πειραματικὲς μετρήσεις: τὰ ἀριθμητικὰ του στοιχεῖα προκύπτουν στὴν οὐσία ἀπὸ τὰ a priori κατασκευάσματά του (quantification aberrante).

7. ἡ πίστη, τέλος, στὴ φυσικὴ κατωτερότητα τῆς γυναίκας καὶ τῆ φυσικῆ ὑπεροχῆ τοῦ ἀντρα (infériorité de la femme).

Τὰ ἐπόμενα κεφάλαια (III-VIII) ἀφιερώνονται στὴν ἐξέταση τῆς ἱπποκρατικῆς διαιτητικῆς (σ. 120-154) καὶ στὴν ἀνάλυση τῶν πραγματειῶν («Περὶ ἀρχαίης ἰητρικῆς» (σ. 155-169), «Περὶ φύσιος ἀνθρώπου» (σ. 170-179), «Περὶ ἀέρων ὑδάτων τόπων» καὶ «Περὶ ἱερῆς νόσου» (σ. 180-216), «Ἐπιδημῖαι» (σ. 217-231), «Προγνωστικόν», «Περὶ ἀγμῶν», «Περὶ ἄρθρων ἐμβολῆς», «Περὶ τῶν ἐν κεφαλῇ τραυμάτων» (σ. 232-239). Ἡ ἐπιλογή τῶν πραγματειῶν αὐτῶν —κατ' ἐξοχὴν ἀντιπροσωπευτικῶν τῆς κωακῆς ἰατρικῆς— ἔγινε γιὰ νὰ ἀποδειχθῆ ὅτι ἡ ἐπιστημονικὴ φυσιογνωμία τῶν δύο σχολῶν ποῦ ἐκπροσωποῦνται στὸ ἱπποκρατικὸ Corpus εἶναι, κατὰ βάθος, ἡ ἴδια : ὅλα σχεδὸν τὰ γνωρίσματα τῆς κνιδιακῆς ἰατρικῆς, ὅσα ἐπισημάνθησαν παραπάνω (ἰδιαιτέρα ἡ τυραννικὴ δεσποτεία τῶν a priori τοῦ ἀσυνειδήτου, ἡ ὑπερεκτίμηση στοιχείων χωρὶς ἰδιαιτέρη ἀξία —ποῦ τὴν ἐξήγησέ της βρίσκει κανεὶς πάλι στὴ σφαῖρα τοῦ ἀσυνειδήτου—, καὶ ὁ ἀπλοϊκὸς ρεαλισμὸς τῶν ποιότητων), ἀποτελοῦν γνωρίσματα καὶ τῆς κωακῆς ἰατρικῆς.

Τὸ βιβλίον τοῦ R. Joly, καρπὸς κοπιαστικῆς καὶ ὑπομονητικῆς ἔρευνας — ὁ ἀναγνώστης ἔχει συχνὰ τὴν εὐκαιρία νὰ παρακολουθήσῃ μετὰ θαυμασμὸ τὴν ἀπέραντη γνῶση τοῦ ἱπποκρατικοῦ Corpus ποῦ διαθέτει ὁ συγγραφέας — ἀποτελεῖ ἀσφαλῶς μιὰ ἀπὸ τίς πιὸ σημαντικὲς συμβολῆς στὴ μελέτη, κατανόηση καὶ ἀξιολόγηση τοῦ ἔργου τῶν γιατρῶν συγγραφέων τοῦ 5. καὶ 4. αἰ. π.Χ. Σὲ μᾶς μένει νὰ διατυπώσουμε ἐδῶ μερικὲς σκέψεις μόνο, ποῦ κάναμε μελετώντας τὴ λαμπρὴ αὐτὴ προσφορὰ τῶν ἐκδόσεων «Les Belles Lettres» :

1. Τὸ βιβλίον τοῦ G. Bachelard, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ξεκίνησε ἡ ἔρευνα τοῦ R. Joly, δὲν εἶχε σχεδιαστῆ ἀπὸ τὸ συγγραφέα του γιὰ νὰ μείνῃ χωρὶς συνέχεια. Σὲ μιὰ σειρά τόμων ποῦ ἐπρόκειτο νὰ ἀκολουθήσουν, ὁ συγγραφέας τοῦ «Ἐφηρμοσμένου ὀρθολογισμοῦ» ἐσκόπευε νὰ συνεχίσῃ τὴν ψυχανάλυση τῆς ἐπιστημονικῆς γνῶσης. Οἱ τόμοι ὁμως αὐτοὶ δὲν

1. Littré VII 528.

έκαναν ποτέ τήν εμφάνισή τους. Τὸ πιὸ σπουδαῖο : ὅταν στὰ θαλερὰ βαθιά του γεράματα ὁ G. Bachelard μιλοῦσε γιὰ τὰ σγέδιά του, δὲν θυμόταν καθόλου τὸ ἔργο ποὺ εἶχε ἀφήσει στὴ μέση! Τί νὰ ὑποθέσῃ κανεὶς ἄλλο ἀπὸ τὸ ὅτι ὁ μεγάλος φιλόσοφος εἶχε στὸ μεταξὺ ἀρχίσει νὰ ἔγῃ ὁ ἴδιος σοβαρὲς ἀμφιβολίες γιὰ τὴν ἀξία τῶν θεωρητικῶν βάσεων ἀπὸ τίς ὁποῖες εἶχε ξεκινήσει τὸ ἔργο του ἐκεῖνο; Μήπως ὁ ἴδιος, ἄλλωστε, δὲν εἶχε ὑποδείξει ὅτι καὶ ἡ ἴδια ἡ ἀλήθεια — ἄρα καὶ ἡ σημερινὴ ἐπιστήμη — δὲν εἶναι ποτέ ἀπόλυτη, διδάσκοντας μὲ τρόπο θαυμαστὸ τὴ μεγάλη σημασία τῆς πλάνης καὶ τὸ ρόλο τῶν σφαλμάτων, ποὺ μέσα ἀπὸ τὸ σωρὸ τους βγαίνει συνήθως ἡ ἀλήθεια;

Καὶ τότε ἀναρωτιέται κανεὶς : Ὡς ποῦ σῆμεῖο ἔγινε τὸ δίκαιο μὲ τὸ μέρος μας, ὅταν ἀκολουθοῦμε κατὰ γράμμα ὅ,τι ὁ G. Bachelard εἶχε διδάξει στὸ «La formation de l'esprit scientifique»;

2. Μιὰ πρόοδο καὶ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς ἐφαρμογῆς ἐπιστημονικῶν μεθόδων — ποὺ θὰ ἐσήμαινε βαθμιαία ὑποχώρηση τοῦ προεπιστημονικοῦ πνεύματος — μποροῦμε νὰ τὴν παρακολουθήσουμε στὰ πλαίσια τοῦ ἵπποκρατικοῦ Corpus. Νομίζουμε μάλιστα ὅτι τὸ ἴδιο πιστεύει καὶ ὁ R. Joly : τὸ γεγονός ὅτι ἀφαιρῶναι ἐντυπωσιακὰ μικρὸ ἀριθμὸ σελίδων στὴν ἐξέταση — ἀπὸ τὴ δικὴ του σκοπιὰ — τῶν πιὸ λαμπρῶν πραγματειῶν τοῦ ἵπποκρατικοῦ Corpus («Ἐπιδημία», «Προγνωστικόν», «Περὶ ἀγμῶν», «Περὶ ἄρθρων ἐμβολῆς», «Περὶ τῶν ἐν κεφαλῇ τραυμάτων») θὰ πρέπη νὰ ἀποτελῇ ἱκανοποιητικὴ ἐνδειξη. Ἀλλὰ ὁ R. Joly δὲν ἐπιμένει ὅσο θὰ ἄρμοζε στὸ σῆμεῖο αὐτό². Μερικὲς μάλιστα φορὲς ὁ ἀναγνώστης λυπᾶται ποὺ ὁ ὁμολογούμενος ἐπιστημονικότερος χαρακτηρὰς ἐνός ἔργου ἀποδίδεται βιαστικὰ στὸ θέμα καὶ μόνο τοῦ ἔργου (σ. 237), ἢ ὅταν προεξοφλῆται πῶς, ἂν ὁ συγγραφέας μιᾶς πραγματείας ἐπιχειροῦσε νὰ δώσῃ μιὰ ἐξήγηση ποὺ τὴν παραλείπει, θὰ ἔκανε νὰ φανοῦν οἱ ἴδιες ἐλλείψεις ποὺ φαίνονται καὶ ἄλλοι· «ἐκτός ἂν πρέπη νὰ πιστέψουμε σὲ θαῦμα!» (σ. 238).

3. Στὴν ἱατρικὴ, περισσότερο ἴσως ἀπὸ κάθε ἄλλη ἐπιστήμη, ἡ ἐμφάνιση μιᾶς νέας ἐρμηνείας γιὰ ἓνα φαινόμενο δὲν συνεπιφέρει πάντοτε καὶ τὴν κατάργηση τῆς ὁρολογίας ποὺ εἶχε καθιερώσει ἡ παλαιότερη ἢ οἱ παλαιότερες ἐρμηνεῖες. Σήμερα π.χ. συνεχίζει ἡ ἱατρικὴ νὰ μιᾶ γιὰ «κρυολόγημα», ἐνῶ εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ συσχετισμὸς τῶν γνωστῶν συμπτωμάτων μὲ τὸ κρῦο θεωρεῖται ἀντίληψη ἀπαρχαιωμένη. Μήπως

1. Τὴν πληροφορία χρεωστῶ στὸν καθηγητὴ τῆς Φιλοσοφίας στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Θεσσαλονίκης, φίλο τοῦ G. Bachelard, κ. Γ. Μουρέλο, ποὺ μᾶς χάρισε καὶ μιὰ λαμπρὴ παρουσίαση τῆς προσωπικότητάς καὶ τοῦ ἔργου τοῦ γάλλου φιλοσόφου μὲ τὸ ἄρθρο του : Ἀφιέρωμα στὸν G. Bachelard, Ἐποχὲς 4, Λῦγ. 1963.

2. Πρβ. ὅμως τοῦ ἴδιου, Hippocrate, Médecine grecque, Παρίσι 1964 : σ. 61 (ὅπου ὁ λόγος εἶναι γιὰ τὸ «Προγνωστικόν») : «Le plus grand nombre des remarques de l'auteur sont toujours reconnues justes par la médecine actuelle» σ. 88 (ὅπου ὁ λόγος εἶναι γιὰ τὸ «Περὶ ἱερῆς νόσου») : «On ne sait ce qu'il faut admirer le plus : le positivisme scientifique, . . .» σ. 165 : «nous percevons . . . l'élan de la pensée scientifique dans une foule de textes cités plus haut».

λοιπόν θά πρέπει νά σκεφτοῦμε καί τὸ ἐνδεχόμενον, ἡ ὀρολογία τοῦ ἱπποκρατικοῦ Corpus νά μᾶς παραπλανᾷ πού καί τοῦ καί νά δεχόμεσθε, γιά λογαριασμό τῶν γιατρῶν τοῦ Corpus, συσχετισμούς πού δὲν ἀνταποκρίνονται στίς πραγματικές τους ἀντιλήψεις;

4. Συγχά, διαβάζοντας τὸ βιβλίον τοῦ R. Joly, ἀναρωτηθήκαμε πόσα ἄραγε «ἀντιεπιστημονικά» στοιχεῖα θά μπορούσε ἕνας εἰδικὸς νά μᾶς ὑποδείξει καί στή σημερινή ἐπιστημονική ἱατρική ἢ ἔστω στήν ἐκλαϊκευτική ἱατρική τῶν ἡμερῶν μας (γιά ἕναν ἀριθμὸ ἀπὸ τίς πραγματεῖες τοῦ ἱπποκρατικοῦ Corpus θά πρέπει, νομίζουμε, νά δεχτοῦμε ἕνα χαρακτηριστὴ ἐκλαϊκευτικὸ). Φυσικά, πὸ σημαντικό θά ἦταν ἂν ἕνας ἐρευνητὴς τῆς διεισδυτικῆς ἱκανότητος τοῦ R. Joly ἀναλάμβανε νά μᾶς δείξει πόσα ἀληθινὰ «ἐπιστημονικά» στοιχεῖα θά μπορούσαμε νά διακρίνομε στὸ ἱπποκρατικὸ Corpus. Γιατὶ ἐμεῖς, καί ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ βιβλίου τοῦ Robert Joly, κρατοῦμε ἕνα μέρος ἀπὸ τὴν πίστη μας ὅτι στὸ ἱπποκρατικὸ Corpus δὲν ὑπάρχουν δείγματα μόνον προεπιστημονικοῦ πνεύματος.

Δ. ΑΓΙΟΥΓΡΑΦΗΣ

J. V. Otkupščikovo, Karijskije nadpisi Afriki [Οἱ καρικὲς ἐπιγραφές τῆς Ἀφρικῆς], ἔκδοσι Πανεπιστημίου Λένινγκραντ, 1966.

Βασικὸς σκοπὸς τῆς ἐργασίας αὐτῆς τοῦ Otkupščikov εἶναι ἡ ἀναγνώρισις τῶν ἀραβητικῶν στοιχείων καί ἡ ἀνάγνωσις τῶν ἀφρικανικῶν καρικῶν ἐπιγραφῶν (σ. 19). Δίνονται σ' αὐτὴ μόνον σύντομες καί προκαταρκτικὲς ἐρμηνεῖες ἐπιγραφῶν, γιὰ τὴν ἐτυμολογικὴ καί γραμματικὴ ἀνάγνωσίν τους θὰ ἀσχοληθῆ ἡ μελλοντικὴ ἐρευνα. Σήμερα εἶναι γνωστές πάνω ἀπὸ 100 καρικὲς ἐπιγραφές, πού περιλαμβάνουν πάνω ἀπὸ 2000 στοιχεῖα. Οἱ περισσότερες (περίπου 90) βρέθηκαν στήν Ἀφρικὴ (7ος-5ος αἰ. π. X.), οἱ ὑπόλοιπες στήν Κερία (4ος-3ος αἰ. π. X.) ἐκτὸς ἀπὸ μιὰ διγλωσση τῶν Ἀθηνῶν (6ος αἰ. π. X.).

Ὁ συγγρ. ἀρχίζει τὴ μελέτη του μὲ μιὰ σύντομη ἀνασκόπησι τῆς προηγούμενης ἐρευνας σχετικὰ μὲ τὸ θέμα του (Sayce, Sundwall, Torp, Stoltenberg, Steinherr, Eilers, Ševoroškin, Mentz, Bork, Heubeck, Masson, Bossert, Friedrich κ.ά.), ὅπου διακρίνει δύο τάσεις: τοῦ πρώτου μελετητῆ Sayce, πού πίστευε ὅτι τὸ καρικὸ ἀλφάβητο εἶναι μεῖγμα τοῦ ἑλληνικοῦ φωνητικοῦ ἀλφάβητου μὲ τὸ συλλαβικὸ κυπριακόν, καί τοῦ Sundwall, πού ἔστρεψε τὴν κατοπινὴν ἐρευνα πρὸς τίς μικρασιατικὰς γλώσσας. Ἡ ἐξέτασις τῶν ἐργασιῶν αὐτῶν πού προηγήθησαν ἔπεισε τὸ συγγραφέα ὅτι οἱ καρικὲς ἐπιγραφές ἐρμηνεύονται, ἀλλὰ δὲν διαβάζονται, ὅτι πρέπει νά διαβαστοῦν μὲ ἕνα καί μοναδικὸν τρόπο, ἐνῶ ἡ ἐρμηνεία τους μπορεῖ νά γίνῃ βάσει διαφόρων γλωσσῶν. Ἀναζητώντας τὴν ὀρθὴ ἀνάγνωσι, ὁ συγγρ. ξεκινᾷ ἀπὸ τίς ἐξῆς βασικὰς μεθολογικὰς ἀρχάς: 1) ἡ καρικὴ γραφὴ εἶναι καθαρὰ ἀλφάβητικὴ, τὸ συμφωνικὸ ἀλφάβητο ἀποκλείεται λόγω τοῦ μεγάλου ἀριθμοῦ «φωνητικῶν στοιχείων» (πρβ. ἐργασία τοῦ Bossert καί ἀπόδοσι καρικῶν ὀνομάτων στὰ ἑλληνικά), 2) ἡ ἀναγνώρισις τῶν

ἀλφαβητικῶν στοιχείων γίνεται βάσει τοῦ κειμένου τῶν ἐπιγραφῶν καὶ ὄχι βάσει ἐτυμολογικῶν συγκρίσεων καὶ ὑποθέσεων ἀναγνώσεως, 3) προτιμῶνται οἱ καρικὲς ἐπιγραφές τῆς Ἀφρικῆς, γιατί εἶναι ἀρχαιότερες (οἱ Κάρεις πῆραν τὸ ἀλφάβητο ἀπὸ τοὺς Ἕλληνας, μόνις αὐτοὶ τὸ πῆραν ἀπὸ τοὺς Σημίτες) καὶ τὰ στοιχεία τους παρουσιάζουν μεγαλύτερη ἐνότητα, ἐνῶ οἱ ἄλλες εἶναι ἐπιπλέον λίγες καὶ κατατεμαχισμένες (ἡ καυνικὴ ἐπιγραφή § 108 δὲν διαβάζεται), 4) οἱ ἐπιγραφές εἶναι γραμμένες ὀρθά, 5) προτιμῶνται οἱ φωτογραφίες τους, 6) ἐκλέγονται καὶ ἀναγνωρίζονται πρῶτα τὰ βασικά (συχρότερα) στοιχεῖα, 7) ἀνάλυση διπλῶν ἐπιγραφῶν καὶ τῶν ἐναλλαγῶν πού παρατηροῦνται, π.χ. ποικιλίες τοῦ ἴδιου στοιχείου σὲ ὅμοιες κατὰ τὰ ἄλλα σειρές στοιχείων καὶ ἀναφορὰ στὴν ἐλληνικὴ παράδοση (π. χ. ἐναλλαγή α/ο στὰ κύρια ὀνόματα) ἢ στὴ διαφορά τόπου καὶ χρόνου μεταξὺ τῶν καρικῶν ἐπιγραφῶν (π. χ. -ος ἀφρικανικῶν: -ος ἄλλων) ἢ σ' ἄλλα ἀλφάβητα ἢ σὲ νομοτέλειες πού παρουσιάζουν, 8) ἡ εὕρεση ἀσαφοῦς στοιχείου τοῦ καρικοῦ ἀλφαβήτου σὲ ἐλληνικὲς ἐπιγραφές μᾶς ἐπιτρέπει νὰ τὸ ταυτίσωμε ἢ νὰ τὸ συσχετίσωμε μὲ τὸ ἀντίστοιχο ἐλληνικό, 9) οἱ πειστικότερες ἀναγνωρίσεις στοιχείων εἶναι ὅσες ὑποστηρίζονται ἀπὸ μιὰ πλήρη ἢ μερικὴ ταύτιση μὲ ἀντίστοιχα ἐλληνικά ἀρχαϊστικῶν ἀλφαβήτων, 10) οἱ ἀναγνωρίσεις ἐπαληθεύονται μὲ φορμαλιστικὲς μεθόδους.

Σύμφωνα μὲ τίς ἀρχές αὐτές ὁ συγγρ. προχωρεῖ στὴν ἀναγνώριση τῶν ἀλφαβητικῶν στοιχείων. Ἐνα μεγάλο μέρος τους ταυτίστηκε ἤδη ἀπὸ τοὺς προγενέστερους μελετητὲς μὲ ἐλληνικά (δὲν θὰ ἦταν εὐκόλο νὰ δεχτοῦμε ὅτι κατὰ τὸ δανεισμὸ τοῦ καρικοῦ ἀλφαβήτου ἀπὸ τοὺς Ἕλληνας οἱ Κάρεις ἔδωσαν διαφορετικὴ ἀξία σ' ὅλα τὰ στοιχεῖα) καὶ ἡ ἐπαλήθευσή τους ἀπὸ τὸ συγγρ. ἔδωσε καταφατικὰ ἀποτελέσματα. Γιὰ τὰ ἀμφισβητούμενα στοιχεῖα μετὰ λεπτομερῆ ἐξέταση διατυπώνει τίς ἀκόλουθες ταυτίσεις (οἱ ἀριθμοὶ παραπέμπουν στὸν πίνακα στοιχείων πού προτάσσει στὴ μελέτη του): 24 (1, 2, 3) = $\bar{o}$, 24 (4) = $\bar{o}$, 22 (2, 4) = u, 16 (4) = o($\bar{o}$), 7 (1) = e, ei, 8 = ei, 13 = m, 20 = s, 15 = ks, 18 = s, VI = N, N = n.

Μετὰ τὴν ἀνάγνωση τῶν ἐπιγραφῶν ὁ συγγρ. ἔκανε κατὰ πρόταση τοῦ συναδέλφου του Panfilov τὴν ἐπαλήθευσή της μὲ φορμαλιστικὲς μεθόδους (δὲν ἀναφέρει τὸν Ševoroškin, πού στὸ βιβλίο του Issledovanija po dešifrovke Karijskih nadpisej, 1965, σ. 160 κέ. χρησιμοποιεῖ ὅμοια μέθοδο). Δίνονται ἐδῶ μὲ συντομία μερικὰ κύρια χαρακτηριστικά των: ἐκλέγονται κείμενα πού διατηροῦνται καλὰ καὶ διαίρουνται σὲ δυάδες ἢ τριάδες συνεχῶν ἀλφαβητικῶν στοιχείων. Ὁ στατιστικὸς ὑπολογισμὸς τῆς συχρότητας τῶν ἀλφαβητικῶν στοιχείων, ὅταν κατέχουν τὸ κέντρο μιᾶς τριάδας, μᾶς δίνει τὴ διάκριση φωνηέντων καὶ συμφῶνων, γιατί τὰ φωνήεντα παρουσιάζονται συχρότερα καὶ στὸν περίγυρό τους βρίσκονται περισσότερα διαφορετικὰ στοιχεῖα ἀπ' ὅ,τι στὰ σύμφωνα. Ἡ ἀνάλυση σὲ δυάδες ἐπιτρέπει τὴν ἀναγνώριση φωνηέντων καὶ συμφῶνων, βάσει τῶν συχνοτήτων συμπλοκῆς μὲ ἄλλα στοιχεῖα (π. χ. τὰ φωνήεντα περισσότερο μὲ σύμφωνα), καὶ τῶν ποικιλιῶν ἐνὸς στοιχείου. Χρησιμοποιοῦνται ἀκόμη καὶ ἄλλες μέθοδοι, ὅπως π. χ. τῆς συμπληρωματικῆς κατανομῆς (π. χ. τὰ στοιχεῖα 22 (2, 4), πού γιὰ τὸν

Ševoroškin=*p*, συναντιούνται περισσότερο σε έπιγραφές όπου υπάρχει π, ενώ λείπουν από άλλες όπου δεν υπάρχει).

Παραδείγματα της ανάγνωσης αυτής (άποτελούν το $\frac{1}{3}$ των αφρικανικών έπιγραφών, αλλά έπειδή υπάρχουν πολλές άποσπασματικές ή ανάγνωση κατά το συγγραφέα μπορεί να θεωρηθώ ότι ισχύει για όλες) δίνει ο συγγρ. με διπλή άριθμηση (παραπομπές σε εκδόσεις Ševoroškin) βλ. άνωτ., F (riedrich, Kleinasiatische Sprachdenkmäler, 1932): α) έπιγραφές του τύπου «Α γιός του Β γιού του Γ», π.χ. § 46=F 29 *Υωοζ Νεχω Θυτομω* (πβ. έλληνικά *Υιός, Νεχώς, Τομεις*), β) έπιγραφές με δύο όνόματα, π.χ. § 32=F14 *Χεκει[ο] ΙΦνομω* (πβ. *Εύνομος και όνόματα με -υιο-*), §22=F5a, b, c *Σζαι Σαδ[α]μω* (πβ. *Σάις=αίγυπτιακό όνομα της Αθηνάς, στις άρκαδικές έπιγραφές υπάρχουν και τά δυο όνόματα*), §42=F25 *Λετωδημα : Ρα : Φυωοζ Ραειγεθω* (ή 2. λέξη είναι τίτλος, «γιός του Ρά») (;) που δεν υπάρχει στις έπιγραφές της Καρίας, όπως και ο «σ(ε)μωα υ(ω)» = *σεμνός υιός = ιερεύς*, πβ. «ό υιός της πόλεως» σε έπιγραφές Μ. Ασίας), γ) τμηματικές έπιγραφές σχετικές με όνόματα που πλησιάζουν τον έλληνικό τύπο κ.ά., π.χ. §72 *ΣαΦωοδου . . . οη* (πβ. *ΣαΦο-*), δ) αίγυπτοκαρικές έπιγραφές (σε δυο γλώσσες), π.χ. §4 *μοι Θαριμ : μξακFαι* (πβ. Θάρι, Θάρης) κάτω από άγαλμα της Ίσιδας με αίγυπτιακή έπιγραφή «Ίσιδα, δίνε ζωή», §5=F45 *ΣαFαιεν AFροκ he/ΣαFηειεν M[ε]λλσοδο* (πβ. *σάFος*) σε άγαλμα ιερού βοδιού, κατά Masson και Yoyotte ή καρική έπιγραφή πρέπει να σημαίνει «νά ζήση ό χ, να ζήση ό ψ», ε) πολύπλοκες έπιγραφές, π.χ. §2=F40 *ΡαFυλεον : θεο υμντακη : εικονοιτηκ[ε] Ιυνκ. (Ρά+Οβλιος (καρικός Απόλλωνας) θρησκευτικός συγκρητισμός, θεο=αίτιατική ένικοϋ, πβ. για 3. λέξη ύμνοτόκος — ύμναγόρας, εικονο (δοτική ένικοϋ) τηκε ή εικονο (αίτιατική ένικοϋ) τηκε ή εικονοιτηκε, πβ. εικονογραφέω) σε μπροϋντζο, όπου ό Ρά (ώς Ιχνεύμονας) νικά το θεό της ζωής (ώς φίδι).*

Όι έπιγραφές αυτές έπιτρέπουν στο συγγρ. να κάνει τις έξής παρατηρήσεις : Α) Φωνητικές : 1) άπουσία σημείου δασείας (F=h);, β) ητα (πρβ. δυτικά έλληνικά άλφάβητα), 2) από τά χειλικά λείπει το φ, το π είναι πολύ σπάνιο, ενώ πολύ συχνά βρίσκομε τά Μ και F που μπορεί να συνεχίξει άρχαίο χειλικό (πρβ. *εβδομος > εβδομος*), 3) στο -ς της όνομαστικής αντιστοιχεί ζ ή Ο, 4) περιπτώσεις όπου Σ-άποδίδεται με Σζ (έπίδραση ντόπιων), 5) πλήρης σχεδόν άπουσία διπλών συμφώνων, 6) άποβολή φωνέντων συχνά δίπλα σε m, n, s ή μειωμένη προφορά, 7) έναλλαγή ε/ι, ο/δ, ο/α, 8) διαταγμός στην άπόδοση άρχικου υ- και ου-, 9) συχνό κ, σπάνιο γ, 10) περιπτώσεις σύγχυσης e και ē, o και ō, αν και τά μακρά φωνήεντα διακρίνονται με συνέπεια, 11) το τελικό ν δηλώνεται άτκατα, 12) άρχικό ευ- με εο-, 13) το καρικό ώμέγα ήταν άνοιχτό (βλ. έναλλαγή ω/α), 14) διατήρηση F μεταξύ φωνέντων, πριν και σπάνια μετά από σύμφωνα, 15) κάποτε F και υ χρησιμοποιούνται ταυτόσημα, 16) τά τελικά φωνήεντα ιδίως μπροστά σε φωνήεντα άποβάλλονται και στη θέση τους γράφεται άπόστροφος ή σημείο χωρισμού. Β) Μορφολογικές : 1) σχηματισμοί στην όνομαστική ένικοϋ σε *-α(θλ.), *-ος, *-aus, *-eus, *-ous, *-is, *-ks, *-ēs (άρσενικά, ίσως δάνεια από τά έλληνικά). Το s λείπει με έλάχιστες έξαιρέσεις, 2) γενική ένικοϋ σε -ω, -(α)ω, -(ε)ω, -(υ)ω, -ου, -εο, -ρο (συνηθισμένη Ινδοευρωπαϊκή κατάληξη έλληνικού τύπου), 3) δοτική ένικοϋ σε -αι, προσωπική άντωνυμία μοι, πιθανά : *εικονοι, Αηλεκι*, 4) αίτιατική ένικοϋ, π.χ. *ΡαFυλεον, θεο*, 5) τά έπιθήματα τών καρικών όνομάτων γενικά συμπύπτουν με τά έλληνικά, π.χ. σε πτώση γενική -μέω, -Fεω, -αιω, -υιω ή άκόμη

-οδο, -νοη, -θεω, -νω κτλ. Παργωγή και σύνθεση δε διαφέρουν ούσιαστικά από τὰ ἑλληνικά, β) τὰ ρήματα εἶναι σπανιότατα, π.χ. *σαFαιεν* (εὐκτική), *τηκ[ε]* (δάνειο ἀπὸ ἑλληνικὸ *τήκω*) κ.ἄ.

Τὰ συμπεράσματα στὰ ὁποῖα καταλήγει ὁ συγγρ. εἶναι τὰ ἐξῆς: α) τὰ καρικὰ ἀλφάβητα τῆς Ἀφρικῆς βρίσκονται πολὺ πλησιέστερα στὰ ἀρχαῖα ἑλληνικά ἀπ' ὅ,τι συνήθως πιστεύεται, β) ἡ συσχέτιση μὲ τὴ λυκικὴ (*Sundwall*) ἢ μὲ τὴ γεττολουβικὴ (*Ševoroškin*) βασίζεται σὲ λανθασμένη ἀνάγνωση τῶν κειμένων, γ) «μποροῦμε νὰ ὑποθέσωμε ὅτι ἔχομε μπροστά μας μιὰ γλῶσσα ποὺ πλησιάζει τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ ἢ ἀποτελεῖ μιὰ ἀπὸ τίς οὐσιωδῶς διαφορετικὰς διαλέκτους τῆς». Ἡ ὅτι γράρηκαν στὰ ἑλληνικά ἀπὸ Κάρες ποὺ δὲν τὰ γνώριζαν καλὰ (ἀπίθανο, ἀφοῦ εἶχαν δικό τους ἀλφάβητο), δ) οἱ σχέσεις μὲ τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικά εἶναι δύσκολο νὰ καθοριστοῦν. Τὰ περισσότερα κείμενα ἀποτελοῦνται ἀπὸ κύρια ὀνόματα ποὺ μπορεῖ νὰ τὰ δανείστηκαν μαζὶ μὲ τὴν κλίση τους. Πολλὲς καρικὲς ἐπιγραφές θεωρήθηκαν ἑλληνικὲς, ἢ ἀρχαία παράδοση ἕμως (Θουκυδ. I, 8), ἢ ἀρχαιολογία, ἢ τοπωνυμία κ.λ.π. ὑποστηρίζουν μιὰ περίοδο συμβίωσης, ὥστε νὰ δικαιολογῆται ὅτι ἡ καρικὴ γλῶσσα «πλείστα ἑλληνικά ὀνόματα ἔχει καταμειμιγμένα» (Στράβων XI, 622), ε) τὰ «προκαταρκτικὰ ἀποτελέσματα τῆς ἀνάγνωσης» μποροῦν νὰ τροποποιηθοῦν ἀργότερα, π.χ. 4(2) = η καὶ ὄχι ε.

Ὁ συγγρ. σκοπεῖ (σ. 26, ὑποσ. 51) νὰ ἐξετάσῃ λεπτομερέστερα ὅλες τίς ἀναγνώσεις καὶ ἰδιαιτέρως τοὺς τύπους τῆς εὐκτικῆς σὲ ἄλλες ἐργασίαι (ἐλπίζομε μὲ φωτογραφίες τῶν ἐπιγραφῶν). Ἡ ἐργασία του ποὺ ἀναλύσαμε τοποθετεῖται στὸ πλαίσιο τοῦ αὐξανόμενου ἐνδιαφέροντος καὶ τῶν σημαντικῶν ἐργασιῶν ποὺ ἀφιερώνονται στὶς ἀρχαῖες μικρασιατικὰς γλῶσσας καὶ ἀποτελεῖ μιὰ νέα φάση στὴν προσπάθεια ἐρμηνείας τῶν καρικῶν ἐπιγραφῶν, μὲ περισσότερη ἐσωτερικὴ ἀνάλυση καὶ λιγότερη ἐτυμολογία (ἂν καὶ ἐπηρεάζεται κάποτε ἀπὸ τὴ γνώμη του, ὅτι ἡ καρικὴ γλῶσσα βρίσκεται πολὺ κοντὰ στὴν ἑλληνικὴ), ποὺ πιθανὸν θὰ φέρῃ μιὰ ἀνανέωση στὸ δύσκολο αὐτὸ πεδίο τῆς γλωσσικῆς ἱστορίας τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου.

Προσθέτω μερικὲς παρατηρήσεις. Ἄν ἐφαρμόσωμε τὴν ἀνάγνωση τοῦ συγγραφέα σὲ ἐπιγραφὰς ποὺ δὲν ἐξετάζει πρὸς τὸ παρὸν (π. χ. στὶς §12, §74, §75), θὰ συναντήσωμε μεγάλες δυσκολίες (σειρὲς φωνηέντων καὶ συμφώνων). Θὰ ἔπρεπε ἴσως νὰ δηλωθῇ σαφέστερα ὅτι οἱ καρικὲς ἐπιγραφὰς τῆς Ἀφρικῆς διαιροῦνται σὲ ὑποομάδες μὲ ἰδιαιτέρες παραλλαγὰς ἀλφαβητικῶν στοιχείων. Καλύτερα θὰ ἦταν νὰ γραφοῦν ὁμοίμορφα τὰ X = h π. χ. «*Heκνιο*» (σ. 27) μὲ X ἀντὶ H (ὅπως στὴ σ. 20) καὶ *Σα Fo- Fanaξ (σ. 22), ἐπειδὴ μαρτυρεῖται *ΣαFάναξ*. Τέλος στὸ 19. τῆς σ. 30 θὰ μποροῦσαν νὰ μνημονευθοῦν ἀντίστοιχα ἑλληνικά φαινόμενα.

M. ΣΕΤΑΤΟΣ

Ἐθανασίου Δ. Κομίνη, Τὸ βυζαντινὸν ἱερὸν ἐπίγραμμα καὶ οἱ ἐπιγραμματοποιοί. Διατριβὴ ἐπὶ ὑφηγεσίᾳ ὑποβληθεῖσα εἰς

τὴν Φιλολογικὴν Σχολὴν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, Ἀθ. 1966 [α' Ἀθηνῶν]. Σύνγραμμα περιοδικῶν τῆς ἐν Ἀθήναις Ἐπιστημονικῆς Ἐταιρείας. Σειρὰ Διατριβῶν καὶ Μελετημάτων 3]. Σελ. 207.

Nach manchen Einzelveröffentlichungen, die das Epigramm in Byzanz zum Thema haben, legt der Verf. hier seine zusammenfassende Darstellung vor, die aber ihrerseits wieder nur eine Vorstufe ist zu dem abschließenden und weitgesteckten Plan des Verfs., nämlich ein Corpus der gesamten byzantinischen epigrammatischen Dichtung zusammenzustellen und zu veröffentlichen. Aber auch unabhängig von der äußerst wünschenswerten Vollendung dieses Corpus (mit Indices, Incipitarium u. a.) ist die vorliegende Arbeit in jeder Hinsicht zu begrüßen; stellt sie doch den ersten vollständigen und einen in allen Punkten zuverlässigen Führer zu dem byzantinischen Epigramm und seinen Verfassern dar. Dieses kirchlich-christliche Epigramm (*ιερόν* wird es vom Verf. wohl im Anschluß an das italienische *sacro* genannt) spielte in Byzanz eine wichtige Rolle, weil es wohl kaum einen nennenswerten Byzantiner gab, der sich nicht zumindest gelegentlich auch in diesem Genos versucht hätte; ja, ein Großteil der überlieferten Epigramme sind solche Parerga von Schriftstellern, deren Hauptwerke anderswo zu suchen sind.

Diese Entstehung zu gewissen Gelegenheiten macht die byzantinischen Epigramme — wie schon die antiken — auch als Quelle für Prosopographie, Kunstgeschichte, Liturgiewissenschaft u. a. wertvoll, wenn auch ihre literarische Bedeutung manchmal äußerst gering ist und die — gelinde gesagt — Banalität des Ausdrucks, wie sie sich oft zeigt, nicht unbedingt Genuß bereiten kann. Aber — und auch das verdient hervorgehoben zu werden — trotz der häufigen poetischen Saftlosigkeit und stereotypen Drechselei sind die meisten byzantinischen Epigramme in der Intention ihrer durchaus klassisch empfindenden Verfasser tatsächlich Epigramme und nicht etwa nur kurze Gedichtchen. Das Bemühen um kurze Formulierung des Gedankens und — oft bei längeren Gedichten — um einen pointierten Abschluß ist bei fast allen Werken deutlich (geradezu elegant z. B. im Paradeisos des Pseudo-Johannes Geometres), so daß man den Begriff Epigramm mit gutem Recht gebrauchen darf, auch wenn die Handschriften meist nur von Jamben od. ähnl. sprechen. So ergibt es sich, daß des Verf.s Kriterium für die Berücksichtigung eines Werkes in seiner Arbeit (höchstens 10-20 Verse) in den meisten Fällen Epigramme betrifft.

Die Arbeit selbst gliedert sich in zwei Hälften. Die erste befaßt sich mit dem Epigramm überhaupt, seiner Stellung innerhalb der byzantinischen Dichtung, seinen Themen (z. B. Feste, Bilder, Gebete etc.), seiner Metrik in allen Aspekten und der Rhetorik, soweit sich einzelne ihrer Mittel als beliebt und typisch für die

Epigrammdichtung erweisen. Erreicht ist in diesem Teil eine in jeder Hinsicht zufriedenstellende und übersichtlich dargebotene Zusammenstellung, die natürlich teilweise auf den Vorarbeiten anderer (z. B. in der Metrik Hilberg, Maas, Giannelli u. a.) beruht, nichtsdestoweniger aber in ihrer Konzentrierung dem Benutzer eine große Erleichterung bedeutet.

Wenige Nachträge sind bei der Fülle des vorgelegten Materials eher belanglos. S. 20: Einige der längeren Gedichte in den Sammlungen (z.B. Theod. Stud. epigr. 124) sind sicher unecht; S. 38, Anm. 1: Zu metrischen Inschriften auf Stoffen vgl. auch die diversen Arbeiten von Μαρία Θεοχάρη, S. 67, Anm. 1: Eugen. Panormit. XXIII 6 ist eher *μακρογόροις* zu lesen, vgl. Byz. Zeitschr. 58 (1965) 96 zur Stelle; S. 67, Anm. 2: Erwähnenswert wäre auch die Frage eines einsilbigen Enklitikon nach Properispomenon, vgl. ebd., S. 82 mit Anm. 15 und 16; S. 69, Anm. 3 (und S. 142 zu Neilos v. Grottaferrata): Bei Zwölfsilbern, die sich einwandfrei an Akzentgesetze und Binnenschlüsse halten, dabei aber die Prosodie gänzlich vernachlässigen (also nicht nur bei den Dichrona), kann man von politischen Zwölfsilbern sprechen und sie als eine eigene Gruppe herausstellen, die sich von den Werken der «Stümper» eben dadurch unterscheidet, daß sie keine Ansprüche in dieser Richtung erhebt, vgl. auch Rez. in Byz. Zeitschr. 56 (1963) 103; S. 98, Anm. 4: Hierzu wichtig auch Scheidweiler (wie zitiert auf S. 137, Anm. 3), S. 295ff.

Die zweite Hälfte des Buches (S. 101-192) ist für den Benutzer vielleicht noch wichtiger. Sie bringt, nach Jahrhunderten geordnet, alle namentlich bekannten Byzantiner (und Italo-Byzantiner), die als Dichter von Epigrammen hervorgetreten sind. Zu jedem einzelnen von ihnen bietet der Verf. eine knappe Vorstellung der Persönlichkeit, den Versuch einer kurzen Charakteristik ihrer epigrammatischen Dichtungen (aber ist die im übrigen geradezu klassische *καθαρεύουσα* nicht schuld daran, daß namentlich diese Abschnitte so farblos sind?) und eine vollständige Bibliographie zu den Epigrammen und ihren Editionen. Welche Erleichterung dieser Teil der Arbeit für jeden bedeutet, der sich mit byzantinischen Epigrammen beschäftigen will, kann wohl nur der richtig ermessen, der sich bisher selbst die entsprechenden Angaben zusammenstellen mußte. Und ebenso wird gerade hier bei der Betrachtung der so weit gestreuten Veröffentlichungen und Abhandlungen der Sinn des genannten Corpus besonders augenfällig.

Auch hier können wenige Nachträge nicht als Kritik gewertet werden. S. 120f.: Die außerhalb der Sammlung unter dem Namen des Theod. Stud. überlieferten Epigramme sind sicher unecht, vgl. einstweilen Έλληνικά 18 (1964) 41 und 42 mit Anm. 2; S. 129: Die Literatur zu Anth. Palat. I 106 ist sehr umfangreich, vgl. einige Titel bei Rez., Ein Heiligenbilderzyklus im Studios — Kloster um das Jahr 800, Actes du XIIe Congr. Int. des Ét. Byz. III, Beograd 1964, S. 333, Anm. 4; S. 138: Eine kommentierte Ausgabe

des Joh. Geom. wird von A. Hohlweg vorbereitet; S. 144 : Zu Sym. Metaphr. vgl. auch J. Koder in Jahrb. Österr. byz. Ges. 14 (1965) 129-138.

Den Abschluß der Arbeit bilden ausführliche Indices, mit denen alle einschlägigen Stellen bequem gefunden werden können. Hervorzuheben ist schließlich auch der saubere und übersichtliche Druck, so daß man alles in allem nur wünschen kann, daß die Arbeit ihren verdienten Platz unter den Handbüchern der byzantinischen Philologie finden wird.

PAUL SPECK

Pseudo-Kodinos, Traité des Offices, Introduction, Texte et Traduction par *Jean Verpeaux* †, Paris 1966 [Le Monde Byzantin, publié sous la direction de Paul Lemerle, 1], Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique. 420 S.

Nach dem Studium der vorliegenden Ausgabe, des postumen Werkes eines noch jungen, bestrenommierten, dabei nicht einmal professionellen Byzantinisten, findet sich der Rezensent in einem Dilemma: Bei einer Arbeit, die so wenige Ansatzpunkte zur Kritik bietet, könnte der Leser glauben, die Beprechung sei unter dem Gesichtspunkt des *de mortuis nil nisi bene* entstanden. Doch nichts lag dem Rezensenten ferner, und nichts würde dem Verstorbenen und seiner letzten Arbeit mehr Unrecht tun.

Tatsächlich liegt hier eine Ausgabe von solcher Güte und Gediegenheit vor, daß man sich nur wünschen könnte, eines Tages alle wichtigen Autoren so ediert zu sehen. Und wenn im folgenden hie und da Kritik anklingt, so geschieht das immer unter Berücksichtigung dessen, was auch P. Lemerle, der postume Herausgeber, in seinem Vorwort darlegt, daß nämlich niemand wissen kann, was und wie der Verstorbene selbst noch verbessert hätte.

Im einzelnen:

Eine ausführliche Einleitung befaßt sich in einem ersten Teil mit dem (weiterhin anonymen) Verfasser, der Datierung (sicher zwischen 1347 und 1368, und wohl sogar 1354), den Quellen (S. 34f.: in den sich entsprechenden Abschnitten hatten Ps.-Cod. und Cantacuz. wohl gemeinsame Quellen), dem Milieu, aus dem der Traktat hervorgeht, und dem Zustand des (S. 39: offensichtlich unvollendeten) Werkes. Im zweiten und dritten Teil werden dann die handschriftliche und die gedruckte Überlieferung beleuchtet. Mehr als 60 Hss werden vom Editor klassifiziert und in einem durchaus probablen Stemma eingeordnet, so daß die Grundlage des Textes der Ausgabe nach allen methodischen Kriterien gesichert ist.

Bemerkenswert ist, daß auch der Tybing. Mb 36 im Titel vom *Curopolitae* spricht (App. zu 130,1). Entweder hat Darmarios (auf den die verschie-

denen Titel zurückgehen, vgl. S. 65) dem Crusius davon gesprochen oder aber selbst in seine Vorlage dieser Hs den Titel eingeschmuggelt (wie in seine Kopien des Augustinus perditus, die aber einer anderen Klasse angehören, vgl. S. 63). Man könnte jedenfalls im Stemma (S. 113) vom Darmarius perditus eine gepunktete Linie zu den Copies darmariennes einzeichnen.

Die (S. 41, Anm. 3) zu Recht postulierte Hs in der Bibliothek des François Pithou könnte eine weitere Stütze erfahren durch die Notiz von Du Cange (Gloss. ad Script. med. et inf. Graec., Index Auctorum, Sp. 49) : A Franc. Pithoeo ad lib. I. Cod. (wohl = Codinus, oder = Codex?) Georgius Vicondinus appellatur. Oder sollte damit eine von Pithou adnotierte Ausgabe gemeint sein?

Der Text selbst, begleitet von einer löblicherweise sehr wörtlichen Übersetzung, dem kritischen Apparat und Angaben von Fontes und Similia, gab dem Rezensenten kaum einen Anstoß. Und wenn der Editor im Vorwort betont, daß ihm ein Kommentar nicht möglich gewesen sei, so muß doch der Wahrheit die Ehre gegeben und gesagt werden, daß durch die vielen Anmerkungen zu Termini (und durch die historischen Untersuchungen in der Einleitung) eine gründliche Vorarbeit geleistet wurde und zumindest das Verständnis des Textes immer gewährleistet ist.

Daß in der Zwischenzeit zu vielen Einzelfragen schon wieder Literatur erschienen ist, ist selbstverständlich. So wäre jetzt, neben anderen, T. Papas, Studien zur Geschichte der Maßgewänder im byzantinischen Ritus, Miscell. Byz. Monac. 3, München 1965, zu einzelnen Kleidungsstücken heranzuziehen. S. 173, 26-29: Vgl. auch die Deutung von du Cange, o.l., s.v. *ποικίλα* und *φητίλιν*, also etwa : Der Protostrator erhält von den eroberten Tieren alles Mögliche (*ποικίλα* - etwa Sättel, Zaumzeug - als Beuteanteil), das man Krimskrams (*φουτίλια*) nennt. S. 193, S 3-16: Die Schrift des Demetrios Gemistos ist auch ediert, vgl. Rezensenten in Jahrb. österr. byz. Ges. 15 (1966) 366, Anm. 13, und 375, Zusatz. S. 232, 9f.: Die Übersetzung ist nicht eindeutig. Da der Kaiser (Karfreitag!) fastet, findet nicht nur keine Tafelzeremonie statt, sondern überhaupt keine Tafel.

Wichtig gegenüber den älteren Ausgaben ist, daß der jetzt wiederhergestellte Text viel mehr Elemente der Volkssprache enthält. Hier seien, nur als Beispiele, notiert häufiges *μαῦρος* und *κόκκινος* (statt *μέλας* und *έρυθρός*), *κάτεργον* (statt *τριήρης*), *όσπήτιον* (statt *οἶκος*) u. v. a., dazu *μάνα* (S. 175, 30) oder *ἀποτελοῦντας* (S. 210, 3 - als unveränderliches Partizip). Dazu kann der Text jetzt auch als Beweis dafür genommen werden, daß man sich im 14. Jahrh. sogar im Hofzeremoniell und der Kommandosprache durchaus und ungeniert der Volkssprache bedient hat. Man beachte neben der Anredeformel *ὁ ἀθηντόπουλος μας* (S. 150, 14f.) die Aufforderungen *ἐλάτε καὶ ἐσεῖς* (S. 215, 4f.; bisher: *ἔλθετε καὶ ὑμεῖς*) und *ταγίσατε τὰ ἄλογα* (S. 249, 27; bisher: *δότε τροφήν τοῖς ἵπποις*), wodurch das Bild des Hofes viel natürlicher und ungezwungener

wird. Bei den angestammten Akklamationen (S. 416f. sind sie zusammengestellt) ist man jedoch konservativ.

Unter dem Gesichtspunkt der oft unkontrollierten Sprachformen wäre zu überlegen, ob man nicht das wesentlich besser überlieferte *δεφένστωρ* (S. 173,17 und 253,26, statt *δεφένσωρ*) im Text bringen müßte, wie ja auch *κουρτζουβάκια* (S. 228, 14, statt *κουρτζουβράκια*) aus demselben Grund belassen wurde.

Im Anschluß an den Text des Ps. -Cod. werden in 6 Appendices andere Ranglisten, teils versifizierte, gründlich eingeleitet und veröffentlicht. Es sind die folgenden:

I. Liste de l'appendice à l'hexabiblos d'Harménopoulos.

II. Listes du type de l'appendice à l'hexabiblos (3 ähnliche Verzeichnisse, nach Paris. Gr. 1783, Vat. Gr. 952 und Xeropot. 191).

III. Liste du moine Mathieu (Mathieu Blastarès).

IV. Liste anépigraphe en vers.

V. Index et liste anonymes: «L'ordre hiérarchique de l'empereur et des archontes».

VI. Protocole anonyme du Laurentianus VIII, 17 sur le couronnement de Manuel II.

Es erscheint möglich, daß auch Du Cange den verlorenen Codex des Mazarin benutzt hat (S. 316 und 331 für Append. III und IV), zitiert er doch, o.l., Sp. 1389, s.v. *σκιάδιον*, Append. IV, S. 338, 127-135, und Sp. 1399, s.v. *σκουτάριος*, Append. IV, S. 336, 75f., als «Anonymus ex Cod. Mazarino» bzw. als «Anonymi Catalogus offic. ex Cod. Mazarino». Allerdings kennt er auch die Ausgabe Goars des Ps. - Cod., 1648 (vgl. den Index Auctorum, Sp. 49; s. auch unten), in der aber auch die Append. IV veröffentlicht ist, so daß Du Cange auch daher die Existenz des «Cod. Mazarinus» haben kann, zumal man nicht weiß, auf wessen Konto die wenigen Varianten (S. 338, 131: *λογοθέτης* Goar, *λογοθέτην* Du Cange) kommen. Ferner hat Du Cange die Append. III sicher aus Goar (er zitiert, Sp. 1390, s. v. *σκιάδιον* 8 Verse daraus), erwähnt er doch im Index Auctorum, Sp. 55, ausdrücklich diese Ausgabe: Matthaeus Monachus in Catalogo Offic. Palatii, edit. à Goaro cum Codino. Die Fortsetzung aber dieser Notiz führt u.U. auf eine weitere, ebenfalls verlorene Hs: Is Matthaeus Blastares dicitur in cod. M. S. hoc. tit. *Ματθαίου ἱερομονάχου τοῦ Βλαστάρεως αἰ τῆς βασιλείας τιμῆς καὶ τὰ ὄφφίκια κατὰ τὸν ἀριθμὸν καὶ τάξιν ἔχουσαν οὕτως*. Da die Ausgabe von Goar (nach dem Mazarinus) einen anderen Titel hat (vgl. S. 318, App.), ist diese Hs nicht der Mazarinus gewesen. Sie ist aber auch mit keiner der von dem Editor benutzten identisch, der zumindest diese Variante des Titels nicht anführt. Ferner ist diese Hs die einzige, die den Beinamen *τοῦ Βλαστάρεως* angibt, ihn aber natürlich auch durch philologische Kombination (wie nach anderen der Editor, vgl. S. 312f.) gefunden haben kann.

Bei der Append. IV sollte man von politischen Zwölfsilbern reden (bei Jamben käme man um die Hilberg'schen «Stümper» kaum herum). Diese

Liste (ebenso wie Append. III und V in politischen Versen) mag außerdem als Lehr- oder Merkgedicht gedacht und verfaßt sein, was ihre Aussage als historische Quelle nicht zuverlässiger werden läßt und vielleicht einige Unstimmigkeiten (vgl. z.B. S. 313, Anm. 7, zu Append. III) nicht so auffällig macht. Über den poetischen Wert dieser Versifikationen braucht man kein Wort zu verlieren. Bei einer Titelaufzählung sind die Möglichkeiten so begrenzt, daß sogar bei gelegentlicher Übereinstimmung kein Gedanke an eventuelle Abhängigkeit aufkommt. So liegen bei den politischen Versen der Append. III und V folgende Ähnlichkeiten vor (die Zitierweise ist ungünstig, da die Ausgabe nach Zeilen, nicht nach Versen durchnummeriert ist): 322, 69f. ~ 348, 52f.; 322, 82-84 ~ 348, 60-62; 323, 87 ~ 349, 65; 323, 88-90 ~ 349, 67-69; 323, 105-107 ~ 349, 74f. Ein Vers ist sogar beiden Listen gemeinsam, nämlich 320, 27-29 ~ 347, 11-13, aber wie hätte man auch die Ämter anders in einem Vers unterbringen können?

Bei dem Anhang VI schließlich hat es der Zufall gewollt, daß er gleichzeitig und unabhängig von der hier vorliegenden Ausgabe ediert wurde von P. Schreiner, Hochzeit und Krönung Kaiser Manuels II. im Jahre 1392, Byz. Zeitschr. 60 (1967) 70-85¹, hier 76-79. Ein Vergleich beider Editionen brachte das etwas bedrückende Ergebnis, daß bei einem Text, der von nur einer, offensichtlich nicht leicht lesbaren Hs überliefert wird, auch zwei Ausgaben nicht die Überlieferung eindeutig darbieten können, sondern den Leser mit Zweifeln zurücklassen. Im folgenden soll über keinen der beiden Editoren zu Gericht gesessen werden (bei dem Verstorbenen verbietet es sich auch schon aus dem oben von P. Lemerle genannten Grunde), sondern durch eine Gegenüberstellung soll einfach die unschöne Tatsache erhellt werden. Wo das Richtige liegt, ist außerdem in vielen Fällen offensichtlich (wo dann der Leser sich selbst ein Urteil über die relative Qualität der beiden Editionen bilden kann), in manchen anderen könnte aber nur eine Einsicht in die Hs selbst Aufklärung geben.

Wenn man davon absieht, daß Schreiner die äußerst wertvollen Lesungen und Korrekturen von Heisenberg entgangen sind² und daß beim *νῦ ἐφελ-*

1. Für das Datum des 11. Febr. 1392 bringt Schreiner (S. 75) einen weiteren Beleg. Allerdings fand die Krönung an einem Sonntag statt (so richtig Verpeaux, S. 352, Anm. 1).

2. Es sind die folgenden, wo Schreiner (bis auf 356,24 und 358,25) die Lesungen von Loparew bringt: 355,11 πατρός (statt πρὸς); 356,3 συνθρόνω (statt ἐνθρόνω); 356,24 ἵσταται (statt ἵστανται); 356,29 ἦχον πλάγιον δ' (statt ἦχους πολλοῖς); 358,19 στρέφεται (statt στρεφέσας); 358,25 αὐτοχείρως (statt αὐτοχειρί); 360,3 σύραντες (statt σείραντες); 360,20 τῷ fehlt.

κυστικόν eine heillose Verwirrung herrscht¹, zeigen die Ausgaben folgende Differenzen²:

	Verpeaux	Schreiner
353,18	κύρος	κύριος
353,20	θεράποντά σου	θεραπεύοντά σου
353,26	χρίσον die Hs	Angabe fehlt ³
354,22	* (wohl eine übersehene Blockade	ό
354,32	⟨ξ⟩τι von Loparew ergänzt	Angabe fehlt
355,18	σολία die Hs (Verpeaux konjiziert σωλέα)	Angabe fehlt ³ (σολία wie Loparew)
355,24	βάτον	βάτον
356,10	δύει die Hs, δύω Loparew	Beides nicht angegeben
356,13	δεῖ ⁴	δὲ
356,20	σολία die Hs (Verpeaux konjiziert σωλέα)	Angabe fehlt (im Text σολία mit Loparew)
356,24	πρωτοκανόναρχος	πρωτοκανονάρχος
357,1	εἶθ' (sonst immer εἶθ', also wohl Druckfehler)	εἶθ'
357,7	Nach Ῥωμαίων fehlt (auch in der Übersetzung): εἰς δόξαν καὶ ἀνάβρῃσιν τῶν Ῥωμαίων	S. links

1. Verpeaux, der laut S. 10 den Gebrauch dieses $\nu\delta$ systematisiert hat, setzt es bei folgendem Vokal und läßt es — auch am Satzende — bei folgendem Konsonanten fort. Ausnahmen (Versehen?) sind 355,9 $\tau\theta\eta\sigma\iota\nu$ (Satzende; vor Vokal) und 355,16 $\delta\acute{\iota}\delta\omega\sigma\iota$ (vor Vokal). Abweichend davon hat Schreiner an folgenden Stellen das $\nu\delta$ bei nachfolgendem Konsonanten (der Bequemlichkeit halber zitiere ich nach Verpeaux): 353,5 $\delta\acute{\iota}\delta\omega\sigma\iota\nu$; 355,23 $\tau\theta\eta\sigma\iota\nu$ (Satzende); ebd. $\Delta\acute{\iota}\delta\omega\sigma\iota\nu$; 356,18 $\acute{\epsilon}\sigma\tau\iota\nu$; 358,9 $\xi\lambda\theta\omega\sigma\iota\nu$; 358,13 $\phi\omicron\rho\acute{\epsilon}\nu\omicron\upsilon\sigma\iota\nu$; 358,14 $\delta\iota\delta\omicron\upsilon\sigma\iota\nu$; 358,16 $\acute{\iota}\epsilon\rho\epsilon\upsilon\sigma\iota\nu$; 358,23 $\kappa\alpha\lambda\omicron\upsilon\sigma\iota\nu$; 359,20 $\acute{\epsilon}\kappa\phi\omega\nu\omicron\upsilon\sigma\iota\nu$; 360,12 $\kappa\alpha\theta\acute{\iota}\zeta\omicron\upsilon\sigma\iota\nu$ (Satzende); 360,17 $\lambda\alpha\mu\beta\acute{\alpha}\nu\omicron\upsilon\sigma\iota\nu$ (Satzende); 361,5 $\acute{\alpha}\rho\chi\omicron\upsilon\sigma\iota\nu$; 361,9 $\acute{\alpha}\rho\iota\sigma\tau\omicron\upsilon\sigma\iota\nu$ (Satzende). Bei nur einer Hs wäre es doch nicht schwer gewesen, auf die Anwendung dieses $\nu\delta$ in ihr hinzuweisen. So aber kann man nicht wissen, wie die Hs selbst aussieht (wenn Schreiner nicht ausdrücklich systematisiert hat, ist er ihr vielleicht näher). Sicher ist das nicht besonders wichtig, aber unter Betracht der anderen Divergenzen vielleicht doch von Belang.

2. Nicht dazu gehört 355,20, wo Verpeaux $\sigma\tau\epsilon\phi\epsilon\iota\zeta$ und Schreiner $\sigma\tau\epsilon\phi\langle\theta\rangle\epsilon\iota\zeta$ bieten. 358,14 ändert Schreiner überflüssig in $\chi\rho\upsilon\sigma\eta\gamma$ ($\mu\alpha\nu\delta\acute{\upsilon}\alpha\varsigma$ ist masc.).

3. Das ist vielleicht für das $\nu\delta$ $\acute{\epsilon}\phi\epsilon\lambda\kappa\upsilon\sigma\tau\iota\kappa\omicron\nu$ wichtig. Offensichtlich wollte Verpeaux (abweichend von seiner Norm von S. 10) hier den Apparat diplomatisch gestalten, also auch Varianten in Akzenten und dem ι -subscriptum notieren.

4. Auch weiter unten (z. B. 356,17f.) verfällt der Verfasser von der reinen Beschreibung des Ereignisses in den allgemeineren Ton eines Zereemoniells, so daß $\delta\epsilon\acute{\iota}$ durchaus berechtigt sein kann.

357,13	ἄρχοντες	ἀρχονται
357,16	ἄρχοντες τοῦτον	ἀρχονται τοῦτους
357,25	ἄρχοντες	ἀρχονται
358,12f.	δεσποτῆτοι	δεσπότατοι
358,13	φορέουσι	φορένουσιν
358,14	διδῶσι	διδούσιν
358,18	τῆς σολέα die Hs (Verpeaux konjiziert σωλέας; Loparew σολίας)	τοῦ σολέα
359,18	αὐγούστα die Hs	Angabe fehlt
360,22	ἐπικόμπιον (Loparew ἐπικόμβια)	ἐπικόμπια ohne weitere Angabe
360,23	Keine Angabe	Loparew ἐν τοῖς (statt ἐντὸς?)
360,24f.	Loparew korrigierte ἐπικομβίου	Keine Angabe
361,8	σὺν τῇ δεσποίνῃ	τῇ fehlt

Diese Divergenzen sind um so auffallender, als ja nicht nur die Hs, sondern auch die (doch wohl nicht schwer lesbare) Ausgabe von Loparew zur Verfügung stand.

Es sollte jedoch durch diese Auslassungen keineswegs das positive Urteil über die anderen Texte und besonders das Hauptstück in dieser Ausgabe, den Ps.-Codinos, geschmälert werden. Schon weil meist viele Hss und mehrere Ausgaben vorliegen, ist die Wahrscheinlichkeit zumindest von groben Versehen (wie 357, 7) wesentlich geringer.

Den Abschluß der Ausgabe bilden ein französischer und ein griechischer Index. Hier wäre es wünschenswert gewesen, wenn die ἔπαξ λεγόμενα und die in den Texten zum erstenmal auftauchenden Wörter gekennzeichnet wären.

S. 396 : Bei Mazarin füge hinzu : 316, 313; S. 391 : Eher τὰ ἰδρομάχια (als plurale tantum — wie auch die Übersetzung; als sing. ist der Text unklar); S. 394: ὁ κοῦρος (das masc. ergibt sich eindeutig aus beiden Stellen).

Ein Lob gebührt schließlich auch den Herausgebern für die sicher nicht leichte Arbeit, ein nachgelassenes Manuskript zum Druck zu bringen und so vollendet vorzulegen².

Zusammenfassend kann man sagen, daß wir jetzt eine zuverlässige Ausgabe eines der typischsten Zeugnisse von Byzanz als sterbendem Staat haben, eines Textes, worin das ganze Elend

1. Wenn auch in der Regel viele Epikombia verteilt werden (z.B. Ps.-Cod. 255, 6-11), so gibt es andererseits doch solche Zeichen von geradezu beschämender Armut (vgl. z.B. ebd. 238,3f. und besonders 217, 12-20), daß kein Grund besteht, den Singular, wenn er überliefert ist, etwa durch Konjektur zu beseitigen.

2. Nur drei Druckfehler fielen auf: S. 37, Anm. 2 : 803 (statt 830); S. 133,11 : δεσποτῶν; S. 375, Zeile 14 (links) : Venet.

eines großen, noch immer beeindruckenden Zeremoniells und einer teilweise überflüssig gewordenen, aber dennoch zäh festgehaltenen Hierarchie mit übersteigerten Titeln und Kompetenzen seinen Ausdruck fand. Und ebenfalls kann man hoffend sagen, daß der Verstorbene sich selbst mit diesem Zeugnis der Vergänglichkeit ein bleibendes Denkmal gesetzt hat.

PAUL SPECK

Marina Saccopoulou, Asinou en 1106 et sa contribution à l'iconographie, Bruxelles 1966. Σελ. 137, 33 πίνακες [Bibliothèque de Byzantion, 2].

Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ πού ὁ Γ. Σωτηρίου δημοσίευσε «Τὰ βυζαντινὰ Μνημεῖα τῆς Κύπρου» (Ἀθῆναι 1935), λεύκωμα πού περιέχει μὲ χρονολογικὴ κατάταξη σχέδια καὶ φωτογραφίες τῶν ναῶν, τῶν τοιχογραφιῶν καὶ ὀρισμένων κινητῶν ἀντικειμένων πού σώζονται μέσα σ' αὐτούς, ἡ μελέτη τῶν μνημείων αὐτῶν δὲν προχώρησε πολὺ.

Γι' αὐτὸ παραμένει πάντα ἐπιτακτικὴ ἢ ἀνάγκη νὰ δημοσιευθῇ κάθε μνημεῖο χωριστά, νὰ μελετηθοῦν τὰ εἰκονογραφικὰ καὶ τεχνοπικὰ προβλήματα τῶν τοιχογραφιῶν, νὰ διευκρινισθοῦν οἱ ἐπιδράσεις πού δέχτηκε ἡ κυπριακὴ βυζαντινὴ καὶ μεταβυζαντινὴ τέχνη καὶ νὰ προσδιορισθῇ γενικὰ τὸ μέτρο τῆς συμβολῆς της στὴν ὅλη ἐξέλιξη τῆς βυζαντινῆς εἰκονογραφίας. Ἡ μελέτη ἰδιαίτερα τῶν χρονολογημένων μνημείων ἔχει πολλὰ νὰ προσφέρῃ στὴ σπουδὴ τῆς βυζαντινῆς τέχνης γενικότερα.

Σημαντικὴ συμβολὴ στὸν τομέα αὐτὸν ἀποτελεῖ ἡ μονογραφία τῆς Μαρίνας Σακοπούλου γιὰ τὸν χρονολογημένο ναὸ τῆς Ἀσίνου. Τὸ βιβλίο διαιρεῖται σὲ τρία μέρη. Τὸ πρῶτο (σ. 5-20), ὅπου ἡ συγγρ. ἀσχολεῖται γενικότερα μὲ τὸ μνημεῖο, χωρίζεται σὲ τρία κεφάλαια. Στὸ πρῶτο κεφάλαιο (σ. 5-9) ἡ συγγρ. δίνει ἐκτενῆ περιγραφὴ τοῦ μνημείου ἀπὸ ἀρχιτεκτονικὴ ἀπόψη. Ὁ ναὸς βρίσκεται στὴν περιοχὴ τῆς Λευκωσίας, σὲ ἀπόσταση δύο χιλιομέτρων ἀπὸ τὸ χωριὸ Νικήταρη, καὶ εἶναι ἀφιερωμένος στὴν Παναγία. Εἶναι μικρὴ μονόκλιτη καμαροσκέπαστη βασιλική. Τέσσερες πεσσοί, πού στηρίζονται στοὺς πλάγιους τοίχους, χωρίζουν τὸ ναὸ σὲ τρία ἄνισα μέρη. Ἐπιγραφὴ σὲ τοιχογραφία τοῦ νοτίου τοίχου χρονολογεῖ τὸν κύριο ναὸ στὸν 12ο αἰ. (1106). Δυτικὰ ὑπάρχει μεταγενέστερος τρουλλωτὸς νάρθηκας μὲ χοροὺς στὸν βόρειο καὶ νότιο τοῖχο. Ἐπιγραφὴ σὲ τοιχογραφία τοῦ νοτίου τοίχου χρονολογεῖ τὸν νάρθηκα στὸν 14ο αἰ. (1333).

Στὸ δεύτερο κεφάλαιο (σ. 9-16) ἡ συγγρ. δημοσιεύει ὅλες τὶς ἐπιγραφὰς πού βρίσκονται στὸ ναὸ, συζητώντας συγχρόνως καὶ τὸ θέμα τῆς προσωνομίας τῆς Παναγίας, «ὅπως ἀναγράφεται στὴν ἀφιερωτικὴ τοιχογραφία τοῦ 14ου αἰ. στὸ νάρθηκα» («Παναγία Φορβιότισσα»). Δίνει στοιχεῖα γιὰ τὶς δύο ἀπόψεις, καὶ γι' αὐτὴν πού ἀνάγει τὴν προσωνομία σὲ φαρμακευτικὸ φυτὸ (Α. καὶ Ι. Στυλιανοῦ, Παναγία Φορβιότισσα Ἀσίνου, Κυπρ. Σπ. 15 [1951] 149-152—καὶ ὄχι 1952, ὅπως λανθασμένα

ἀναγράφεται στή βιβλιογραφία) καὶ γιὰ τὴν ἀποψη τῆς G. Buckler ὅτι ἡ προσωνομία προέρχεται ἀπὸ τὴν παραφθορὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ ἱδρυτοῦ τῆς Νικηφόρου, ποὺ ἦταν γιὸς τοῦ Κωνσταντίνου Εὐφορβηνοῦ, εὐνοουμένου ἀξιωματοῦχοῦ τοῦ Ἀλεξίου Α' Κομνηνοῦ καὶ στρατηγοῦ τῆς Κύπρου ἀπὸ τὸ 1103 ἕως τὸ 1107 (G. Buckler, *The Church of Asinou, Cyprus, and its Frescoes*, *Archeologia* 83 [1934] 346-350). Ἡ συγγρ. ἐνισχύει τὴν ἀποψη τῆς Buckler παραθέτοντας μαρτυρία τοῦ Κιννάμου, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία οἱ δύο γιοὶ τοῦ Νικηφόρου Εὐφορβηνοῦ, Ἀλέξιος καὶ Ἀνδρόνικος, ὀνομάζονταν Φορβηνοί. Μὲ κάποια ἐπιφύλαξη πάντα φαίνεται νὰ δέχεται τὴ δεύτερη ἀπὸ τὶς δύο ἀπόψεις. Κατὰ τὴ γνώμη μας, ὅσο καὶ ἂν ἡ ταύτιση τοῦ κτήτορα τοῦ ναοῦ μ' ἓνα συγκεκριμένο ἱστορικό πρόσωπο εἶναι θελκτική, τὰ στοιχεῖα ποὺ παρέχονται δὲν εἶναι ἐπαρκῆ.

Στὸ τρίτο κεφάλαιο (σ. 16-20) δίνεται ἡ εἰκονογραφικὴ διάταξη τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ναοῦ. Τὸν ζωγραφικὸ διάκοσμο ἀποτελοῦν μιὰ ομάδα ἀρχικῶν τοιχογραφιῶν στὸν κύριο ναό, ποὺ χρονολογοῦνται μὲ τὴν ἐπιγραφή τοῦ νοτίου τοίχου στὸ 1106, ἀπὸ τοιχογραφίες 14ου αἰ. (1333 καὶ ὕστερότερα) στὸ ἱερό, τὸν κύριο ναὸ καὶ τὸν ἀθήνηα, ἀπὸ τοιχογραφίες 16ου αἰ. στὴν κεντρικὴ καμάρα τοῦ κυρίου ναοῦ καὶ ἀπὸ μιὰ τοιχογραφία 17ου αἰ. στὸ ἱερό. Ἀπὸ αὐτὲς μόνο οἱ πρῶτες ἀνήκουν στὴν περίοδο τῆς βυζαντινῆς κυριαρχίας τῆς Κύπρου.

Στὸ δεύτερο μέρος (σ. 21-115) τοῦ βιβλίου ἡ συγγρ. εἰσέρχεται στὸ κύριο θέμα τῆς μελέτης, τὴν εἰκονογραφία τῶν ἀρχικῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ναοῦ. Τὸ μέρος αὐτὸ διαιρεῖται ἐπίσης σὲ τρία κεφάλαια. Στὸ πρῶτο (σ. 22-72) ἀσχολεῖται ἐκτενῶς μὲ τὶς εἰκονογραφικὲς συνθέσεις, στὸ δεύτερο (σ. 72-108) μὲ τὶς μεμονωμένες μορφές τῶν ἁγίων καὶ στὸ τρίτο (σ. 108-115) μὲ τὰ διακοσμητικὰ μοτίβα ποὺ ὑπάρχουν στὸν ναό. Μελετώντας κάθε σύνθεση καὶ κάθε μορφή χωριστὰ προσπαθεῖ νὰ βρῆ τὰ πρότυπα καὶ τὶς ἐπιδράσεις ποὺ δέχτηκαν.

Στὸ τρίτο μέρος (σ. 116-134) παρατίθενται τὰ συμπεράσματα ποὺ προέκυψαν ἀπὸ τὴ μελέτη τῆς εἰκονογραφίας. Ἀρχικὰ ἡ συγγρ. προσπαθεῖ νὰ ἀποκαταστήσῃ τὸν χαμένο σήμερα ἀρχικὸ εἰκονογραφικὸ κύκλο. Παρατηρώντας μιὰ σοβαρὴ φροντίδα τοῦ ζωγράφου τοῦ 16ου αἰ. νὰ συναρμόσῃ τὸν καινούριο κύκλο στὸ ἀρχικὸ σχέδιο, πρᾶγμα ποὺ ἀποδεικνύεται ἀπὸ μερικὲς λεπτομέρειες τῆς τεχνοτροπίας στὶς σκηνές τοῦ 16ου αἰ., διαπιστώνει ὅτι ἡ εἰκονογραφικὴ διάταξη τοῦ 12ου αἰ. ἀκολούθησε τὴν τάξη τὴν καθιερωμένη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Βασιλεῖοῦ Α' καὶ ὅτι εἶναι καθαρὰ βυζαντινὴ. Ἡ ντόπια προσφορά φαίνεται μόνο στὴν ἐκλογή ὀρισμένων ἱερῶν προσώπων ποὺ συνδέονται μὲ τὴν ἱστορία τῆς Κύπρου ἢ λατρεύονται ἐκεῖ.

Μὲ τὴν ἐξέταση τῶν συνθέσεων βρίσκει στὴν καθαρὰ βυζαντινὴ εἰκονογραφία ἐπιδράσεις ἀνατολικές (π. χ. στὴν παράσταση τῆς Βασιλοφύρου, Ἀναστάσεως τοῦ Λαζάρου, Κοιμήσεως Θεοτόκου). Μικρότερης σημασίας εἶναι οἱ κοπτικὲς ἐπιδράσεις (Ἀνάληψη, Κοίμησις) καὶ ἡ ἐπίδραση τῆς χριστιανικῆς Αἰγύπτου, ποὺ διαφαίνεται σὲ ὀρισμένες μορφές. Πολὺ συχνὰ διαπιστώνει συνδυασμένες ἐπιδράσεις τῆς Κωνσταντινουπόλεως, Μ. Ἀσίας, Συρίας καὶ Παλαιστίνης. Ἡ ἐπίδραση

τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐξηγεῖται εὐκόλα ἀπὸ τὴν κοινότητα γλώσσας, θρησκείας καὶ ἠθῶν Ἑλλήνων καὶ Κυπρίων. Ἡ ἐπίδραση τῆς Μ. Ἀσίας ἀπορρέει ἀπὸ τὴ γεωγραφικὴ θέση τῆς νήσου. Τονίζεται ἰδιαίτερα ἡ συγγένεια τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Ἀσίου μετὰ τὰ μνημεῖα τῆς Καππαδοκίας, τόσο τῆς ἀρχαϊκῆς περιόδου τοῦ 10ου αἰ., ὅσο καὶ τῆς περιόδου ποὺ λέγεται βυζαντινὴ (11ος αἰ.).

Ἡ συγγρ. ἐκφράζει τέλος τὴν πολὺ πιθανὴ ἀποψη ὅτι ἡ Κύπρος μπορεῖ νὰ ἦταν μεταδότρια δύναμη τῶν καππαδοκικῶν προτύπων πρὸς τὴν Ἀδριατικὴν. Ἱστορικὰ τεκμήρια ἀποδεικνύουν ὅτι ἤδη ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 10ου αἰ. ἡ Κύπρος ἀποτελοῦσε τὸν ἐνδιάμεσο σταθμὸ ἐμπορίου μεταξὺ Βενετίας καὶ ἐλληνικῆς Ἀνατολῆς. Ἡ ἐνδιαφέρουσα αὐτὴ ἀποψη, ποὺ πρὸς τὸ παρὸν βασίζεται στὴ μελέτη ἑνὸς μόνο μνημείου, πρέπει, κατὰ τὴ γνώμη μας, νὰ ἀποδειχθῇ μετὰ περισσότερα στοιχεῖα ποὺ νὰ βασίζονται σὲ εἰκονογραφικὴ καὶ τεχνοτροπικὴ μελέτη τόσο τῶν βυζαντινῶν κυπριακῶν μνημείων στὸ σύνολό τους, ὅσο καὶ τῶν μνημείων τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Δύσης.

Στὸ τέλος τῆς μελέτης ὑπάρχει ἓνα χρήσιμο εἰκονογραφικὸ καὶ τοπογραφικὸ εὑρετήριο, ποὺ περιορίζεται μόνο στὰ μνημεῖα τῆς Κύπρου (σ. 135-137).

Γενικὰ ἡ ἐργασία εἶναι συστηματικὴ καὶ τεκμηριωμένη. Ἀπὸ μεθοδολογικὴ ἀποψη ἀκολουθεῖ τὴ γνωστὴ μέθοδο τοῦ Millet καὶ ἡ συναγωγὴ τῶν συμπερασμάτων τῆς γίνεται μετὰ ἐπαγωγικὸ τρόπο. Εὐκαταία θὰ ἦταν πάντως ἡ συμπλήρωση τῆς μελέτης μετὰ τὴν ἔρευνα τοῦ μνημείου καὶ ἀπὸ τεχνοτροπικὴ ἀποψη.

X. ΜΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ - ΤΣΙΟΥΜΗ

Δημητρίου Σ. Γκίνη, Περίγραμμα Ἱστορίας τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου. [Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τόμος 26ος], Ἀθήναι 1966, 40. Σελ. 424.

Αἱ πολύτιμοι καὶ κατὰ μέγα μέρος ἀνέκδοτοι πηγαὶ τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου¹ ἔχουν παραμείνει ἀτυχῶς ἀνεξερευνήτοι. Τοῦτο ὀφείλεται ἀφ' ἑνὸς μὲν εἰς τὴν παραγνώρισιν τῆς σημασίας καὶ ἀξίας τοῦ ἐθνικοῦ ἡμῶν δικαίου, ἀφ' ἑτέρου δὲ εἰς τὴν ἀδυναμίαν ἀξιολογήσεως τῆς δικαιοκῆς ἡμῶν κληρονομίας, διότι διὰ τῆς παρερμηνείας τοῦ Διατάγματος τοῦ 1835 ἐπῆλθεν ἐκτροπὴ τῆς ἐξελίξεως τοῦ Νεοελληνικοῦ Δικαίου ἐκ τῆς ὑπὸ τῆς νομοθεσίας διαγραφείσης τροχιάς, ἥτις ὠδήγησεν εἰς τὸν παραγκωνισμὸν τῶν ἐθίμων καὶ τὴν ὀλοκληρωτικὴν ἐπιβολὴν τοῦ γραπτοῦ δικαίου. Ὑπὸ τὰς συνθήκας ταύτας αἱ πηγαὶ τοῦ

1. Ἐπίσης ἔχει χρησιμοποιηθῆ καὶ ὁ ὅρος «Δίκαιον τοῦ μετὰ τὴν ἄλωσιν ἑλληνισμοῦ». Ἐκ τῶν δύο τούτων ὄρων προτιμητέος τυγχάνει ὁ τοῦ «Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου», διότι, ἐκτὸς τῶν ὑπὸ τοῦ κ. Γκίνη ἀναφερομένων λόγων (σ. 8), περιλαμβάνει καὶ τὴν ἐξέτασιν τοῦ ἰσχύσαντος ἐν ταῖς γειτονικαῖς χώραις δικαίου, τὸ ὁποῖον ὁ ὅρος «Δίκαιον τοῦ μετὰ τὴν ἄλωσιν ἑλληνισμοῦ» ἐξ ὀρισμοῦ ἀποκλείει.

λαϊκοῦ δικαίου καὶ ἀργὰ ἤρχισαν συστηματικῶς ἐκδιδόμεναι καὶ εἰς περιορισμένην ἔκτασιν. Εἰς τοῦτο συνετέλεσεν ἴσως καὶ τὸ γεγονός ὅτι εἶναι διατετυπωμένοι εἰς ἰδιωματικὴν γλῶσσαν καὶ ἐπομένως δὲν ἦσαν προσιταὶ εἰς νομικοὺς μελετητὰς ἄνευ εἰδικωτέρας φιλολογικῆς καταρτίσεως.

Ἐν τούτοις εὐνόητον εἶναι ὅτι ἡ μελέτη τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου δὲν περιορίζεται ἐντὸς τῶν πλαισίων τοῦ ξηροῦ παρελθοντολογικοῦ νομικισμοῦ, ἀλλ' ἀποβαίνει ἀπαραίτητος διὰ τὴν γνῶσιν τοῦ βίου καὶ τῆς δράσεως τοῦ δούλου γένους, ὡς ἐπίσης τῆς κοινωνικῆς του διαρθρώσεως καὶ πνευματικῆς του ἀκτινοβολίας εἰς τὴν Χερσόνησον τοῦ Αἴμου καὶ τὴν Ἑγγύς Ἀνατολήν.

Μὲ τὴν σύνταξιν καὶ ἐκδοσιν σχετικῶν Περιγραμμάτων ἠσχολήθησαν κατὰ τὸ παρελθὸν οἱ Zachariä von Lingenthal καὶ G. W. E. Heimbach, διὰ τὰ ἀναφερθῶμεν εἰς τοὺς σπουδαιότερους, χωρὶς ὅμως ἢ προσπαθεία τῶν αὐτῶν τὰ ἀποβῆ ἀποφασιστικὴ διὰ τὴν ἐν γένει ἱστορικὴν διερεύνησιν τοῦ δικαίου μας. Ὡς ἐκ τούτου τὸ γόνιμον ἔδαφος τῶν πηγῶν παρέμεινεν ἐν πολλοῖς ἀνεξερεύνητον καὶ τοῦτο καθίστα τόσον τὴν συγγραφὴν τῆς ἱστορίας τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου ὅσον καὶ τὴν διασαφήνισιν τῆς ἱστορίας τοῦ τουρκοκρατουμένου ἑλληνισμοῦ, ἂν ὄχι ἀδύνατον τοῦλάχιστον δυσχερεστάτην.

Ὁ κ. Δ. Γκίνης, μὲ τὴν μακρὰν καὶ διεθνῶς ἀνεγνωρισμένην πείραν του, διὰ τῆς παρουσίας τρίτης ἐκδόσεως τοῦ Περιγράμματος, καρποῦ πολυχρόνου καὶ ἐπιπόνου μελέτης τῶν σχετικῶν θεμάτων, ἐλαττώνει αἰσθητῶς τὰς ἀνωτέρω δυσχερείας καὶ προάγει σημαντικῶς τὴν μελέτην τῆς ζωτικῆς ταύτης περιόδου τοῦ δικαίου μας.

Ἡ πρώτη ἐκδοσις τοῦ Περιγράμματος, περιλαμβάνουσα 206 λήμματα, ἐδημοσιεύθη τὸ 1952, ἡ δευτέρα ἐκ 380 τὸ 1956, τὸ 1958 δὲ τὸ ἐκ 41 νέων τοιούτων συμπλήρωμα. Εἰς τὴν παρούσαν τρίτην ἐκδοσιν ἀρχικῶς προτάσσεται εὐρύτατος πίναξ βιβλιογραφίας - συντομογραφιῶν ἐκ 474 ἑλληνικῶν καὶ ξένων γενικῶν ἔργων, μονογραφιῶν καὶ μελετῶν ἀναφερομένων εἰς τὰς δημοσιευομένας πηγὰς. Καινοτομιῶν ὁ κ. Γκίνης προσφέρει εἰς τὸν ἐρευνητὴν, διὰ τῆς μεθοδικῆς ταξινομήσεως τῆς βιβλιογραφίας, τὴν δυνατότητα τῆς ἀμέσου ἐποπτείας τῶν δημοσιευομένων πηγῶν καθὼς καὶ τὴν εὐχέρειαν ἐλέγχου τῶν τυχόν παραλειπομένων. Ἀκολουθεῖ τὸ Corpus, περιλαμβάνον 1106 λήμματα τῶν ἐτῶν 623 ἕως τοῦ 1928 κατ' αὐξοντα ἀριθμὸν καὶ χρονολογίαν ἐκδόσεως αὐτῶν.

Αἱ ἐν τῷ Περιγράμματι δημοσιευόμεναι πηγαὶ περιλαμβάνονται ἐντὸς δύο «Προνομιακῶν Ὁρισμῶν». Οὗτοι εἶναι ὁ «Ἀχτναμές» Μωάμεθ τοῦ Προφήτου, ἥτοι ἡ διαθήκη αὐτοῦ ὑπὲρ τῆς Μονῆς Σινᾶ, κατὰ τὸ 623, δι' οὗ παρείχοντο προνόμια ἀπαλλαγῆς ἐκ τοῦ χαρατσίου, δεκάτης κτλ. εἰς τοὺς μοναχοὺς τῆς ἱστορικῆς ταύτης Μονῆς (σ. 41), καὶ τὸ «Φιρμάνιον» τοῦ Σουλτάνου Μαχμούτ τοῦ Β', ἔτους 1809, ὅπερ ἀπῆλθε σπε τοὺς «καλογήρους» τοῦ Ἁγίου Ὄρους ἐκ τῶν ἀρπακτικῶν βλέψεων τῶν Ὀθωμανῶν ἀξιωματοῦχων ἐπὶ τῶν περιουσιακῶν στοιχείων τῶν ἀποβιούντων μοναχῶν (σ. 396). Ἡ κατάταξις αὐτῶν πηγῶν δὲν εἶναι ἀσφαλῶς τυχαία. Ἀντιθέτως συμβολίζει τὴν πορείαν τοῦ Ἑλληνικοῦ

Δικαίου ἀπὸ τῆς ἐμφάνισεως τοῦ Ἰσλάμ, ὅποτε χάρις εἰς τὰ ἀναγνωρισθέντα ὑπὸ τούτου «προνόμια» κατέστη δυνατὴ ἢ παράλληλος πρὸς τὸ Μουσουλμανικὸν Δίκαιον ἀνέλιξις τοῦ Ἑλληνικοῦ.

Ἡ μελέτη τῆς τετάρτης περιόδου τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου, ἢ τοῦ Μεταβυζαντινοῦ, χαρακτηρίζεται ἐκ δυσεπιλύτων προβλημάτων λόγῳ τῆς πολυμορφίας καὶ ποικιλίας τῶν θεσμῶν, οἵτινες ἴσχυσαν ἐξ αἰτίας τῶν ἀλλεπαλλήλων ξενικῶν κατακτήσεων (φραγκικῆς, ἐνετικῆς, τουρκικῆς) ἐπὶ τῶν ἑλληνικῶν περιοχῶν. Εἰς τὸν ἑλληνικὸν χῶρον, κατ' ἕκτασιν πολὺ εὐρύτερον τοῦ σημερινοῦ, δικαιοπλαστικοὶ παράγοντες ἀπέβησαν, ἐκτὸς τῶν διαφόρων κατακτητῶν, ἢ Ἐκκλησία καὶ ὁ λαὸς διὰ τῶν ἐθίμων του. Ἡ διάσπασις ἢ ἐκδηλωθεῖσα κατὰ τὴν βυζαντινὴν περίοδον μετὰξὺ «λογίας» καὶ «δημοτικῆς» παραδόσεως¹ συνεχίσθη καὶ κατὰ τὴν περίοδον τῆς Τουρκοκρατίας, εἰς μεγαλυτέραν μάλιστα ἕκτασιν καὶ ἔντασιν, ἐξ αἰτίας τῆς ἀσκήσεως ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας καὶ πολιτικῶν δικαιοδοσιῶν καθὼς καὶ τῆς ἀναπτύξεως τοῦ ἑλληνικοῦ ἐθιμικοῦ δικαίου ἐφαρμοζομένου ὑπὸ τῶν πάσης φύσεως συσσωματώσεων (κοινοτήτων, συντεχνιῶν, κ.ἄ.). Παραλλήλως τὸ Τουρκικὸν Δημόσιον Δίκαιον ἐξακολουθεῖ διὰ τῶν κανόνων του, μετὰξὺ τῶν ὁποίων πρωτεύουσιν θέσιν κατελάμβανον τὰ φερμάνια καὶ βεράτια, νὰ ἐπηρεάζη ἀποφασιστικῶς τὴν ἀνέλιξιν τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου. Ἐκ τῶν ἀνωτέρω καθίσταται ἐμφανῆς ἡ σπουδαιότης τοῦ Περιγράμματος ὡς ὄργανου διαπιστώσεως καὶ ἀξιολογήσεως τῶν πηγῶν τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου. Αἱ ἐν αὐτῷ περιλαμβανόμεναι πηγαί, πολλαὶ τῶν ὁποίων δημοσιεύονται τὸ πρῶτον, προέρχονται κυρίως ἐκ τοῦ τμήματος χειρογράφων τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης² καὶ τῶν Γενικῶν Ἀρχείων τοῦ Κράτους³. Ἡ παράθεσις ἀποσπασμάτων ἐκ τῶν πηγῶν τούτων σχηματίζει θαυμασίαν ἄλυσιν πληροφοριῶν, πολυτίμων διὰ τὴν συγκρότησιν τοῦ βασικοῦ διαγράμματος διαφορώσεως τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου κατὰ τὴν ἐρευνηομένην περίοδον τῆς ἱστορικῆς αὐτοῦ ἐξελιξέως. Ἐπιτυχῆς ἐξ ἄλλου ὑπῆρξεν ἡ αὐτουσία δημοσίευσις ὠρισμένων ἀνεκδότων μέχρι τοῦδε κειμένων. Ταῦτα εἶναι τὸ «Νομοκριτήριον» (λῆμμα — ἐφεξῆς λ. — 100), ἀγνώστου συντάκτου, ἔτους 1600-1700 καὶ ἡ «Ἀπόφασις Κοινότητος Καστοριάς» (λ. 948) τοῦ ἔτους 1839.

Τὸ «Νομοκριτήριον» περιέχει 121 κεφάλαια, ἀναφερόμενα εἰς διατάξεις τοῦ κατὰ τὸν 17ον αἰῶνα ἐφαρμοζομένου δικαίου, εἶναι δὲ γεγραμμένον εἰς δημῶδη τῆς ἐποχῆς γλῶσσαν. Ἐν αὐτῷ περιλαμβάνονται θέματα ἀναφερόμενα εἰς τὸ : α) Κανονικὸν Δίκαιον (μὴ ὑπείσελευσις κληρικῶν εἰς κοσμικά, περὶ τῶν γυναικῶν τῶν κληρικῶν, κτλ.), β) Οἰκο-

1. Κατὰ τὸν, πρῶτον ὑπὸ τοῦ Ν. Πανταζοπούλου, διατυπωθέντα ὄρον· βλ. βασικὴν μελέτην του: Ἐπὶ τῆς «λογίας» παραδόσεως εἰς τὸν Ἀστικὸν Κώδικα, ἐκδ. β', Θεσσαλονίκη 1965, σ. 66 κέ., καὶ τοῦ Ἰδίου, Ἐκκλησία καὶ Δίκαιον εἰς τὴν Χερσ. τοῦ Αἴμου ἐπὶ Τουρκοκρατίας, ἀνάτ. ἐκ «Μνημόσυνον Π. Βιζουκίδου» (Σχολῆς ΝΟΕ τ. Η' Πανεπ. Θεσσαλονίκης, 1963), σ. 684 κέ.

2. ΕΒΕ, Χφφ. 28, 30-31, 36, 61, 79, 81, 102, 110, 135, 146, 150, 173, 177, 189, 261, 276, 306, 662, 647, 2755 καὶ 2764.

3. Φάκελοι ΓΑΚ, 163, 172, 173, 174, 176 Ζερλέντη καὶ 21, 140 Μυκόνου.

γενεϊακὸν Δίκαιον (νόμιμος ἡλικία πρὸς γάμον, προίξ, γάμος, κτλ.), γ) Ἐνοχικὸν - Ἐμπράγματον Δίκαιον (πώλησις, ἀδικαιολόγητος πλουτισμός, δάνειον ἐπὶ ὑποθήκῃ, ἐνέχυρον, δικαίωμα προτιμῆσεως), δ) Κληρονομικὸν Δίκαιον (διαθήκη: βωβοῦ, αἰχμαλώτου, μυστικῆ [ἀδυναμία γυναικὸς πρὸς σύναψιν μυστικῆς διαθήκης, κεφ. ρα'], νόμιμος, ἐπισκόπου, καλογήρου), καὶ ε) Γενικὰς Ἀρχάς. Ἡ δὲ δημοσιευομένη καὶ αὕτη δλόκληρος, πλὴν τοῦ προοιμίου τῆς, «Ἀπόφασις τῆς Κοινότητος Καστοριάς» ἀφορᾷ εἰς θέματα τοῦ Οἰκογενεϊακοῦ καὶ Κληρονομικοῦ Δικαίου (βλ. κατωτ.).

Διὰ τὴν παρουσίαν τῶν ὑπολοίπων ἀνεκδότων πηγῶν λόγῳ τῆς σπουδαιότητος καὶ τῆς πληθώρας τῶν ἐρευνωμένων θεμάτων, ἄτινα βεβαίως χρῆζον ἐξονυχιστικῆς ἀναλύσεως, καθισταμένης ὁμῶς ἀδυνατοῦ λόγῳ τῶν περιορισμένων ὁρίων τῆς παρουσίας βιβλιοκρισίας, ἐπιχειρεῖται ἐνταῦθα κατὰτάξις καὶ ἡ δυνατὴ σύγκρισις καὶ ἐρμηνεῖα πρὸς τοὺς ἰσχύοντες τότε θεσμούς τοῦ: I) Ἰδιωτικοῦ Δικαίου, μὲ βάσιν κατατάξεως τὴν πενταμερῆ διαίρεσιν τῆς «Ἐξαβίβλου» τοῦ νομοφύλακος καὶ κριτοῦ Θεσσαλονίκης Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου, καὶ II) Δημοσίου Δικαίου. Εἰδικῶς δὲ διὰ τὸ Ἰδιωτικόν, κυρίως εἰπεῖν Ἀστικὸν Δίκαιον, ἐλήφθη ὡς βάσις ἡ διαίρεσις τῆς Ἐξαβίβλου, οὐχὶ μόνον διότι ἡ διαίρεσις αὐτῆς ἐπαγιάθη ἔκτοτε διεθνῶς εἰς τοὺς Ἀστικούς Κώδικας, ἀλλ' ἐπὶ πλέον διότι ἦτο χρονολογικῶς ὁ τελευταῖος Κώδιξ τῆς βυζαντινῆς περιόδου, ἰσχύσας κυρίως ἐν τῇ Βαλκανικῇ ὡς κ α τ' ἐ ξ ο χ ἡ ν β ί β λ ο ς καθ' ὅλην τὴν Τουρκοκρατίαν καὶ συνδέων κατὰ ταῦτα τὰς περιόδους αὐτὰς τόσον πρὸς ἀλλήλας ὅσον καὶ πρὸς τὴν νῦν διανουμένην περίοδον, τὴν νεοελληνικὴν¹. Εἰδικώτερον:

I) Ἰδιωτικὸν Δίκαιον: α) Οἰκογενεϊακόν: 1) λ. 167, Προικοσύμφωνον, ἔτους 1669, Νάξου, «... μὲ τούτῃ τῇ κοντετζιόνε, ὅλα ἐτοῦτα τὰ πράγματα ὅπου τοῦ δόνει, νὰ παγένουσιν στὸ πρωτογέννητόν του παιδι τὸ ἀσερνικό καὶ ἔτзи νὰ παγένη ἀπὸ παιδι ἕως παιδι ἀσερνικό, ποῦ ἤθελε γεννηθῆ ἀπὸ τὴν ἴδια γενεά, περὶ νὰ εἶναι νόμιμο», μία εἰσέτι ἀπόδειξις τοῦ ἐθίμου τῶν «πρωτοτοκίων», τοῦ ἄρρενος δηλ. τέκνου κληρονομοῦντος δλόκληρον τὴν πατρικὴν περιουσίαν, κατάλοιπον τοῦ φεουδαλικοῦ δικαίου τῶν Φράγκων κατακτητῶν. 2) λ. 210, Προικοσύμφωνον, ἔτους 1691, Νάξου, δι' οὗ ὁ γαμβρὸς καὶ ἡ νύμφη προικοδοτοῦνται ὑπὸ τῶν γονέων των χωριστά, ἀποδεικνυομένης τοιουτοτρόπως τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ ἐθιμικοῦ θεσμοῦ «θηλυκὸ στὸ θηλυκὸ καὶ τ' ἄρσενικὸ στ' ἄρσενικὸ» καὶ ἐν Νάξῳ. 3) λ. 274, «Πουρκοσίφονο» ὑπὲρ υἱοῦ ἐρχομένου εἰς γάμον, ἐφαρμοζομένου τοῦ κανόνος «τὸ γονικὸ στὸ γονικὸ», ἔτους 1715, Νάξου. 4) λ. 305, Προικοσύμφωνον, ἔτους 1725, Νάξου, εἰς ὃ ἀνευρίσκονται ὡσαύτως ἴχνη τοῦ ὡς ἄνω ἐθιμικοῦ κανόνος. 5) λ. 319, Προικοσύμφωνον, ἔτους 1733, Νάξου, μὲ τὴν ρή-

1. Βλ. ἐν ἀναλύσει Γ. Μαριδάκη, Ὁ Ἀρμενόπουλος καὶ ἡ τεχνικὴ τοῦ δικαίου, ἐν «Τόμῳ Κ. Ἀρμενοπούλου» (ΣΤ' τόμος Ἐπιστ. Ἐπετ. Σχολῆς Νομικῶν καὶ Οἰκονομικῶν Ἐπιστημῶν Ἀριστ. Πανεπιστ. Θεσσαλονίκης, Θεσσ. 1952), σ. 97 κέ. Ν. Πανταζοπούλου, Κωνσταντῖνος Ἀρμενόπουλος, Νομοφύλαξ καὶ Κριτὴς Θεσσαλονίκης, ἔ.ἀ., σ. 520 κέ.

τραν ὅτι τὸ «*πρωτο ἀρχοντόπουλο ὁποῦ κάμουσιν ἀσερικό, νὰ τὸ ὀνοματίζουσι τὸ ὄνομα τοῦ μακαρίτου τοῦ συμβίου της καὶ νὰ τοῦ δί-
νουσι καὶ ὅλα τὰ πράγματα ὁποῦ συγκαταβαίνουσι ἀπὸ τὸν . . . μα-
καρίτη*»). 6) λ. 505, Προικοσύμφωνον, ἔτους 1793, Νάξου, περιλαμβάνον
κληροδοσίας ὑπὲρ μελλόντων τέκνων ὑπὸ «*ἄρους*», ἦτοι ἐφ' ὅσον ὁ κα-
τιῶν εἶναι ἄρρηγ «*νὰ εὐγάζη τὸ ὄνομα τοῦ πατρὸς της . . .*», ὡς ἐπίσης
καὶ προικοσύμφωνα χωρίου Ναούσης τῆς νήσου Πάρου, ἔτους 1722
(λ. 295), Νάξου, ἔτους 1734 (λ. 323) καὶ ἐπίσης Νάξου, ἔτους 1775
(λ. 441). β) Ἐνοχικόν: 1) λ. 140, «*Συμβόλαιον*» ἀγοραπωλη-
σίας, ἔτους 1661, Νάξου. 2) λ. 313, Πωλητήριο ἀγροῦ, ἔτους 1731,
Ναούσης Πάρου. 3) λ. 324, Σύμβασις, ἔτους 1734, Ναούσης Πάρου.
4) λ. 269, Συμφωνητικὸν «*παχτώσεως*» (: *μισθώσεως ἀγροτικοῦ κτή-
ματος*), ἔτους 1711, Νάξου. 5) λ. 293, Συμφωνητικὸν παχτώσεως ἐφ'
ἄρου ζωῆς, ἔτους 1721, Ναούσης Πάρου. 6) λ. 300, Σύμβασις παχτώ-
σεως ἀγροῦ, ἔτους 1723, Νάξου, ὑφισταμένης καὶ ποινικῆς ρήτρας
«*ὁποῖος ἤθελεν εὐγῆ ἀπὸ τὸν παρὸν ταιριασμόν, νὰ πληρώνη ρεάλια
δέκα τοῦ ἀφέντη μουσελίμη*», καὶ 7) λ. 345, Πάχτωσις κτήματος,
ἔτους 1740, Νάξου, με ὑποχρέωσιν φορολογίας ὑπὲρ τοῦ Βοεβόδα,
ἦτοι «*εὐγάζοντας τὸ πέμπτο τῆς ἀφεντίας, ἦγουν τῆς βοεβοντίας*».
γ) Ἐμπράγματον: 1) λ. 229, περιέχον σύμβασιν ἀδείας νομῆς,
ἔτους 1697, Νάξου. 2) λ. 464, σύμβασις ἐμφυτεύσεως, ἔτους 1782,
Νάξου. δ) Κληρονομικόν: 1) λ. 154, Διαθήκη ἐνώπιον νο-
ταρίου καὶ μαρτύρων γενομένη, ἔτους 1665, Νάξου. Ἐπίσης πλεῖσται
διατάξεις περὶ διαθηκῶν ἀπαντῶνται εἰς τὸ «*Νομοκριτήριο*» καὶ εἰς
τὴν «*Ἀπόφασιν Κοινότητος Καστοριάς*», περὶ ὧν ἀνωτέρω.

II) Δημόσιον Δίκαιον: α) Ἀποφάσεις προκρίτων ἢ προεστώτων: 1) λ. 456, Πρακτικὸν προκρίτων, ἔτους 1778, Μυκόνου, περὶ ρυθμί-
σεως δικαιομάτων ἐπὶ κολληγείας θρεμμάτων. 2) λ. 467, Πρακτικὸν
προεστώτων καὶ γερόντων «*τῆς χώρας Ναξίας*», ἔτους 1783, περιέ-
χον ἀγορανομικὰς διατάξεις, δι' ὧν προβλέπονται κατὰ τῶν παραβατῶν
των «*ἐπιτίμια καὶ ἀραι ἀρχιερέων*». 3) λ. 578, «*Καντζηλλαρικὸς ὀρι-
σμός*» προκρίτων Μυκόνου, ἔτους 1804, ρυθμίζων θέματα βοσκῆς, θρεμ-
μάτων καὶ φθορᾶς ἀμπέλων με ποινικὰς κυρώσεις εἰς περίπτωσιν πα-
ραβιάσεως τῆς ὡς ἄνω «*προσταγῆς*»: «*νὰ παιδεύεται με ξυλταῖς πολ-
λαῖς καὶ νὰ πληρώνη καὶ 50 γρόσια εἰς τὸ μουτουνάκι τοῦ ἐφένδη κα-
πετὰν πασᾶ*». 4) λ. 685, Ἀπόφασις τῶν προεστώτων Νάξου, ἔτους 1820,
περὶ ἀκυρώσεως πωλητηρίου ὡς μὴ γενομένου κατὰ τὴν «*ἀρχαίαν
ἐννομον συνήθειαν*». 5) λ. 948, «*Ἀπόφασις*» Κοινότητος Καστοριάς,
ἔτους 1839, ἐπικυρωθεῖσα ὑπὸ τοῦ Ἐπισκόπου Καστοριάς Ἀθανασίου,
συγκειμένη ἐκ πέντε κεφαλαίων ἀφορώντων εἰς θέματα Οἰκογενειακοῦ
καὶ Κληρονομικοῦ Δικαίου (: γάμος, «*ἄτοπα σύμβολα*», τράχωμα,
ἐπιστροφία, χρυσοκέντητα φορέματα, κτλ.). Ἐκ τῶν ἀνωτέρω καταφαί-
νεται ἡ δικαιοδοτικὴ ἀρμοδιότης τῶν προκρίτων, ὄντων ὀργάνων τοῦ
ἔθιμοῦ ἢ λαϊκοῦ Δημοσίου Δικαίου. β) «*Αἵρετοκρισίαι*»: 1) λ.
230, Συνυποσχετικὸν «*δαιτησίας*» δι' αἵρετοκρισίας εἰς κληρονομικὴν
διαφορὰν, ἔτους 1697, Νάξου. Ἐνίοτε οἱ διάδικοι, οἱ κατοικοῦντες εἰς
τὰς νήσους, προσέφευγον εἰς τὸν Δραγομάνον τοῦ Στόλου, ὅστις ὡς προ-

κίπτει ἐκ τῶν πηγῶν, ἐδίκαζεν κατὰ δεύτερον βαθμὸν δικαιοδοσίας. Τοῦτο καταφαίνεται ἐκ τῶν κατωτέρω ἀποφάσεών του : 1) λ. 442, «Ἀπόφασις» τοῦ Δραγομάνου τοῦ Στόλου Νικολάου Πέτρου Μαυρογένους, ἔτους 1775, ἐν Νάξῳ, ἐπὶ κληρονομικῆς διαφορᾶς, δι' ἧς οὗτος ἐπιβεβαίωσεν ἀπόφασιν αἰρετοκριτῶν, ἐκλεγέντων ὑπὸ τῶν ἀντιδικῶν μερῶν διὰ τὴν διευθέτησιν τῆς μεταξὺ τῶν διαφορᾶς, ὀρίζων ταυτοχρόνως καὶ ποινικὴν ρήτραν 2500 γροσίων εἰς περίπτωσιν παραβιάσεώς της. 2) λ. 561, Ἀπόφασις αἰρετοκριτῶν, ἔτους 1801, Νάξου, ἀναγνωρίζουσα «κατὰ τὰς παλαιὰς συνηθείας ὄλων τῶν νησιῶν μας» τὸ ἔγκυρον συνταχθέντος προικοσυμφώνου, ὑποβαλλομένου εἰς τὸν Δραγομάνον Ἰωάννην Καλλιμάχην, παρακαλούμενον «νὰ ἐκδόσῃ πανέκλαμπρον προσταγὴν . . .» καθιστώσαν τὴν ἀπόφασιν «τελείαν». 3) λ. 636, Αἰρετοκρισία, ἔτους 1813, Νάξου, ἐπὶ κληρονομικῆς διαφορᾶς, ἐπικυρουμένη ὑπὸ τοῦ Δραγομάνου Κωνσταντίνου Μαυρογένους. 4) λ. 637, Ἀπόφασις αἰρετοκριτῶν, ἔτους 1813, Νάξου, ὡς ἀνωτέρω. 5) λ. 638, ὁμοία ἀπόφασις αἰρετοκριτῶν Νάξου, ἔτους 1813. 6) λ. 689, «Γράμμα» τοῦ Δραγομάνου Θεοδώρου Ριζοῦ, ἔτους 1819, πρὸς τοὺς προεστῶτας τῆς Μυκόνου, δι' οὗ ἀκύρων ἀπόφασιν τῶν ἐπὶ κληρονομικῆς διαφορᾶς ὡς ἀντικειμένης εἰς τοῦ «γενικιώτατον νόμον» (: ἔθιμον, καθ' ὃ ὑπαρχόντων τέκνων, μετὰ τὸν θάνατον τῶν γονέων των, κληρονομοῦν αὐτὰ τὴν γονικὴν περιουσίαν), «. . . ἀποφαινόμενοι πολιτικῶς . . . προστάζομεν ἀποφασιστικῶς νὰ παραλάβῃ (: ὁ δικαιοῦμενος υἱὸς) εἰς τὴν ἐξουσίαν του ἀνενόγητος καὶ ἀναντίστατος, μὲ τὴν δύναμιν τοῦ δικαίου καὶ τῆς παρούσης μας . . . τὴν περιουσίαν του». 7) λ. 695, Ἀπόφασις αἰρετοκριτῶν, ἔτους 1820, Νάξου, ἐπικυρουμένη ὑπὸ τοῦ Δραγομάνου Νικολάου Μουρούζη, περὶ τοῦ κύρους καὶ τῆς ἰσχύος «γραμμάτων, ἧγον προικοσύμφωνα, πωλήσεις, ἀλλαγáι, . . .». γ) «Προσταγὰν» Δραγομάνων τοῦ Στόλου: 1) λ. 369, Ἐγγραφον τοῦ Δραγομάνου Στεφάνου Δημάκη πρὸς τοὺς προεστοὺς τῆς Μυκόνου, ἔτους 1754, δι' ἀκύρωσιν παρανόμου ἀποφάσεως Βοεβόδα. 2) λ. 404, Ἐγγραφον τοῦ Δραγομάνου Νικ. Ρωσσέτου, ἔτους 1776, πρὸς τοὺς προεστοὺς τῆς αὐτῆς νήσου σχετικῶς μὲ τὴν φορολογίαν τῆς νήσου των. 3) λ. 443, Ἐγγραφον τοῦ Δραγομάνου Νικ. Μαυρογένους πρὸς τοὺς «προεστῶτας καὶ ἐπιτρόπους» τῆς Μυκόνου, ἔτους 1776. 4) λ. 444, Γράμμα τοῦ ἰδίου πρὸς τὸν Χουσεῖν τζαούσην καὶ τοὺς προεστῶτας τῆς Νάξου, ἔτους 1776, διὰ τὴν ἀκύρωσιν δευτέρας διαθήκης «ἐν φρενοβλαβείᾳ εὐρισκομένου τοῦ διαθέτου». 5) λ. 469, Γράμμα τοῦ Δραγομάνου Νικ. Μαυρογένους (;) πρὸς τοὺς ἐπιτρόπους τῶν νήσων τῆς «Ἀσπρης Θαλάσσης», ἔτους 1784. 6) λ. 516, «Διαταγὴ» τοῦ Δραγομάνου Κωνστ. Χαντζερῆ πρὸς τοὺς προεστῶτας τῆς Νάξου, ἔτους 1795, ὡς ὑπενθύμισις ὑπὸ τύπον «παραγγελίας» (: διαταγῆς του) «διὰ τὴν τήρησιν τῶν τοπικῶν συνηθειῶν καὶ ἀπὸ κάθε ἄλλο ἐναντίον τῆς ἱερᾶς κρίσεως». 7) λ. 597, «Γράμμα» τοῦ Δραγομάνου Παναγιώτου Μουρούζη, ἔτους 1806, πρὸς τοὺς «προεστῶτας καὶ ἐπιστάτας» τῆς Μυκόνου, δι' οὗ ἐπιδιώκει τὴν τήρησιν τῶν ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας προβλεπομένων διατυπώσεων προκειμένης διαλύσεως ἱερολογημένης μνηστείας. 8) λ. 641, Γράμμα τοῦ Δραγομάνου Κ. Μαυρογένους, ἔτους 1813, δι' οὗ γνωστοποιεῖται εἰς τοὺς ἐπιτρόπους τῆς Νάξου ὅτι ὁ Κα-

πουδάν πατᾶς ἐπεκύρωσεν ἀπόφασιν ἐπὶ κληρονομικῆς διαφοράς «ἐπιβλέψας εὐμενῶς εἰς τὰ ἔθιμα τῶν νησιῶν». 9) λ. 691, «Γράμμα» τοῦ Δοξαγομάνου Νικ. Μουρούζη, ἔτους 1820, πρὸς τοὺς προεστῶτας τῆς Μυκόνου, σχετικῶς «μὲ τὴν ἀρχαίαν συνθήκειαν καὶ τὸν τοπικὸν νόμιον» περὶ τῆς τύχης τῆς περιουσίας «ὄτε θάτερος τοῦ ἀνδρογόνου, ἅπαις ἐκμετοήσῃ τὸ ζῆν . . .». δ) «Διαταγαί» ἐτέρων ἀξιωματοῦχων : 1) λ. 416, «Προσταγή» τοῦ Ρώσου ἀρχηγοῦ τοῦ στόλου Παύλου Νέστεροβ, ἔτους 1772, πρὸς τὴν «καντζελαρίαν τῆς νήσου Μυκόνου», γεγραμμένη ρωσιστὶ καὶ ἑλληνιστί, περιέχουσα ἐντολάς, διὰ τὴν διευθέτησιν τῶν διαφορῶν τῶν κατοίκων, πρὸς αὐτήν, ἧτοι : περὶ τῆς ὑποχρεωτικῆς ἀποδοχῆς τῶν τελεσιδικίων ἀποφάσεών της, περὶ συμμετοχῆς ἐν αὐτῇ «μεταξὺ εἰς τὴν συνέλευσιν τῶν προεστῶτων» ἀνὰ δύο ἀντιπροσώπων τῶν διαδίκων, . . . 2) λ. 624, «Ὅρισμός» Χαφίζ Ἄλλῃ πασᾶ βεζύρη, ἔτους 1811, πρὸς τοὺς ἐπιτρόπους τῆς νήσου Φολεγάνδρου, ἀπαγορεύων εἰς τοὺς ραγιάδες τὴν ἀνάληψιν θέσεως κονσόλου (: προξένου) ξένων βασιλικῶν αὐλῶν. ε) Φορολογικὸν Δίκαιον : 1) λ. 399, Εἴδησις εἰς γαλλικὴν γλῶσσαν, τῶν ἐτῶν 1764-1774, περὶ ἀναδιοργανώσεως ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Σαμουήλ τοῦ Χαντζερῆ τοῦ «Κοινοῦ Ταμείου» τοῦ Πατριαρχείου, συγκροτηθέντος διὰ τὴν καταβολὴν τοῦ βαρυτάτου «δώρου» πρὸς τὴν Πύλιν κατὰ τὴν ἐκλογὴν τοῦ ἐκάστοτε Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου. 2) λ. 517, «Ἐγγραφον» περιέχον ἐρωτηματολόγιον ἐκ 41 ἐρωτημάτων, ἀγνώστου συντάκτου, τοῦ ἔτους 1796, ἀφορῶν εἰς περιφερείας τῆς Β. Πελοποννήσου καὶ Ν. Στερεᾶς Ἑλλάδος, μετ' ἀπαντήσεων ἀγνώστων πληροφοριοδοτῶν, περιεχομένου κατὰ τὸ πλεῖστον φορολογικοῦ (: κατηγορίαι φόρων, τρόποι εἰσπράξεως, ἀσυδοσίαι φορολογικῶν ὀργάνων, κτλ.). 5) Διάφορα θέματα : 1) λ. 284, «Πράξις» ἐνώπιον τοῦ «φανεροῦ νοταρίου» Νάξου, ἔτους 1719. 2) λ. 515, «Ἐγγραφον» Γεωργίου Σερδάρη, βεκίλη τοῦ Δραγομάνου τοῦ Στόλου Κωνστ. Χαντζερῆ, ἔτους 1795, πρὸς τοὺς προεστῶτας τῆς Νάξου. 3) λ. 822, Δηλοποίησις τοῦ «καντζελαρίου τῆς βρετανῆς κονσολαρικῆς καντζελαρίας», ἔτους 1832, ἐν Νάξῳ.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω δυνάμεθα νὰ χαρακτηρίσωμεν τὸ Περίγραμμα ὡς ἀσφαλῆ βάσιν πρὸς περαιτέρω συνέχισιν τῆς ἐρεῦνης τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου καὶ ἀντιμετώπισιν τῶν σχετικῶν πρὸς ταύτην δυσχερῶν προβλημάτων.

Ἦτο ἐν τούτοις φυσικὸν εἰς μίαν προσπάθειαν τόσον εὐρείας καὶ λεπτομεροῦς ἐκτάσεως νὰ παρατηρηθοῦν περιπτώσεις, ἄλλοτε μὲν πλήρους καὶ ἐξαντλητικῆς παραθέσεως τῆς βιβλιογραφίας, ἄλλοτε δὲ ὀλιγώτερον λεπτομεροῦς. Εὐκταῖον ἐπομένως θὰ ἦτο νὰ συμπληρωθῇ τὸ Περίγραμμα διὰ τῆς προσθήκης τῶν παραλειφθεῖσάντων πηγῶν καὶ βιβλιογραφίας, οὕτως ὥστε πᾶς ἐρευνητῆς νὰ ἔχῃ ἐνώπιόν του τὸ «ἅπαν σῶμα» τῶν Πηγῶν τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου μετὰ πλήρους βιβλιογραφίας. Δεδομένου δὲ ὅτι τὸ Περίγραμμα θὰ ἠδύνατο νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς ἡ κατ' ἐξοχὴν ἐπιστημονικὴ προσφορά εἰς τὸ πεδῖον ἐρεῦνης τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου, ὁ κ. Γκίνης εἶναι ὁ μόνος ὅστις θὰ ἦτο εἰς θέσιν, ἐξαντλῶν τὰς δυνατότητάς του, νὰ προσφέρῃ εἰς τὴν ἐπιστήμην διὰ τῆς ἐκδόσεως Παραρτήματος ἢ Συμπληρώματος τοῦ Περιγράμ-

ματός του, άσφαλές και ώλοκληρωμένον όργανον πρός επίτευξιν, εις εύρύτερα πλαίσια, τών σκοπών τούς όποιους και ό ίδιος συνειδητώς επιδιώκει.

Ό κ. Γκίνης δύναται νά είναι υπερέφανος διότι διά του Περιγράμματος του εκάλυψε, κατά τό δυνατόν, την τετάρτην περίοδον του πατρίου ήμών δικαίου, περίοδον ούχι μόνον γόνιμον αλλά και δραματικήν.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Π. ΝΑΚΟΣ

Γεωργίου Δ. Δημακοπούλου, 'Η διοικητική οργάνωσις κατά την ελληνικήν επανάστασιν, 1821-1827. (Διατριβή επί διδακτορία ύποβληθεΐσα εις την Πάντειον 'Ανωτάτην Σχολήν Πολιτικών 'Επιστημών), 'Αθήναι 1966. Σελ. λβ, 288, χάρται 2.

Η διοικητική οργάνωσις τής 'Ελλάδος κατά την περίοδον τής επαναστάσεως του 1821 δέν έχει έρευνηθῆ μέχρι σήμερα διεξοδικώς, μολοντί τό θέμα τουτο είναι άκρωσ ένδιαφέρον τόσον διά την ελληνικήν ιστορίαν όσον και τό καθόλου Δημόσιον δίκαιον. Περι τής ύποτυπώδους άλλ' ούχι άναξίας διοικητικής οργανώσεως τών χρόνων εκείνων ασχολοῦνται άκροθιγώς όλίγα εκ τών έγχειριδίων Συνταγματικοῦ, Διοικητικοῦ και Δημοσιονομικοῦ δικαίου και έξεδόθησαν έλάχισται μελέται περι τινων περιοχών και επί μέρους διοικητικών θεσμών¹, άνευ όμως έξονυχιστικής έρεύνης τών πολυποικίλων θεμάτων έν συνόλω λαμβανομένων. Ός εκ τούτου ή διατριβή του κ. Δημακοπούλου, έρευνώσα την δομήν τής διοικητικής οργανώσεως τής χώρας μας από τής εκρήξεως τής 'Επανάστασεως μέχρι τής 3 'Απριλίου 1827, ότε άνέλαβε την άρχήν ή 'Αντικυβερνητική 'Επιτροπή, δέν άποτελεΐ άπλήν συμβολήν αλλά μοναδικήν γενικήν και άυτότελή μελέτην του θέματος, καλύπτουσα τό μέχρι τουδε άδικαιολόγητον κενόν.

Είς την έργασίαν του ό συγγρ. δέν ασχολείται με την εξέτασιν τής διοικητικής οργανώσεως τών μη περιλειφθεισών εις τό ελεύθερον κράτος, άμα τῆ ύπογραφή τής συνθήκης τής Κωνσταντινουπόλεως, περιοχών, ούτε με την δρᾶσιν τών δημοσίων άρχών εις την σφαΐραν τής δικαιοσύνης και τής διοικήσεως.

Η διατριβή διακρίνεται εις δύο μέρη. Είς τό πρώτον περιλαμβάνεται ή εισαγωγή και δέκα κεφάλαια, εις τό δεύτερον τό χρησιμώτατον παράρτημα. Ό συγγρ. βασιζόμενος εις τά δεδομένα τής ιστορικής έρεύνης προβαίνει εις την εξέτασιν του θέματος τό μέν περιγράφων

1. Περι την διοικητικήν οργάνωσιν τής Κρήτης ήσχολήθη ό Ν. Τωμαδάκης και περι τής Σάμου οι 'Επ. Σταματιάδης, Μ. Σακελλαρίου και τελευταίως ό 'Αλ. Σεβαστάκης (βλ. βιβλιογραφικόν πίνακα του κρινομένου βιβλίου, σ. κβ'-κβ'). Περι τινων διοικητικών οργάνων και θεσμών κατά την ώς άνω περίοδον ήσχολήθησαν οι Γ. 'Αγγελόπουλος, Γ. Παλαής, Ν. Πανταζόπουλος, 'Απ. Δασκαλάκης, Τ. Γριτσόπουλος, Δ. Μιράσγετζης (ε.ά).

τὴν δομὴν τῆς διοικητικῆς ὀργανώσεως, τὸ δὲ ἐρευνῶν τοὺς διοικητικοὺς θεσμούς ἐξ ἐπόψεως δικαίου.

Τὸ πρῶτον κεφάλαιον ἀφορᾷ εἰς τὰς νομικὰς πηγὰς τῆς διοικητικῆς ὀργανώσεως, ἤτοι εἰς τὴν ἀπαρίθμησιν καὶ ἀνάλυσιν τῶν Προσωρινῶν Πολιτευμάτων, Ψηφισμάτων τῶν Ἐθνικῶν Συνελεύσεων, τυπικῶν νόμων καὶ θεσπισμάτων τοῦ Βουλευτικοῦ Σώματος, νομοθετικῶν καὶ κανονιστικῶν διαταγμάτων, πράξεων τῶν διαφόρων διοικητικῶν ἀρχῶν, ὡς καὶ εἰς τὴν δημοσίευσιν τῶν ἀνωτέρω πηγῶν εἰς τὰς διαφόρους ἐφημερίδας. Χαρακτηριστικὸν ἦτο ὅτι ἡ ἰσχὺς τῶν νομοθετημάτων δὲν ἐξηρτᾶτο ἐκ τῆς δημοσιεύσεως, καθ' ὅσον αὐτῇ δὲν ἀπετέλει συστατικὸν τύπον, ὡς ἀπὸ τοῦ 1833 καὶ ἐντεύθεν, ἀλλ' ἐπιδιώκουσα ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον νὰ καταστήσῃ ταῦτα γνωστά, ἐνεῖχεν ἀπλῶς χαρακτηριστὴρα δηλωτικόν. Εἰς τὸ δεύτερον κεφάλαιον ὁ συγγρ. προβαίνει εἰς τὴν περιγραφὴν τοῦ ἐν τῇ τουρκοκρατουμένῃ Ἑλλάδι ἰσχύσαντος ὀθωμανικοῦ διοικητικοῦ συστήματος, ὀρθῶς δέ, καθ' ὅσον τοῦτο ἀπετέλεσεν ἐν πολλοῖς τὴν βάσιν τῆς ἡμετέρας διοικητικῆς ὀργανώσεως κατὰ τὴν ἐπαναστατικὴν περίοδον. Τὸ ἐπόμενον κεφάλαιον ἀσχολεῖται μὲ τὴν καθ' ὕλην καὶ κατὰ τόπον ἀρμοδιότητα τῶν τοπικῶν διοικήσεων. Περιγράφονται αἱ ὀργανώσεις τῶν περιοχῶν Πατρῶν καὶ Καλαμάτας καὶ ἡ ἐπιβοηθητικὴ τῶν ἀποστολῆ πρὸς τὰ στρατιωτικὰ σώματα. Ἀναλύονται ὡσαύτως ἐν συντομίᾳ τὰ τοπικιστικὰ κριτήρια τῶν διοικήσεων τούτων. Τὸ τέταρτον κεφάλαιον ἀφορᾷ εἰς τὴν συγκρότησιν τῶν Γενικῶν Ἀρχῶν ἐν τῇ πρώτῃ περιόδῳ τῆς ἐπαναστάσεως, ἤτοι εἰς τὴν Συνέλευσιν τῶν Καλτετζῶν, Σύνοδον τῶν Βερβένων, ἀφίξιν τοῦ Δημητρίου Ὑψηλάντου, σχέδιον αὐτοῦ πρὸς Γενικὸν Ὀργανισμὸν τῆς Πελοποννήσου καὶ ἀντισχέδιον τῶν προκρίτων, Σύνοδον καὶ Ὀργανισμὸν τῆς Ζαράκοβας, ἐγκύκλιον τοῦ Ὑψηλάντου περὶ τῆς διοργανώσεως τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου. Ἐν τῷ πέμπτῳ κεφαλαίῳ ἐξετάζονται διεξοδικῶς αἱ κατὰ περιφέρειας Γενικαὶ Ἀρχαί, δηλαδὴ ἐν Πελοποννήσῳ, Δυτικῇ καὶ Ἀνατολικῇ Στερεᾷ Ἑλλάδι. Ἀκολουθεῖ ἡ διαπραγματεύσις τῆς διὰ τῆς πρώτης Ἐθνικῆς Συνελεύσεως ἐν Ἐπιδαύρῳ ἐγκαινισθείσης περιόδου εἰς τὴν ὀργάνωσιν τῆς κεντρικῆς καὶ περιφερειακῆς διοικήσεως. Κατόπιν ἐρευνᾶται ἡ ἐκ τῆς ἐπιβιώσεως τῶν Γενικῶν κατὰ περιφέρειας Ἀρχῶν προελθοῦσα κατάστασις. Τὸ ἐπόμενον κεφάλαιον ἀσχολεῖται μὲ τὴν δευτέραν περίοδον τῆς Προσωρινῆς Διοικήσεως, ἀπὸ τῆς δευτέρας Ἐθνικῆς Συνελεύσεως τοῦ Ἄστρους. Ἐξετάζεται ἡ ὀργάνωσις τῆς κεντρικῆς καὶ περιφερειακῆς διοικήσεως, ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ νόμου περὶ Ὀργανισμοῦ τῶν ἐπαρχιῶν καὶ ἡ διοικητικὴ ὀργάνωσις ἐν Στερεᾷ Ἑλλάδι. Τὸ ἕνατον κεφάλαιον ἐρευνᾷ τὴν τρίτην περίοδον τῆς διοικητικῆς ὀργανώσεως, ἣτοι ἀπὸ τῆς 11 Ὀκτωβρίου 1824 μέχρι τῆς τρίτης Ἐθνικῆς Συνελεύσεως, τὰ διοικητικὰ μέτρα τῆς ὁποίας ὁ συγγρ. ἐπισταμένως ἐρευνᾷ εἰς τὸ ἐπόμενον κεφάλαιον.

Ἐν τῷ παραρτήματι παρατίθενται λεπτομερεῖς καὶ χρησιμώτατοι πίνακες περὶ τῆς συνθέσεως τῶν διοικητικῶν ἀρχῶν, τῶν μετακινήσεων τῆς ἕδρας τῶν διαφόρων διοικήσεων καὶ τῶν μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1822 καὶ 1826 ἐκδοθέντων νόμων. Τὸ βιβλίον κοσμεῖται διὰ τῶν ἀντιγράφων δύο σπανιωτάτων χαρτῶν, συνταχθέντων ἐπὶ τῇ βάσει τῆς διοικητικῆς

διαιρέσεως τῆς Ἑλλάδος τὸ 1826 καὶ 1829 ἐν Γαλλίᾳ καὶ Ἀγγλίᾳ ἀντιστοίχως.

Ἐκ τῆς ἀνωτέρω περιληπτικῆς ἀναγραφῆς τῶν περιεχομένων καθίσταται ἐμφανῆς ἡ δυσχέρεια ἐξετάσεως τοῦ διαπραγματευομένου θέματος. Παρ' ὅλον τοῦτο ὁ συγγρ. ἐπάλαισεν ἐπιτυχῶς πρὸς ποικίλας καὶ πλειστάκις ἀσαφεῖς καὶ ἀλληλοσυγκρουόμενας πηγὰς. Ἀπέβη κύριος τοῦ ἱστορικοῦ καὶ δικαιοῦ ὕλικου καὶ ἀπέδωκεν ἔργον πρωτότυπον. Τὰ συμπεράσματα συνάγονται ἀβιάστως, προσεκτικῶς καὶ, ὅπου δεῖ, μὲ τὰς ἀπαραιτήτους ἐπιφυλάξεις. Μολονότι τὸ ἔργον ἀποτελεῖ εὐρείαν σύνθεσιν, αἱ ἐπικίνδυναι γενικεύσεις ἀποφεύγονται καὶ ἡ ἱστορικὴ καὶ νομικὴ πραγματικότης παρουσιάζεται ἀνάγλυφος. Ὁ συγγρ. ἐξετάζει τὸ θέμα λεπτομερῶς, ἀναφερόμενος, ὅπου εἶναι τοῦτο ἀναγκαῖον, εἰς τὴν καθόλου πολιτικὴν ἱστορίαν τῆς περιόδου ἐκείνης. Ὁρθῶς δέ, καθ' ὅσον ἡ ἔρευνα νομικῶν ζητημάτων καὶ δὴ τοῦ Δημοσίου δικαίου δὲν δύναται νὰ διαχωρισθῇ τῶν ὀργανωτικῶν βάσεων τοῦ πολιτεύματος διὰ σινικῶν τευχῶν ἐν τούτῳ ἄλλωστε («ἐκδηλοῦται ἡ ὀργανικὴ φύσις τοῦ δικαίου», κατὰ τὴν κλασσικὴν ἔκφρασιν τοῦ F. Regelsberger¹. Καλὸν πάντως θὰ ἦτο ἂν ὁ συγγρ. προέβαινεν εἰς σύντομον περιγραφὴν τῶν σχέσεων κοινοτικοῦ συστήματος καὶ διοικήσεως τόσον κατὰ τὰς παραμονὰς ὅσον καὶ κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς Ἐπαναστάσεως, καθ' ὅσον αἱ ἐν γένει συσσωματώσεις καὶ ἰδίαι αἱ κοινότητες, δρῶσαι ἐσωτερικῶς διὰ τῆς αὐτοδιοικήσεως καὶ ἐξωτερικῶς ὡς γέφυραι μεταξὺ λαοῦ καὶ κρατικῆς ἐξουσίας, συνίστων ἀνυπολόγιστον ἀξίαν συντελεστὰς τοῦ δημοσίου βίου. Ὁ συγγρ. δηλοῖ ἐν τῇ εἰσαγωγῇ ὅτι θὰ ἀπόσχη τῆς ἀναλύσεως ταύτης. Ἡ μελέτη ὅμως τῆς αὐτοδιοικήσεως ἀποτελεῖ ἀναγκαῖον συμπλήρωμα τῶν περὶ ὀθωμανικῆς καὶ ἐλληνικῆς διοικητικῆς ὀργανώσεως κεφαλαίων καὶ ἀπαραίτητον εἰσαγωγὴν τόσον διὰ τὴν ἱστοριοδικαιοῦ ὅσον καὶ τὴν κοινωνιολογικὴν ἐξέτασιν τῆς διοικητικῆς ὀργανώσεως κατὰ τὴν Ἐπανάστασιν. Διὰ τὴν πληρεστέραν κοινωνιολογικὴν ἐρμηνείαν τῶν σχέσεων καὶ προβλημάτων περὶ τὴν διοικητικὴν ὀργάνωσιν καὶ τὴν αὐτοδιοίκησιν² κατὰ τὴν ὡς ἄνω περίοδον, ὁ συγγρ. θὰ εἶδει ὡσαύτως νὰ ἀναφερθῇ διεξοδικώτερον εἰς τὸν ἀέναντον ἀγῶνα μεταξὺ «λογίας» καὶ «δημοτικῆς» παραδόσεως καὶ ἐν συντομίᾳ τίς τὰς περὶ διοικητικῆς ὀργανώσεως ἀπόψεις τῆς τότε διαμορφουμένης ἐλληνικῆς πολιτικῆς θεωρίας, ὑποτυπώδους ἀλλ' ἀξιοθαυμάστου διὰ ἐὰς λίαν προοδευτικὰς καὶ δημοκρατικὰς ἀντιλήψεις τῆς³. Ἡ ἔλλειψις

1. Γενικαὶ Ἀρχαὶ τοῦ Δικαίου τῶν Πανδεκτῶν, τ. 1 (μετ. Γ. Μαριδάκη), Ἀθ. 1935, σ. 248.

2. Βλ. τὰς διαφόρους ἀπόψεις εἰς Θ. Φλογαῖτου, Ἐγχειρίδιον Συνταγματικοῦ Δικαίου, Ἀθ. 1879, σ. 390, Σ. Ἀντωνιάδου, Τὰ Δημοτικά, τ. 1, ἐκδ. β', Ἀθ. 1866, σ. 132, Γ. Ἀγγελοπούλου, Σύστημα Διοικητικοῦ Δικαίου, τ. 1, σ. 527 κέ., Ἡλ. Κυριακοπούλου, Ἑλληνικὸν Διοικητικὸν Δίκαιον, τ. 2, ἐκδ. γ', Θεσσαλ. 1958, σ. 91.

3. Κυριώτερος ἐκπρόσωπος αὐτῆς ὑπῆρξεν ὁ Ι. Π. Κοκκῶνης διὰ τοῦ ἀξιοθαυμάστου ὄντως συστηματικοῦ ἔργου του Περὶ πολιτειῶν, περὶ τῶν εἰς σύνταξιν καὶ συντήρησιν αὐτῶν καὶ περὶ πολιτικῆς κυβερνήσεως, ἀσχολούμενος περὶ διοικητικῆς ὀργανώσεως ἐν τόμῳ β', Παρίσιαι 1829, σ. 115 κέ.

πάντως τῶν ἀνωτέρω οὐδὲν κλονίζει τὴν ἀξίαν τῆς κρινομένης διατριβῆς, ἥτις ἀποτελεῖ χρήσιμον ἀπόκτημα διὰ τὴν ἐπιστήμην τοῦ Δημοσίου δικαίου.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ Κ. ΠΑΠΑΣΤΑΘΗΣ

American Consul in a Cretan War: William J. Stillman.
Revised edition of the Cretan Insurrection of 1866-7-8 with Introduction and Notes by *George Georgiades Arnakis*.
Σελ. 146. [Center for Neohellenic Studies, Austin, Texas 1966].

Πολλοὶ λαοὶ ἀγωνίστηκαν κατὰ καιροὺς γιὰ τὴν ἐθνικὴν τους ἀνεξαρτησία. Ὡστόσο κάθε ἀπελευθερωτικὸ κίνημα εἶχε τὰ ἰδιαίτερά του χαρακτηριστικά, ἀνάλογα μὲ τὴν ἱστορικὴ περίοδο στὴν ὁποία ἐκδηλωνόταν, τὸ διεθνὲς κλίμα, εὐνοϊκὸ ἢ ὄχι, ποὺ ἐπικρατοῦσε, τὸν κυρίαρχο ποὺ ἔπρεπε ν' ἀντιμετωπισθῆ καὶ ἀκόμα τὴ χρονικὴ διάρκεια μέσα στὴν ὁποία εἶχε ζῆσει ὁ λαὸς κάτω ἀπὸ τὸν ξένο ζυγόν.

Στοιχεῖα ὅλα αὐτὰ ποικίλα, διαμορφώνουν τὶς προϋποθέσεις καὶ προδιαγράφουν τ' ἀποτελέσματα ἐνὸς ἀγῶνα ποὺ διακρίνεται τὶς περισσότερες φορές γιὰ τὴν πίστη στὸ σκοπὸ του καὶ τὴν ἐπίμονη ἀπόφαση τῶν ἐπαναστατῶν γιὰ ὁποιαδήποτε θυσία.

Τὰ ἀπελευθερωτικὰ κινήματα τῶν Ἑλλήνων δὲν βρῆκαν εὐνοϊκὴ ἀπήχηση στὸ διεθνὲς διπλωματικὸ κλίμα. Ἄν ἐξαιρέσουμε τὴ Ρωσία μὲ τὰ ἄμεσα συμφέροντά της, οἱ εὐρωπαϊκὲς κυβερνήσεις δὲν ἦταν προετοιμασμένες νὰ δεχτοῦν τὶς ἐλληνικὲς ἐπαναστάσεις. Ἔτσι τὸ πανελλήνιο ξεσπάσμα τοῦ 1821 ξέσπασε σὲ ἀκατάλληλη στιγμή, ἀφοῦ οἱ ἄρχες τῆς Ἱερῆς Συμμαχίας, ἀντίθετες σὲ κάθε ἀλλαγὴ τοῦ status quo, εἶχαν ἤδη παραβιασθῆ ἀπὸ τὶς ἐξεγέρσεις στὴν Ἰσπανία, στὸ βασίλειο τῆς Νεάπολης καὶ στὸ Πεδεμόντιο. Ἀκόμα καὶ ἡ μεγάλη Κρητικὴ Ἐπανάσταση τοῦ 1866-69, στὰ πλαίσια καὶ αὐτῆ τοῦ Ἀνατολικοῦ Ζητήματος, ἀντιμετώπισε τὴ δυσμενῆ στάση τῶν εὐρωπαϊκῶν δυνάμεων, καὶ ἰδίως τῆς Ἀγγλίας, ἡ ὁποία δὲν ἤθελε μὲ κανένα τρόπο νὰ διασαλευθῆ τὸ status quo στὴν Ἀνατολή καὶ νὰ διακινδυνεύσῃ ἡ Τουρκία, ποὺ, κάτω ἀπὸ τὴν συνεχιζόμενὴ ἐπεκτατικὴ ἀπειλὴ τῆς Ρωσίας, ἔπρεπε νὰ διατηρηθῆ ἰσχυρή.

Ἄν ὡστόσο ἡ διεθνὴς πολιτικὴ ἔβλεπε μὲ ψυχρὸ μάτι καὶ κάποτε μὲ ἐχθρότητα τοὺς ἀγῶνες τῶν Ἑλλήνων, ἡ διεθνὴς κοινὴ γνώμη, συγκινημένη ἀπὸ τὰ δίκαια αἰτήματα ἐνὸς λαοῦ γιὰ τὴν ἐθνικὴν τους ἀνεξαρτησία, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὶς ὁμότητες τῶν κατακτητῶν, ἔδειχνε μεγάλο ἐνδιαφέρον γιὰ τοὺς ἐπαναστατημένους Ἕλληνες. Συχνά, ὄχι πάντα, ἡ κοινὴ γνώμη κατόρθωσε νὰ ἐπηρεάσῃ τὶς κυβερνήσεις, οἱ ὁποῖες, ἀντίθετες ἢ ἀδιάφορες στὴν ἀρχή, ἐπαιρναν τελικὰ εὐνοϊκὲς ἀποφάσεις γιὰ τὸ ἀγωνιζόμενον ἐλληνικὸ ἔθνος.

Εἶναι γνωστὸ τὸ φιλελληνικὸ ρεῦμα ποὺ ἀναπτύχθηκε κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Ἀγῶνα τοῦ 21. Φιλελληνικὰ κομιτάτα καὶ ἐπιτροπὲς συγκροτήθηκαν σὲ ὅλη τὴν Εὐρώπη καὶ τὴν Ἀμερικὴ· μὲ τὶς συνεχεῖς ἀποστολὰς τους, τὰ δημοσιεύματά τους σὲ ἐφημερίδες, περιοδικὰ καὶ

βιβλία και με την προσωπική παρουσία έθελοντών ενίσχυσαν υλικά και ψυχικά τους Έλληνες στη μεγάλη τους προσπάθεια. Το ίδιο θα συμβῆ και με την Κρητική Έπανάσταση: ένα έντονο φιλελληνικό ρεύμα από την Εύρωπη και την Αμερική και πάλι θα δώσει το παρόν στο χώρο των μαχών. Ο άγωνας τῆς Κρήτης, ως συνέχεια στην «μεγάλη επανάσταση» όπως αποκαλοῦσαν οι Κρήτες το ξεσκήνωμα τοῦ 21, δὲν ἄφησε ἀδιάφορη τὴ διεθνῆ κοινὴ γνώμη, πού θέλησε καὶ τώρα νὰ συμπαρασταθῆ στὸν κρητικὸ λαὸ στὴν προσπάθειά του νὰ ἀνακτήσῃ τὴν ἐλευθερία του καὶ νὰ ἐνωθῆ μετὴν Ἑλλάδα, ἀφοῦ, παρὰ τὴ συμμετοχὴ του στοὺς ἀγῶνες, δὲν εἶχε συμπεριληφθῆ στὸ νέο κράτος.

Φιλελληνικὲς ἐπιτροπές, ἀποστολὲς χρημάτων καὶ ρουχισμοῦ, δημοσιεύματα στὸν περιοδικὸ τύπο καὶ ξένοι ἐθελοντὲς θὰ πλακίσωσιν τὸν νέον ἀγῶνα, ἰδίως ὕστερα ἀπὸ τὴ διεθνῆ ἀπήχηση πού εἶχε τὸ ὀλοκαύτωμα τοῦ Ἀρκαδίου. Φιλελεύθεροι Ἴταλοί, Γάλλοι, Πολωνοὶ κ.ά., ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους ξεχωρίζουν ὁ Γάλλος Gustave Flourens¹ καὶ ἀκόμα ὁ ἀμερικανὸς γιατρός Samuel Howe, γνωστὸς ἀπὸ τὴν φιλάνθρωπη δράση του στὴν Ἑλλάδα σαράντα χρόνια πρὶν, θὰ ἀναλάβουν νὰ βοηθήσουν τοὺς ὑπερασπιστὲς τῆς Κρήτης καὶ τοὺς πρόσφυγες —γέρους καὶ γυναικόπαιδα— ὅσοι διέφυγαν τὶς σφαγὲς καὶ τὶς θηριωδίες τοῦ ἐχθρικοῦ στρατοῦ.

Μὲ έντονα φιλελληνικὰ αἰσθήματα διαπνέεται καὶ ὁ ἀμερικανὸς πρόξενος στὰ Χανιά W. Stillman. Γνωρίζοντας τὰ γεγονότα τῶν τριῶν ἐκείνων χρόνων «quos vidi et quorum pars magna fui», ὅπως γράφει ὁ ἴδιος ἀργότερα, περιέγραψε τὸν κρητικὸ ἀγῶνα βοηθούμενος ἀπὸ τὸ ἡμερολόγιό του, τὴν ἀλληλογραφία καὶ τὰ ὑπηρεσιακὰ ὑπομνήματα. Τὸ βιβλίό του «The Cretan Insurrection of 1866-7-8», Ν. Ὑόρκη 1874, κυκλοφόρησε τὸ 1966 σὲ νέα ἔκδοση ἐπιμελημένη καὶ σχολιασμένη ἀπὸ τὸν καθηγητὴ Γ. Γ. Ἀρνάκη, ὡς πρῶτο στὴ σειρά τῶν ἐκδόσεων τοῦ νεοῖδρυθέντος Κέντρου Νεοελληνικῶν Σπουδῶν στὸ Austin - Texas.

Καθὼς σημειώνει ὁ ἐκδότης, «ένα παρόμοιο βιβλίο, πού εἶχε τόση ἀπήχηση σὲ τόσους πολλοὺς στὴν ἐποχὴ πού γράφτηκε καὶ πού ἔχει τόσες λογοτεχνικὲς ἀρετές, δὲν ἔπρεπε νὰ παραμείνῃ λησμονημένο: ἡ ἱστορικὴ του σημασία εἶναι τόση ὥστε δὲν πρέπει νὰ τὴν παραβλέψῃ κανεὶς».

Γιὰ νὰ διευκολύνῃ τὸν ἀναγνώστη νὰ ἐντάξῃ τὰ γεγονότα, ὅσα ἀφηγεῖται ὁ Stillman, στὰ ἱστορικά του πλαίσια, ὁ καθηγ. Γ. Γ. Ἀρνάκης προτάσσει μιὰ Εἰσαγωγὴ (σ. 13-21), ὅπου σὲ μιὰ σύντομη ἐπισκόπηση ἀναλύει τὴν τότε πολιτικὴ τῶν Δυνάμεων, τὸν διεθνῆ ἀντίκτυπο τοῦ κρητικοῦ ἀγῶνα καὶ τὴ στάση τῶν διαδοχικῶν κυβερνήσεων τῆς Ἑλλάδας ἀπέναντι στὸ κρητικὸ ζήτημα, ἀναφέρει ἀκόμα τὶς προτάσεις καὶ τὶς ἐνέργειες τῶν Ὀθωμανῶν καὶ τὶς στρατιωτικὲς τοὺς ἐπιχειρήσεις στὸ νησί γιὰ νὰ καταστείλουν τὴν ἐπανάσταση.

1. Γιὰ τὴ δράση καὶ τὶς ἐνέργειες τοῦ Γ. Φλουρένς σχετικὰ μετὴν κρητικὴ ἐπανάσταση καὶ τὶς σχέσεις του μετὸν γάλλο πρέσβυ Γκομπινώ βλ. πρόσφατο ἄρθρο τοῦ J. H. Donald, Ὁ Ἀρθούρος Γκομπινώ καὶ ὁ Γ. Φλουρένς, ἀδελφοὶ ἐχθροί, Ν. Ἑστία 81 (1967) 801-823.

Στὴ συνέχεια ἀκολουθεῖ τὸ κείμενο τοῦ Stillman βασιμμένο στὴν ἔκδοση τοῦ 1874. Ὁ ἐκδότης ἔχει ἐπιφέρει, ὅπως σημειώνει ὁ ἴδιος, ὀρισμένες ἀλλαγές, ὅπως : διόρθωση τῶν κυρίων ὀνομάτων καὶ τῶν ξένων λέξεων στὴν παραδεγμένη τους μορφή· ἐκσυγχρονισμὸ στὴ στίξη καὶ στὶς παραγράφους. Ἀκόμα σὲ καθένα ἀπὸ τὰ δεκατέσσερα κεφάλαια ποῦ συγκροτοῦν τὸ βιβλίον ἔχει δώσει τίτλους : ἄλλους πῆρε ἀπὸ τὸν Πίνακα περιεχομένων τοῦ συγγραφέα καὶ ἄλλους, κατάλληλους γιὰ κάθε κεφάλαιο, διάλεξε ὁ ἴδιος.

Ἔσα ἀφηγεῖται ὁ ἀμερικανὸς πρόξενος στὸ εἰσαγωγικὸ κεφάλαιο (σ. 13-37 τῆς ἐκδ. 1874) — ἱστορία καὶ γεωγραφία τῆς Κρήτης ἀπὸ τὰ ἀρχαιότερα χρόνια, κατάστασις τοῦ νησιοῦ ὅταν διορίστηκε πρόξενος ἀπὸ τὸν πρόεδρο Lincoln, προνόμια ποῦ ἔδωσε ὁ σουλτάνος κ.ἀ.— ὁ ἐκδότης δὲν θεώρησε ἀναγκαῖο νὰ τὰ ἐπανεκδώσῃ. Τὰ περιλαμβάνει σὲ μιὰ μικρὴ περίληψη (σ. 23-24) καὶ ἀρχίζει τὴν ἔκδοσι τοῦ κειμένου ἀπὸ τὸ σημεῖο ὅπου ἀναφέρονται μερικὲς ἀπὸ τὶς ἀφορμὲς τῆς κρητικῆς ἐξέγερσις (ἐπιβολὴ νέων φόρων ἀντίθετα ἀπ' ὅσα ὕριζε τὸ Φιρμάνι τοῦ 1858, κακοδιοίκησις τοῦ Γενικοῦ Διοικητοῦ Ἰσμαήλ Πασᾶ).

Ἔστώσο ἡ συντόμευσις αὐτὴ ἀφαιρεῖ ἀπὸ τὸν ἀναγνώστη ὅσα στοιχεῖα γιὰ τὴν παλαιὰ καὶ σύγχρονη Κρήτη παραθέτει ὁ συγγραφέας, δίνοντάς του ἓνα κείμενο ὄχι ὀλοκληρωμένο, ἔστω καὶ ἂν ὁ τίτλος τῆς ἐπανέκδοσις «American Consul in a Cretan War : William J. Stillman» θὰ μπορούσε νὰ δικαιολογῇ τὴν παράλειψιν μαρτυριῶν γιὰ παλαιότερη ἐποχὴ. Ἀκόμα, ἀρχίζοντας ὁ ἐκδότης τὸ κείμενο ἀπὸ τὸ τέλος σχεδὸν τοῦ κεφαλαίου μὲ μιὰ φράσι τὴν ὁποίαν ἀναγκάζεται νὰ περικόψῃ (θεωρώντας τὴν προσβλητικὴν γιὰ τὸν τουρκικὸ λαὸ σήμερα), ἀφαιρεῖ μιὰ μαρτυρία — ἔστω καὶ σφαλερὴ — γιὰ τὸ χαρακτῆρα ἑνὸς λαοῦ, δοσμένη ἀπὸ ξένον πρὶν ἀπὸ ἓναν αἰῶνα. Τί θὰ ἔπρεπε νὰ συμβῆ τότε ἂν γινόταν ἐπανέκδοσις τῶν περιηγητῶν, ὅσοι ἔκριναν αὐστηρὰ καὶ κατέγραψαν προσβλητικὸς χαρακτηρισμοὺς γιὰ τὸν ἑλληνικὸ λαὸ κατὰ τὴ διάρκειαν τῆς Τουρκοκρατίας;

Ἔστω καὶ ἡ ἀρνάκης πλουτίζει τὴν ἔκδοσιν τοῦ μὲ ὑποσημειώσεις, ἐπεξηγηματικὰς γιὰ πρόσωπα ἀναφερόμενα στὴν ἀφήγησι, τοπωνύμια, ξένες λέξεις καὶ ὄρους, καὶ παραπεμπτικὰς σὲ εἰδικὰ βοηθήματα. Πολὺ ἐνδιαφέρουσα ἐπίσης εἶναι ἡ εἰκονογράφηση, ὅπου κοντὰ στὶς προσωπογραφίαι τῶν πρωτοεργατῶν τοῦ ἀγῶνα — Κρητὲς ἀγωνιστὲς ἢ Ἕλληνες ἐθελοντὲς, ὁ ἡγούμενος τοῦ Ἀρκαδίου Γαβριήλ, μέλη τῆς Κρητικῆς Ἐπιτροπῆς στὴν Ἀθήνα κ.ἀ. — παρουσιάζονται χάρτες, σκηνὲς ἀπὸ τὴν κρητικὴν ἐπανάστασι ἢ εἰκόνες τῶν ἱστιοφόρων «Πανελληνίων» καὶ «Ἀρκαδίων» ποῦ διέσπασαν πολλὰς φορὰς τὸν ἀποκλεισμὸ μεταφέροντας στὸ νησί ἐθελοντὲς, ὄπλα καὶ τρόφιμα ἢ πρόσφυγες στὴν Ἀθήνα. Τὸ βιβλίον συμπληρώνεται στὸ τέλος μὲ μικρὸ γλωσσάριον ξένων — κυρίως τουρκικῶν — λέξεων καὶ ἓνα εὑρετήριο κυρίων ὀνομάτων.

Τὸ ὑπόλοιπον κείμενον τοῦ Stillman (σ. 27-40) ἀφηγεῖται, ὅπως ἤδη ἀναφέραμε, τὰ γεγονότα τῶν τριῶν χρόνων 1866-68, κατὰ τὰ ὅποια ἔμεινε ὁ συγγραφέας στὴν Κρήτη. Γράφοντας μὲ ζωντάνια καὶ ἀκριβείαν, ὁ Stillman ἐμφανίζεται μέσα ἀπὸ τὴν διήγησίν του ὡς θερμὸς ὑποστηρικτὴς τοῦ κρητικοῦ ἀγῶνα. Τὸ ἐνδιαφέρον του γιὰ τὸ κρητικὸ ζήτημα

δὲν θὰ σταματήσει μὲ τὴν ἀναχώρησή του ἀπὸ τὸ νησί : τὸν βρῖσκομε ἀργότερα — ἀκόμα τὸ 1890 — ν' ἀρθρογραφῆ σὲ εὐρωπαϊκὲς ἐφημερίδες ὑποστηρίζοντας τοὺς Κρήτες καὶ προσπαθώντας νὰ ἐξηγήσῃ τὴ στάση τοὺς ἀπέναντι στὰ διάφορα προβλήματα ποὺ εἶχαν ἀνακύψει.

Ὁ καθηγ. Γ. Γ. Ἀρνάκης μὲ τὴν ἐπιμελημένη καὶ ὠραία ἐπανεκδόση τοῦ ἔργου τοῦ W. Stillman μᾶς προσφέρει, παράλληλα μ' ἓνα βιβλίο, ἐξαντλημένο ἤδη ἀπὸ τὸ 1890 (ὅπως σημειώνει ὁ Stillman στὸ περ. *The Contemporary Review*, 1890 σελ. 593), μιὰ πηγὴ γιὰ τὰ γεγονότα ποὺ διαδραματίστηκαν στὴν Κρήτη τὸ 1866-68 καὶ ἓνα ἐνδιαφέρον ἀνάγνωσμα, ποὺ ἂν καὶ ἀναφέρεται σὲ συγκεκριμένα περιστατικά τοῦ περασμένου αἰῶνα, μᾶς συγκινεῖ γιὰ τὶς προεκτάσεις ποὺ ἔχει καὶ σὲ ἄλλα ἑλληνικὰ προβλήματα.

ΛΟΥΚΙΑ ΔΡΟΥΛΙΑ

Ἀρχεῖον Στεφάνου Νικ. Δραγούμη, Ἀνέκδοτα Ἐγγράφα γιὰ τὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1878 στὴ Μακεδονία, Εἰσαγωγή καὶ Ἐπιμέλεια Ἰωάννου Σωτ. Νοτάρη, Θεσσαλονίκη 1966. Σελ. 444. [Ἐκδοσις Ἐταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν (IMXA), ἀρ. 85].

Τὸ Ἀρχεῖο τῆς οἰκογενείας Δραγούμη δωρήθηκε στὴ Γεννάδειο Βιβλιοθήκη τῶν Ἀθηνῶν, τὸν Μάιο τοῦ 1960, ἀπὸ τὸν κ. Φίλιππο Στεφ. Δραγούμη. Περιλαμβάνει, ἐκτὸς βιβλίων, ἔγγραφα τοῦ γενάρχη τῆς οἰκογενείας Μάρκου Δραγούμη (1770-1854) καὶ τοῦ γιοῦ του Νικολάου (1809-1879), πολιτικοῦ καὶ λογίου, καθὼς ἐπίσης ἔγγραφα τῶν ἀδελφῶν Μάρκου καὶ Στεφάνου Νικολάου Δραγούμη (ἐγγονῶν τοῦ γενάρχη, 1840-1909 καὶ 1842-1923), καθὼς καὶ ποικίλο ἀρχεῖο ἀλλοῦ ὕλικό ἄλλων μελῶν τῆς οἰκογενείας. Στὸ ἀρχεῖο τοῦτο, καὶ συγκεκριμένα στὸ προσωπικὸ ἀρχεῖο τοῦ Στεφάνου Νικ. Δραγούμη, ἀνήκει καὶ τὸ ὕλικό ποὺ ἀναφέρεται στὴν ἐπανάσταση τῆς Νοτίου Μακεδονίας στὰ 1878, κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ Στέφανος Δραγούμης ἔπαιξε σημαντικὸ ρόλο. Ὁ Στ. Δραγούμης ἦταν περήφανος γιὰ τὴ δράση του ἐκεῖνη καὶ γι' αὐτό, ἐνωρὶς μετὰ τὴν ἐπανάσταση, σχημάτισε ξεχωριστὸ φάκελο μὲ ὅλα τὰ ἔγγραφα τὰ σχετικὰ μὲ αὐτή. Σχεδὸν ὅλα τὰ ἔγγραφα αὐτὰ συμπεριελήφθησαν στὸν τόμο ποὺ ἐξέδωσε τὸ Ἰδρυμα Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἴμου τῆς Ἐταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν μὲ εἰσαγωγή καὶ ἐπιμέλεια τοῦ κ. Ι. Σ. Νοτάρη.

Ἡ ἐπανάσταση τῆς Μακεδονίας στὰ 1878 εἶναι γεγονὸς ἐλάχιστα γνωστό, ἐπειδὴ καὶ ἐλάχιστα ἔχει ἐρευνηθῆ. Γιατὶ, κατὰ τὴ γνώμη τοῦ κ. Νοτάρη, ἡ ἐπανάσταση στὴ Μακεδονία ἐκδηλώθηκε στὸ νότιο τμήμα της, ἀπὸ τὸν Ὀλυμπο μέχρι τοῦ Ἀλιάκμονος, ποὺ συνορεύει μὲ τὴ Θεσσαλία, καὶ πολλοὶ ἱστορικοὶ τὴν ἐντάσσουν στὴν ἐπανάσταση τῆς Θεσσαλίας, μολονότι τὸ τμήμα αὐτὸ καὶ ἐντελῶς ἀνεξάρτητο ἦταν καὶ ὁ χῶρος στὸν ὁποῖο ἐκδηλώθηκε, ἂν ἐξαιρέσουμε τὴ νοτίως τοῦ Ὀλύμπου περιοχὴ, ἀνήκει στὴ Μακεδονία. Ἔτσι ἡ ἔκδοσις τῶν ἐγγράφων τῆς συλλογῆς Δραγούμη σχετικὰ μὲ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1878 στὴ Μακεδονία εἶναι τὸ σπουδαιότερο ἔργο στὰ χέρια μας γιὰ τὴν περαιτέρω

έρευνα και τελικά τή συγγραφή μονογραφίας επί του θέματος αὐτοῦ με βάση ἀρχεῖακὸ ὕλικό.

Ὁ συγγρ., πρὶν νὰ διηγηθῆ τὸ ἱστορικὸ τῆς Ἐπαναστάσεως, ἐπιχειρεῖ στὴν εἰσαγωγή του μιὰ βιβλιογραφικὴ ἐπισκόπηση τοῦ θέματος, ποὺ εἶναι βασικὴ. Τὸ ἱστορικὸ τοῦ ἐπεισοδίου τὸ διηγεῖται μετὰ γλαφυρότητα καὶ πληρότητα καὶ προετοιμάζει ἔτσι τὸν ἀναγνώστη γιὰ τὸ δεῦτερομέρος ποὺ περιέχει τὰ ἔγγραφα. Τὰ ἔγγραφα ἔχουν ταξινομηθῆ κατὰ θέματα καὶ κατὰ χρονολογικὴ σειρὰ μετὰ τρόπο ἐπιστημονικόν, ὥστε νὰ παρουσιάζεται μετὰ κάθε λεπτομέρεια ἡ δράση τῆς Μακεδονικῆς Ἐπιτροπῆς, ποὺ εἶχε ἀναλάβει τὴν ἐπαναστατικὴν προσπάθεια στὴν Μακεδονία. Παραθέτοντας τὸ ὄγκωδες αὐτὸ ὕλικό τῆς Ἐπαναστάσεως ὁ ἐκδότης τὸ ἐπεξηγεῖ μετὰ πολυπληθεῖς ὑποσημειώσεις (βιογραφίες προσώπων ποὺ ἔδρασαν εἴτε μετὰ ἐπίσημη εἴτε μετὰ ἀνεπίσημη ιδιότητα στὴ Μακεδονία, ἐρμηνεῖες τοπωνυμίων καὶ ἄλλες πολὺτιμες πληροφορίες), πράγμα γιὰ τὸ ὁποῖο εἶναι ἰδιαίτερα ἀξιέπαινος. Στὸ τέλος παραθέτει πίνακα τῶν κυρίων ὀνομάτων, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ σπουδαῖο βοήθημα.

Τὸ σύνολο τῶν ἐγγράφων ποὺ δημοσιεύονται, τόσο τῶν ἐξαιρετικῆς σημασίας ὅσο καὶ τῶν δευτερευούσης, φθάνει τὸν ἀριθμὸ τῶν διακοσίων πενήντα περίπου, καὶ χωρίζονται σὲ δεκατέσσερα τμήματα καὶ κάθε τμήμα εἶναι μιὰ ἐνότης. Οἱ ἐνότητες αὐτές, βαλμένες κατὰ χρονολογικὴ σειρὰ, παρουσιάζουν στὸν ἀναγνώστη ἀνάγλυφα τὰ γεγονότα ποὺ διαδραματίστηκαν κατὰ τὴν ἐξέγερση στὴ Μακεδονία ἀπὸ τὸν Φεβρουάριο ἕως τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1878. Τὰ ἔγγραφα ἀναφέρονται στὴν προετοιμασίαν τοῦ κινήματος σὲ ἐφόδια καὶ ἄνδρες στὴν Ἀθήνα, ὅπου ἔδρευε ἡ Μακεδονικὴ Ἐπιτροπὴ, καὶ στὶς κινήσεις καὶ ἐνέργειες ἐνὸς ἐκάστου ἐστρατευτικοῦ σώματος στὴ Μακεδονία. Ἐπίσης περιλαμβάνονται ἐκθέσεις τῶν Ἑλλήνων Προξένων τῆς Θεσσαλονίκης καὶ Λαρίσης, Βατικιώτη καὶ Παλαμῆδη (Φάκελοι ΙΒ' καὶ ΙΓ'), ποὺ ἀποτελοῦν καὶ τὸ σπουδαιότερο τμήμα τοῦ δημοσιεύματος, γιὰτὶ εἶναι ἀναφορὰς μετὰ διασταυρωμένες πληροφορίες σχετικὰ μετὰ τὶς κινήσεις τῶν σωμάτων, καὶ ἔγγραφα τῆς Προσωρινῆς Κυβερνήσεως τῆς Μακεδονίας (ἔδρα εἶχε τὸ Λιτόχωρο τοῦ Ὀλύμπου), καὶ τέλος ἔγγραφα σχετικὰ μετὰ τὴν διάλυση τῶν διαφόρων ὁμάδων μετὰ τὴν καταστολὴ τῆς ἐξεγέρσεως τὸν Μάρτιο τοῦ 1878. Ὁ κ. Νοτάρης προσφέρει μετὰ τὴν ἐκδοσὴ αὐτὴ μιὰ ἀπὸ τὶς καλύτερες ἀρχεῖακὰς βάσεις γιὰ τὴ συγγραφή τῆς ἱστορίας τῆς Μακεδονίας στοὺς νεώτερους χρόνους.

ΔΟΜΝΑ ΔΟΝΤΑ

Τὰ Δημοτικά μας Τραγούδια. Ἐκλογή, εἰσαγωγή, σχόλια Γιώργου Ἰωάννου. Ἐκδοσὴ «Ταχυδρόμου», [Ἀθήνα 1966]. Σελ. 525.

Τὸ βασικὸ πρόβλημα ποὺ ἔχει ν' ἀντιμετωπίσῃ αὐτὸς ποὺ θὰ καθάρσῃ μιὰ ἀνθολογία ποιημάτων ἢ πεζῶν εἶναι ἡ ἐπιλογή τῶν κειμένων. Τὰ κριτήρια ποὺ πρέπει νὰ ρυθμίζουν τὴ σύνθεση τοῦ ἔργου εἶναι ἱστορικά, γραμματολογικὰ καὶ αἰσθητικὰ (καὶ τὰ τρία μαζί). Τὸ

πράγμα έχει αρκετή δυσκολία, γιατί παρ' ὅλη τὴν προσπάθεια νὰ εἶναι κανεὶς ἀντικειμενικὸς συνήθως παρεμβαίνει τὸ ὑποκειμενικὸ στοιχεῖο καὶ δίνει κάποιον ἰδιαίτερο τόνο στὴν ὅλη ἐργασία τοῦ ἀνθολόγου. Ὅταν μάλιστα πρόκειται γιὰ ἀνθολογία δημοτικῶν τραγουδιῶν, τὸ πρόβλημα τῆς ἐπιλογῆς γίνεται ἀκόμη δυσκολώτερο, γιατί τὰ δημοτικὰ τραγούδια, σὰν ἀπρόσωπα ποιήματα ποὺ εἶναι, ἔχουν πολλές παραλλαγές. Ποιὰ θὰ προτιμῆσῃ ὁ ἀνθολόγος; Ἀσφαλῶς τὴν ἀρτιότερη καὶ πιὸ ἀντιπροσωπευτικὴ ἀπὸ ἄποψη αἰσθητικῆ καὶ περιεχομένου¹. Ὑστερα ἔρχεται καὶ τὸ πρόβλημα τῆς γλωσσικῆς μορφῆς τῶν κειμένων (ποὺ σπάνια μόνον παρουσιάζεται στὴν προσωπικὴ ποίηση): θὰ κάμῃ διορθώσεις ὁ ἀνθολόγος —καὶ ὡς ποῖο σημεῖο— ἢ ὄχι; Γιὰ τὰ ἑλληνικὰ δημοτικὰ τραγούδια τὰ δυὸ αὐτὰ προβλήματα ἔχουν μετριασθῆ ἀρκετὰ ὕστερ' ἀπὸ τὶς τελευταῖες ἐκδόσεις τοῦ κ. Δ. Α. Πετροπούλου (Β. Β. 46-47) καὶ τοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχείου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, ποὺ ἔχουν γίνει καὶ οἱ δυὸ μὲ ὀρθὴ μέθοδο καὶ σύμφωνα μὲ τὰ πορίσματα τῆς φιλολογικῆς ἔρευνας.

Ἡ ἀνθολογία τοῦ κ. Γιώργου Ἰωάννου προορίζεται γιὰ τὸ εὐρύτερο κοινό· εἶναι λοιπὸν φυσικὸ τὰ προβλήματα αὐτὰ τοῦ ἀνθολόγου (καθὼς καὶ ἄλλα ποὺ προβάλλουν σὲ μιὰ τέτοια ἐκδοσὴ) νὰ παρουσιάζονται πιὸ ἀπλουστευμένα. Σὲ μιὰ σύντομη «Εἰσαγωγή» (σ. 9-23) ὁ κ. Ἰωάννου μᾶς ἐξηγεῖ τὸν τρόπο ποὺ ἐργάστηκε. Στὸ θέμα τῆς ἐπιλογῆς τῶν κειμένων, παρ' ὅλο ποὺ δὲν ξεκαθαρίζει ἐντελῶς τὰ πράγματα, τονίζει πὼς ἔριξε τὸ περισσότερο βᾶρος στὸ αἰσθητικὸ κριτήριον: «Κριτήριον γιὰ τὴν ἐπιλογὴ ἦταν ἡ ποιητικὴ ἀξία. Τὰ δημοτικὰ τραγούδια ἀντιμετωπίσθησαν σὰν ποιητικὰ κείμενα» (σ. 11—πρβ. καὶ σ. 16). Ἀναγνωρίζει βέβαια πὼς αὐτὸ τὸ εἶχαν ἐπιδιώξει καὶ «οἱ περισσότεροι ἀπ' τοὺς ἐκδότες μεγάλων συλλογῶν . . . καὶ πιὸ πολὺ ἴσως ἀπ' ὅλους ὁ Ἀπόστολος Μελαχρινός»· «ἡ ἀλήθεια ὅμως εἶναι», λέει εὐθύς ἀμέσως, «πὼς κυνηγοῦσαν καὶ πολλοὺς ἄλλους σκοποὺς συγχρόνως» (σ. 11).

Ἐν τούτοις οὔτε καὶ ὁ ἴδιος παραβλέπει πάντα τοὺς «ἄλλους σκοποὺς». Γιὰ ἀρκετὰ τραγούδια τῆς συλλογῆς του θὰ εἶχε κανεὶς ζωηρὰς ἐπιφυλάξεις, ἂν ἦταν νὰ ἐκτιμηθοῦν μόνον μὲ αἰσθητικὰ κριτήρια. Ἀναφέρω λ. χ. τὰ ἐξῆς: «Ὁ κριματισμένος» (σ. 78-79, νεκροφιλία), «Ἡ καλόγρια καὶ ὁ γιὸς τῆς» (σ. 80, οἰδιπόδειο σύμπλεγμα), τὰ «Ληστρικὰ καὶ τῆς φυλακῆς» (σ. 171-177) ἐκτὸς ἀπὸ τὴν «Ἀδελφικὴ ἀγάπη», τὰ «Τραγούδια τῆς στρατολογίας» (σ. 308), καὶ τὰ «Μανιάτικα μοιρολόγια» (σ. 467-481) ἐκτὸς ἀπὸ τὸ «Γδικιωμὸ τοῦ Καλαπύθου». Νομίζω πὼς ὅλ' αὐτὰ (καὶ ἄλλα ἐπίσης) μπῆκαν στὴν ἀνθολογία μᾶλλον σὰν χαρακτηριστικὰ δείγματα μιᾶς κατηγορίας τραγουδιῶν —πολὺ σωστά—, παρὰ γιὰ τὴν ποιητικὴ τους ἀξία.

Γενικὰ ὅμως στὸ θέμα τῆς ἐπιλογῆς πρέπει νὰ ὁμολογήσουμε ὅτι στὰ περισσότερα σημεῖα ὁ κ. Ἰωάννου πέτυχε τὸ σκοπὸ του. Ἡ μεγάλη

1. Βλ. Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Δημοσιεύματα τοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχείου, ἀριθμ. 7: Ἑλληνικὰ δημοτικὰ τραγούδια (Ἐκλογή), τόμ. Α', Ἀθ. 1962, σ. κθ'.

πλειονότητα τῶν στίχων πού μᾶς ἔδωσε εἶναι πραγματικά ὠραῖοι καί δυνατοί καί συνθέτουν μιὰ ποιητική ἀνθολογία ἀναμφισβήτητης ἀξίας. Τίς συγκινησιακές του προτιμήσεις μπορούμε νά τίς διαπιστώσουμε πολὺ εὐκόλα μὲ μιὰ στατιστικὴ παρατήρηση: Τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς συλλογῆς του ἀφιερώνεται στὰ μοιρολόγια καί στὰ τραγούδια γιὰ τὸ Χάρο καί τὸν Κάτω κόσμο (157 σελ.). Ὑστερα ἔρχονται μὲ τὴ σειρά τὰ κλέφτικα (67 σελ.), τὰ ἐρωτικά (58 σελ.), οἱ παραλογές (42 σελ.), τῆς ξενιτιᾶς (29 σελ.), τὰ ἱστορικά (16 σελ.), καί τὰ ἀκριτικά (16 σελ.). Οἱ ἄλλες κατηγορίες ἀπλῶς ἀντιπροσωπεύονται. Ἀπὸ τὰ θέματα δηλ. πού περισσότερο συγκίνησαν τὸν ἀνθολόγο πρῶτο καί κυριαρχικὸ εἶναι τὸ θέμα τοῦ θανάτου: ἀκολουθοῦν ἡ ἐλευθερία καί ἡ λεβεντιά, ὁ ἔρωτας, τὸ ἀφηγηματικὸ καί δραματικὸ στοιχεῖο, ὁ χωρισμὸς τῆς ξενιτιᾶς κτλ.— πού εἶναι καί τὰ πιὸ «ποιητικά».

Στὸ θέμα τῆς γλωσσικῆς μορφῆς ὁ κ. Ἰωάννου, καθὼς ἀφήνει νὰ ἐννοηθῆ πάλι στὴν «Εἰσαγωγή» του, ἀκολούθησε τὸν μόνον σωστὸ τρόπο πού ἔχει γίνει παραδεκτὸς ἀπὸ τὴν ἐπιστῆμη μετὰ τὴν κριτικὴ πού ἔγινε στίς «Ἐκλογές» τοῦ Ν. Γ. Πολίτη: σεβάστηκε τὸ κείμενο κι ἔκανε μόνον μικροεπεμβάσεις: «Πολλές φορές εἶναι τόσο ὀλοφάνερο τὸ λάθος τοῦ ὑπαγορευσαντος ἢ τοῦ συλλογέως, ὥστε καταντάει πραγματικὴ ἀμαρτία νὰ μὴν ἀποκαταστήσεις τὸ τραγούδι ἀπὸ μιὰ συγγενικὴ του παραλλαγή» (σ. 15). Αὐτὸ ἔγινε σιωπηρὰ στὴν ἔκδοσή του: δηλωμένες διορθώσεις δὲν ἔχουμε παρὰ μόνον δυὸ στὴ σελ. 35, ἐνῶ σιωπηρές ὑπάρχουν πάρα πολλές.

Ἀναφέρω μερικὲς μόνον ἀπὸ τὰ «Κλέφτικα»: 117, 2, 9, 16 *γεράκια, σὲ γάμους . . . σέ, Γιάννινα* ὁ Fauriel *ιεράκια, εἰς γάμους . . . εἰς, Ἰάννινα*. 120, 2, 5 *τὴν Πράμαντη, κατὰ τὴν* ἔκδ. Ἀκαδημίας, ἔ.α. σ. 227· ὁ Γ. Χασιώτης *Πρύμαντη*. 128, 8 *κερνάει . . . δίνει* ὁ Tommaseo *κερνάγει . . . δίδει*. 134,14 *στὸν Ὀλυμπο νὰ πάει, ἀπὸ ἄλλη παραλλαγή κατὰ τὴν* ἔκδ. τῆς Ἀκαδημίας, σ. 221, σημ. 1· ὁ Fauriel *ἐκεῖ νὰ σεριανίση*. 138,8 *τὸ τί μαντάτα* ὁ Fauriel *τίνα μαντάτα*. (Ἡ ἔκδ. τῆς Ἀκαδημίας, *τί νὰ μαντάτα* καί ἐρμηνεύει: «τί νὰ ἴναι τὰ μαντάτα πού»).

Τὸ περίεργο εἶναι ὅτι παρὰ τίς ἐπιστημονικὲς ἐπιφυλάξεις πού ἔχει ὁ ἀνθολόγος γιὰ τὴ μέθοδο τοῦ Ν. Γ. Πολίτη ἔχει συμπεριλάβει στὴ συλλογὴ του «ἀρκετά» τραγούδια ἀπὸ τίς «Ἐκλογές» τοῦ μεγάλου μας λαογράφου μὲ τὴν ἀστήρικτη δικαιολογία πὼς «εἶναι πολὺ ὠραῖα», ἐνῶ «ἡ πολλὴ ἐπιστῆμη βλάφτει καμιά φορὰ τὴν ποίηση» (σ. 15)!

Ὡς πρὸς τίς πηγές τῆς ἀνθολογίας τοῦ ὁ κ. Ἰωάννου δηλώνει ὅτι τὰ τραγούδια του (ἐκτὸς ἀπὸ ἐκεῖνα τοῦ Πολίτη) τὰ πῆρε ἀπὸ διάφορα περιοδικά, ἀπὸ βιβλία λαογραφικοῦ περιεχομένου ἢ ἀπὸ ἄλλες ἀνθολογίες δημοτικῶν τραγουδιῶν (σ. 15) —κατάλογό τους παραθέτει στὸ τέλος τοῦ βιβλίου— καί πολὺ λίγα ἀπευθείας ἀπὸ τὸ στόμα τοῦ λαοῦ (σ. 11)—δική του συλλογή¹. Δὲν ἔλαβε ὑπόψη του τὸ ἀνέκδοτο ὕλικό τοῦ

1. Ὁ κ. Γ. Ἰωάννου, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ «Δημοτικὰ τραγούδια», ἔχει ἐκδώσει καί τὴ συλλογὴ «Μαγικά παραμύθια τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ», ἔκδοση «Ταχυδρόμου», Ἀθ. 1966, μὲ εἰκονογράφηση Ράλλη Κοψίδη.

Λαογραφικοῦ Ἀρχείου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, ἀλλὰ γιὰ τὰ «ἀκριτικά», τὶς «παραλογές», τὰ «ἱστορικά» καὶ τὰ «κλέφτικα» τραγούδια ἐχρησιμοποίησε ὡς πηγὴ τὴν ἐκδοσὴ τῆς Ἀκαδημίας, πού οἱ συντάκτες τῆς ἔχουν ὑπόψῃ τοὺς ὅλο τὸ ὕλικό αὐτό¹. Ὁ τόπος ἀπὸ τὸν ὁποῖο προέρχεται τὸ κάθε τραγούδι συνήθως δηλώνεται, πολλὲς φορὲς ὅμως αὐτὸ δὲν γίνεται. Πρέπει νὰ σημειώσω ἐδῶ ὅτι ὁ κ. Ἰωάννου δὲν συμπεριέλαβε στὴ συλλογὴ τοῦ κανένα ἰδιωματικὸ κείμενο (Ποντιακὸ, Κυπριακὸ κτλ.). Ἐπίσης δὲν μᾶς ἔδωσε τὴ μουσικὴ τῶν τραγουδιῶν· αὐτὸ ὅμως εἶναι πράγμα ἀνέφικτο, ὅχι μόνο γιὰ ἓναν ἰδιώτη, ἀλλὰ —ἀκόμη σήμερα— καὶ γιὰ ὀργανωμένη ὑπηρεσία, ὅπως εἶναι τὸ Λαογραφικὸ Ἀρχεῖο τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν².

Στὴ διαίρεση τῶν τραγουδιῶν ὁ ἐκδότης ἀκολουθεῖ τὸν Ν. Γ. Πολίτη «μὲ ἐλάχιστες μικροαλλαγές» (σ. 16). Σὲ μερικὲς κατηγορίες ὑπάρχουν καὶ ὑποδιαίρεσεις. Τὰ εἰσαγωγικά σημειώματα γιὰ τὶς διάφορες κατηγορίες τὰ δίνει συγκεντρωμένα στὴν «Εἰσαγωγὴ» (σ. 16-23). Ἐκεῖ ἐπίσης κάνει λόγο γιὰ τοὺς τίτλους τῶν τραγουδιῶν (σ. 16), πού, ὅπως εἶναι γνωστό, συνήθως διαφέρουν ἀπὸ συλλογὴ σὲ συλλογὴ, κι ἐπιμένως χρειάζεται προσοχὴ στὴν ἀναζήτησή.

Ὁ κ. Ἰωάννου θέλοντας νὰ παρουσιάσῃ τὰ δημοτικὰ τραγούδια σὰν καθαρὰ ποιητικὰ κείμενα ἀπεφυγε κάθε φιλολογικὸ σχόλιο στὸ κύριο μέρος τοῦ βιβλίου του. Τὰ πληροφοριακὰ σημειώματα γιὰ κάθε τραγούδι στὶς ἐνότητες «Ἀκριτικά», «Παραλογές», «Ἱστορικά» καὶ «Κλέφτικα» τὰ δίνει λεξικογραφικὰ καὶ πολὺ σύντομα στὸ τέλος τοῦ βιβλίου, στὸ κεφάλαιο «Πρόσωπα, πράγματα καὶ τόποι» (σ. 497-505). Ὁ τρόπος αὐτὸς ἀπλουστεύει πολὺ τὰ πράγματα, ἀφοῦ μάλιστα πρόκειται γιὰ ἐκλαϊκευτικὴ ἐκδοσὴ. Νομίζω ὅμως ὅτι στὶς ἐνότητες αὐτὲς χρειάζεσταν κάπως πληρέστερος σχολιασμὸς γιὰ κάθε τραγούδι, ἔστω καὶ στὸ τέλος τοῦ βιβλίου. Τὴν ἐρμηνεῖα τῶν μὴ κοινῶν λέξεων τὴ δίνει πάλι στὸ τέλος τοῦ βιβλίου, στὸ κεφάλαιο «Λεξιλόγιο» (σ. 483-496). Τὸ λεξιλόγιο αὐτὸ γενικὰ εἶναι πλούσιο· ἐνῶ ὅμως ἐρμηνεύονται πολλὲς κοινότατες λέξεις (ὅπως *ἀμάραντος*, *ἀνάθεμά σε*, *ἀναγαλλιᾶζω*, *κόρφος*, *ὄργια*, *πραματευτής*, *ριζικό*, *τζαμί*, *τρανός*, *χρυσικός* κτλ. —ὁ ἴδιος ὁ ἐκδότης γράφει (σ. 16) πὼς «ἴσως εἶναι πιὸ ἐξαντλητικὸ ἀπὸ ὅσο θὰ ἔπρεπε»), πολλὲς ἄλλες λέξεις καὶ ἀρκετὲς φράσεις ὅχι κοινὲς δὲν ἐρμηνεύονται καθόλου. Παραθέτω ἐδῶ μὲ τὴν ἐρμηνεῖα τοὺς ὅσες ἔτυχε νὰ σημειώσω στὸ διάβασμά μου:

(μοῦ) βαροῦν (τὰ ξένα, τὰ μηνύματα) 299, 1,2 = μοῦ εἶναι βαριά, μὲ θλίβουν (βλ. Δ.Α. Πετροπούλου, Ἑλληνικὰ δημοτικὰ τραγούδια, Β', 1959, σ. 161, σημ. 1). *γαροφαλαιμούσα*, ἡ 67, 1 = αὐτὴ πού ἔχει ὠραῖο λαϊμὸ (*γαράφα*, ἡ

1. Βλ. ἐκδοσὴ Ἀκαδημίας, σ. κη' - κθ'. Τὸ corpus τῶν δημοτικῶν μας τραγουδιῶν δὲν τὸ ἔχουμε ἀκόμη — καὶ θ' ἀργήσουμε πολὺ νὰ τὸ ἀποκτήσουμε (βλ. ἔ. ἀ., σ. κζ'). Ἐξἄλλου ὁ μόνος τόμος πού ἔχει ἐκδοθῆ ἀπὸ τὴν Ἀκαδημία περιέχει ἐκλογὲς μόνο ἀπὸ τ' ἀκριτικά, τὰ ἱστορικά, τὰ κλέφτικα καὶ τὶς παραλογές. Οἱ ἄλλες κατηγορίες θὰ περιληφθοῦν στὸν Β' τόμο, πού δὲν ἐκδόθηκε ἀκόμη.

2. Βλ. ἐκδοσὴ Ἀκαδημίας, ἔ. ἀ., σ. κη'.

= *καράφα* = *φιάλη*: Ιταλ. *caraffa* άραβ. *gharrāfa* (=φλασκή). — βλ. Ἀνδριώτη, Ἑτυμολ. λεξικό). *γοντζέδες*, οἱ 459, ἀριθ. 352 = *κοντσέδες* (βλ. σ. 490). *δαμασκή*, τὸ 131,14 = (ένν. σπαθί) ἀπὸ τῆ Δαμασκό. *δούδεις* 96,1 = δίνεις, ρίχνεις τὸ φῶς σου (βλ. Α. Jeannarakī, σ. 331 καὶ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, σ. 132, σημ. 1). *δρικῶ* 398,5 = *γρικῶ* (γροικῶ) = έννοῶ, αἰσθάνομαι. (τοῦ) *ένθυμήθη* 66,3 = τοῦ ἤρθε στὸ νοῦ. *ἔχνια* 31,17 (ἀντὶ ἔγνοια, ἀπὸ τὸ γνοιάζομαι) = πρόσεξε. *θαμαίνονταν* 34,6 = ἀποροῦσαν (βλ. ἔκδ. Ἀκαδημίας, σ. 103, σημ. 1). (νὰ) *θολαθοῦν* 292,9 = νὰ θολώσουν. *ἴσκιος*, ὁ 200, 5,6 = ἐφιάλτης στὸν ὕπνο: «ἴσκιοι μετὰ τοῦν ἀπόψε» (βλ. Λεξικό «Πρωίας» λ. ἤσκιος). *ἴχιτα* 481,4 (βλ. Κριαρᾶ, Γύπαρις, σελ. 255). *κογιονᾶρει* 400,2 = εἰρωνεύεται, κοροιδεύει, σαρκάζει (βενετ. *cogionar* (Ιταλ. *coglionare*: βλ. Ἀνδριώτη, Ἑτυμολ. λεξ.). *λιθαρίζω* 390,9 = ρίχνω τὸ λιθάρι (ἀγώνισμα λιθοβολίας). *λινάρια*, τὰ 174,3 = σκοινιά. *λυπητές*, οἱ 328,5 = οἱ λυπημένοι, αὐτοὶ ποὺ ἔχουν πένθος. (τοὺς) *νηχοὺς* 230, ἀριθ. 41 = τοὺς ἡχοὺς. *ξεροπάγουνο* τὸ 380,8 = παγωνιά δυνατή, ποὺ ξεραίνει τοὺς βλαστούς. *ξωμενάρης*, ὁ 398,2 = αὐτὸς ποὺ διανυκτερεύει (βλ. Α. Κριαρῆ, Πλήρης συλλογὴ Κρητικῶν ἀσμάτων κτλ., β' ἔκδ., 1920, σ. 319). *ξωμένο* 398,1 = διανυκτερεύω (Jeannarakis, σ. 357). (τῶν) *πένηδων* 392,8 = τῶν πολὺ φτωχῶν (τῶν πενήτων): ὁ Κ. Σ. Κώνστας, Λαογραφία 15 (1953-54) 281, γράφει: «παίνηδων (;)». *πιζωῆς* 435,5 = *επιζωῆς*, σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τῆς ζωῆς, συνεχῶς. *ροζονάρω* 398,4 = *μιλῶ*, συνομιλῶ, συζητῶ (Ιταλ. *ragionare*). *σκάλα*, ἡ 32,15 = ἡ σκάλα τῆς σέλας («ἀναβολεύς»): τὸ νόημα τοῦ στίχου: κόπηκαν τὰ λουριά ποὺ δένουν τὴ σέλα στὴν κοιλιὰ τοῦ ἀλόγου. *σύνταχα* 131,13 = πολὺ πρωί, μόλις φέξη ἢ πρὶν φέξη. *σύχνα* (προστακτ.) 137,7 = μάζεψε, συγκέντρωσε. *τοτεσὰς* 292,8 = τότε. *χουγιάζω* 116,6 καὶ 132,8 = φωνάζω δυνατά. (μὴν) *ψυχᾶτε* 133, 9 κατὰ τὴ γραφὴ τοῦ Fauriel, ποὺ τὸ μεταφράζει (σ. 15): «n' épargne pas». Ὁ Ν. Γ. Πολίτης, Ἐκλογαί, ἀριθ. 67, γράφει: *μὴ φοβάστε*. Πρέπει νὰ διορθωθῆ σὲ *μὴν ψυφᾶτε*, κατὰ τὴ γραφὴ τοῦ Κ. Σάθα, Τουρκοκρατουμένη Ἑλλάς, Ἀθ. 1869, σ. 586 (ἔτσι καὶ ἡ ἔκδ. τῆς Ἀκαδημίας, σ. 213).

Ἄλλες πάλι λέξεις δὲν ἐρμηνεύονται σωστά: *ἀμανάτι*, τὸ 295,7 = ἐδῶ παραγγελία, ἐντολή, ὄχι «ἐνέχυρο». *βροχὴ καματερῆ* 258,4 = ἐδῶ ἄφθονη, πολλή, ὄχι «πολὺ ἐργατικὴ». *κάτεργο*, τὸ 57,2 = πλοῖο μετὰ πανιά καὶ μετὰ κουπιὰ, ὅπου ὅμως δούλευαν κατὰδικοὶ (βλ. καὶ Ἀκαδημίας, σ. 473, σημ. 3), ἐξ οὗ καὶ κατεργάρης. *παγανιά*, ἡ 396, 1 = ἐδῶ κυνήγι, καρτέρι, ὄχι «καταδιωκτικὸ ἀπόσπασμα». *πεῦκια*, τὰ 145,3 = πεῦκα, ὄχι «μικρὰ καλὰ χαλιά», ποὺ δὲν ταιριάζει καὶ στὸ νόημα τοῦ στίχου — πῶς νὰ ἔχουν χαλιά οἱ κλέφτες στὰ βουνὰ καὶ πῶς νὰ βροντοῦν αὐτὰ τὰ χαλιά! Τὸ *πεῦκια* τοῦ Fauriel, 1, 62, πρέπει νὰ διορθωθῆ σὲ *πεῦκα* (ὅπως σιωπηρὰ τὸ διόρθωσε ἡδη ὁ Γ. Μ. Ἀποστολάκης, Τὸ κλέφτικο τραγούδι, σ. 56) ἢ νὰ ἐρμηνευθῆ: *πεῦκα*, ὅπως ἄλλωστε τὸ μεταφράζει καὶ ὁ Fauriel ἔ.ά.: «j'entends les pins qui murmurent». [Σὲ παραλλαγὴ τοῦ τραγουδιοῦ ὁ Werner von Haxthausen, Neugriechische Volkslieder, Münster i. W. 1935, σ. 48, γράφει: *πεῦκα* (βλ. καὶ ἔκδ. Ἀκαδημίας, σ. 222). Ἐπίσης σὲ παρόμοιο στίχο ὁ Ν. Γ. Πολίτης μιὰ φορὰ γράφει: *δέντρα* (Ἐκλογαί, ἀριθ. 45) καὶ ἄλλη: *πεῦκα* (ἀριθ. 61 Γ'). (Μάλιστα καὶ τίς δυὸ φορές ὁ Πολίτης διορθώνει τὸ βροντοῦν σὲ *βογγοῦν*, ποὺ ταιριάζει καλύτερα)].

Ἐπίσης δὲν ἐρμηνεύονται μερικὲς φράσεις: *ἦλιε, . . λάψε καὶ δῶσε* 168,4 = *λάμψε καὶ δῶσε φῶς*, ζεστασιὰ (ἡ ἔκδ. τῆς Ἀκαδημίας, σ. 290, σημ. 5, ἐρμηνεύει:

«κάμε λιακάδα»). *ὄχι καὶ ἤρθ'* ἀπὸ τὴν γῆν 384,5 = κι ἂν ἤρθε. καὶ *χάξι μὴ μὲ κάνετε* 473,6 = μὴ μὲ κοιτᾶτε μὲ ἀπορία.

Τέλος δὲν σημειώνεται τίποτε γιὰ τοὺς στ. 66, 10-11

*Κανείς δὲν ἀποκριθῆκε σ' ὄλη τὴν οἰκουμένη,
παρὰ μιανῆς χήρας ὑγιὸς καὶ χήρας θυγατέρα*

ποῦ δημιουργοῦν ἐρμηνευτικὴ δυσκολία: ποίος ἀποκριθῆκε; Τὸ νόημα χωλαίνει στὴ λέξη «ὑγιός».

Μετὰ τὸ «Λεξιλόγιο» ἀκολουθεῖ τὸ κεφάλαιο «Βιβλιογραφία» (σ. 507-512), ὅπου ἀναφέρονται τὰ βιβλία καὶ τὰ περιοδικὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα πῆρε τὸ ὕλικό του ὁ ἀνθολόγος. Τὸ βιβλίο κλείνει μὲ ἀναλυτικὸ πίνακα «Περιεχομένων» (σ. 513-513) καὶ εἶναι ἀφιερωμένο στὴ μνήμη τοῦ Στίλπωνα Κυριακίδη.

Ὁ κ. Ἰωάννου ἐτύπωσε τὰ κείμενα μὲ ἐνιαία ὀρθογραφία κατὰ τὴ γραμματικὴ τοῦ Τριανταφυλλίδη (δὲν τηρεῖ τὴν ὑποτακτικὴ καὶ μερικoὺς ἄλλους κανόνες) καὶ μὲ τυπογραφικὴ ἄνεση: ἓνα τραγοῦδι σὲ κάθε σελίδα, ὅπως γίνεται μὲ τὶς ποιητικὲς συλλογές. Ὁ τόμος γενικὰ εἶναι καλαίσθητα τυπωμένος, μὲ ἀσήμαντα τυπογραφικὰ λάθη¹.

Συμπέρασμα: Ὁ κ. Γ. Ἰωάννου θέλησε νὰ μᾶς δώσῃ μιὰ ἀνθολογία τῶν δημοτικῶν μας τραγοῦδιῶν προορισμένη γιὰ τὸ εὐρύτερο κοινό. Τὸ κριτήριό του ἦταν κυρίως ποιητικὸ, δηλ. προσπάθησε νὰ διαλέξῃ τὰ κατὰ τὴ γνώμη του καλύτερα τραγοῦδια. Παρὰ τὶς κάποιες παρατηρήσεις ποῦ διατυπώσαμε παραπάνω, γενικὰ πρέπει νὰ ποῦμε πὼς ὁ ἀνθολόγος ἐργάστηκε φιλότιμα καὶ πέτυχε τὸ σκοπὸ του. Ἡ ἐκλογή του ἔγινε μὲ σύστημα καὶ προσοχὴ, μὲ γνώση καὶ ἀγάπη, καὶ μὲ ἀναμφισβήτητὴ αἴσθηση τοῦ ὄραίου. Καὶ ἀνταποκρίνεται στὸν προορισμό της. Δίπλα στὶς ἐπιστημονικὲς ἐκδόσεις τοῦ κ. Δ. Α. Πετροπούλου (Βασικὴ Βιβλιοθήκη) καὶ τοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχείου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, ποῦ προορίζονται γιὰ τοὺς πῶς εἰδικούς, ἡ ἀνθολογία τοῦ κ. Ἰωάννου εἶναι μιὰ μικρὴ χρηστικὴ ἐκδοση, πολὺ ἱκανοποιητικὴ ἀπὸ ἀποψη ποιότητος καὶ ἐπιστήμης. Ὁ καλαίσθητος τόμος θὰ ἐξυπηρετήσῃ ἀρκετὰ ὅσους θέλουν νὰ ἔχουν μιὰ πρώτη καὶ γνήσια ἐπαφὴ μὲ τὰ δημοτικὰ μας τραγοῦδια καὶ θὰ γίνῃ πολὺ καλὸ βοήθημα γιὰ τὰ σχολεῖα τῆς Μέσης Παιδείας. Ἀξίζει λοιπὸν κάθε ἐπαινος στὸν ἐκδότη καὶ γιὰ τὶς ἔξοχες προθέσεις του καὶ γιὰ τὴ λαμπρὴ ἐπιτυχία του.

Γ. Γ. ΑΛΙΣΑΝΔΡΑΤΟΣ

Νικολάου Φλούδα, Βυζικιώτικα. Τόμος Α', Γεωγραφία-Τοπογραφία-Χωρογραφία-Διοικητικὰ-Ἐκκλησιαστικὰ-Ἐκπαιδευτικὰ, Ἀθῆναι 1961. Σελ. κθ', 396. Τόμος Β'. Γενεαλογία Βυζικιωτῶν, Ἀθῆναι 1962. Σελ. 344. Τόμος Γ'. Λαογραφία, Ἀθῆναι 1963. Σελ. 528.

Οἱ τρεῖς αὐτοὶ ὀγκώδεις τόμοι εἶναι ἀφιερωμένοι στὴν ἔρευνα τῆς ζωῆς ἐνὸς μόνο μικροῦ χωριοῦ, τοῦ Βυζικίου τῆς Γορτυνίας. Ἐμ-

1. Ἐλάχιστα διορθώνονται στὴ σ. 524, ἄλλα ὅμως ὄχι.

πνεόμενος από φλογερή αγάπη προς τη γενέτειρά του ο συγγρ., θέλησε να παραδώσει στην αιωνιότητα όλες τις έκδηλώσεις της ζωής, και τις πλέον κοινές ακόμη και συνηθισμένες σε όλα τα ελληνικά χωριά. "Επαινος του άνήκει για τον μεγάλο μόχθο που κατέβαλε, την επιμέλεια και τον μακρό χρόνο που διέθεσε.

Θά ασχοληθῶ ἐδῶ μὲ τὸ περιεχόμενο τοῦ Γ' τόμου (Λαογραφία). Περιλαμβάνει τὰ ἐξῆς ἐπὶ μέρους κεφάλαια: "Εθίμα, Παραδόσεις, Προλήψεις, Μαντική, Προγνωστικά καιροῦ, Ἔθρια, Δεισιδαιμονία, Εὐχαί - Κατάραι, "Ορκοί - Ἰβριστικά σχήματα, Τραγούδια (σάτιρες - ποιήματα), Παραμύθια, Παροιμίες, Αἰνίγματα, Ἀνέκδοτα, Ἀρτοποιία - Μαγειρική, Ζαχαροπλαστική, Ποιμενικά, Τοπωνύμια, Ὄνόματα οἰκίας - οἰκογενειακά - ἀργαλειῶ - πλεξίματος - κλώσεως κ.λ.π., Νότες - προικοσύφωνα, Διαθῆκαι - Παραχωρήσεις - Διανεμητήρια - Ἀγοραπωλησίες - Συμφωνητικά, Ἀφιερώσεις, Παιγνίδια, Γλωσσάριον. Ἔχει τὴν ἴδια πνοή μὲ τὸ περιεχόμενο τῶν δύο ἄλλων τόμων: Προβολή τοῦ Βυζιτικοῦ καὶ τῶν ἀνθρώπων του, προπάντων τῶν ζωντανῶν ἀνθρώπων του.

Χωρὶς ἀμφιβολία τὸ ὕλικὸ πὸν προσφέρεται εἶναι πλουσιότατο καὶ μπορεῖ νὰ χρησιμοποιηθῆ γιὰ ἐπιστημονικὲς μελέτες. Θά ἐλαφρυνόταν σημαντικὰ ὅμως ὁ τόμος καὶ θά ἦταν εἰς ὄφελος τῆς τυκνότητος τῶν κειμένων, ἂν ὁ συγγρ. δὲν κατατριβόταν μὲ τὴν ἀνάλυση στοιχειωδῶν ὄρων γνωστῶν σὲ ὅλους, ὅπως π.χ. στὴ σελ. 13 μὲ τὴ λέξη ἔθιμον, στὴ σελ. 301 μὲ τὴν ἐξήγηση τῆς λ. τοπωνύμιον («τοπωνύμιον ἢ τοπωνυμία λέγεται τὸ ὄνομα πὸν φέρει ἕνας τόπος ἢ χωρίον ἢ καὶ πόλις ἀκόμη. . .»), στὴ σελ. 77 μὲ τὸν ὄρισμὸ τῆς λ. στοιχειῶ («ἡ λέξις στοιχειῶ τῆς δημοτικῆς γλώσσης παράγεται ἀπὸ τὴν τοιαύτην στοιχείον τῆς ἀρχαίας καὶ δηλοῖ μεταφορικῶς [sic] τὰ κακὰ πνεύματα, τὰ ὁποῖα εἶναι ἱκανὰ νὰ προξενήσῃ κακόν»). Ἀφελεῖς φαίνονται οἱ ἐξηγήσεις πὸν δίνει ὁ συγγρ. σὲ θέματα πὸν ὑπερβαίνουν προφανῶς τὲς δυνάμεις του. Στὴ σελ. 120 π. χ. γράφει τὰ ἐξῆς γιὰ τὴ μουσική: «Ἡ λέξις ἀμανὲς ἐγινε ἀπὸ τὸ ἐπιφώνημα ἀμάν, τὸ ὁποῖον σημαίνει ἔλεος, καὶ τὴν λέξιν μανές, ἢ ὁποῖα σημαίνει λιανοτράγουδο, εἶναι δὲ αὕτη τουρκική τὴν ἀρχὴν του τὴν μουσικὴν τὴν ἔχει ὁ ἀμανὲς εἰς τὴν βυζαντινὴν καὶ ἀρχαιοελληνικὴν μουσικὴν» [1]. Μειονέκτημα ἐπίσης εἶναι ἡ μὴ τήρηση μιᾶς βάσεως στὴν κατάταξη τοῦ ὕλικου. Ἔτσι π. χ. στὰ τραγούδια, σελ. 94 κέ., δὲν μπορεῖ ὁ ἀναγνώστης νὰ καταλάβῃ ποιά βάση τηρεῖται στὴν κατάταξή τους. Μετὰ τὸ τραγούδι τοῦ ἀστρου τῆς Ἀκοβας (ἔτσι θέλει ὁ συγγρ. τὸ τραγούδι «Τοῦ κάστρου τῆς Ὠριᾶς») ἀκολουθεῖ: «Ἡ λεβεντουριά», «Ἡ πιπεριά», «Ἡ ἀγάπη», «Ὁ Μερεινίτης» κτλ., ἀληθινὸ ψηφιδωτὸ ἀπὸ λογῆς λογῆς τραγούδια, πὸν δὲν φαίνονται νὰ ἔχουν περάσει ἀπὸ ἔλεγχο γιὰ τὴν κατάταξή τους σὲ ὀρισμένη κατηγορία. Ἄλλα τραγούδια χαρακτηρίζονται ὡς κλέφτικα, ἄλλα ὡς τραγούδια τοῦ τραπεζιοῦ, ἄλλα ὡς παλαιὰ τραγούδια ἢ πηδητά, τσάμικα, καλαματιανὰ κτλ. Τὸ ἴδιο τραγούδι, ἀναφερόμενο στοὺς Πετμεζαίους τῶν Καλαβρύτων, δημοσιεύεται δυὸ φορές σὲ δυὸ συνεχόμενες σελίδες μὲ ἄλλο τίτλο: «Στὴ μέση στὰ Καλαβρυτα» (σελ. 100) καὶ «Οἱ τρεῖς γέροντες» (σελ. 101).

Ἡ ἴδια ἔλλειψη παρατηρεῖται στήν κατάταξη παροιμιῶν καί αινιγμάτων. Τά κατατάσσει κατ' ἀλφαβητική σειρά, σύμφωνα μέ τὸ πρῶτο γράμμα τῆς πρώτης λέξεως. Ἡ κατάταξη αὐτὴ ἔχει πρὸ πολλοῦ ἐγκαταλειφθῆ, γιατί δὲν διευκολύνει καθόλου τὴν εὔρεση μιᾶς παροιμίας ἢ αινίγματος. Γράφει π. χ. «ἄγουρος προξενητῆς γιά λόγου του γυρεύει» καί τὴν κατατάσσει στὴ σειρά τῆς λ. ἄγουρος. Ἡ ἴδια ὁμως παροιμία λέγεται κι ἄλλιῶς: «Ἀνύπαντρος προξενητῆς γιά λόγου του γερεύει». Τὸ ἴδιο παρατηροῦμε καί γιά ἄλλες παροιμίες, ὅπως π. χ. γιά τὴν παροιμία: «Θ' ἀφήσουμε τὸ γάμο νὰ πᾶμε γιά πουρνάρια», πού μπορεῖ νὰ καταταχθῆ στὸ Θ, ἀλλὰ καί στὸ Α («ἀφήνουμε τὸ γάμο»). Καί ἄλλες ἀκόμη παρόμοιες ἐλλείψεις μπορεῖ κανεὶς νὰ σημειώσῃ στὸ δημοσίευμα τοῦ κ. Φλούδα. Ἀπὸ μεθοδολογικὴ ἄποψη δὲν εἶναι, βέβαια, παράδειγμα γιά μίμηση. Ἀπὸ τὴν ἄποψη ὁμως τοῦ ὕλικου ἀποτελεῖ σημαντικὴ προσφορὰ στὴ λαογραφία τοῦ Βυζικιοῦ καί γενικότερα στὴν ἐλληνικὴ λαογραφία.

Δ. Α. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ

Κωνσταντίνου Γιαγκουλίη, Κύπριοι ποιητάρηδες, Μελέτη, Λευκωσία 1965. Σελ. 15. [Ἀνάτυπο ἀπὸ τὰ Κυπριακὰ Χρονικὰ]. Νέες ἔρευνες πάνω στοὺς Κύπριους ποιητάρηδες. Κυπριακὰ Χρονικὰ, τόμ. 6 (1966) 30-42.

Στὴν πρώτη μελέτη ὁ συγγρ., πού ἀνήκει στοὺς νέους πτυχιούχους τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, καταβάλλει φιλότιμη προσπάθεια, γιά νὰ δώσῃ μιὰ πλήρη εἰκόνα τῶν ποιητάρηδων τῆς πατρίδας του, τῆς Κύπρου. Ἐπιμένει κυρίως νὰ δείξῃ ὅτι κακῶς χαρακτηρίζονται ὡς ποιητάρηδες, κατατασσόμενοι σὲ εἰδικὴ κατηγορία Α' ἀπὸ τὸν Χρ. Παντελίδη, «οἱ ἄδοντες καθ' ὠρισμένον μέλος εἰς διαφόρους συγκεντρώσεις δημοτικὰ ἔσματα διαφόρων ἐποχῶν, ἀκριτικά, τῆς φραγκοκρατίας, τῆς τουρκοκρατίας καί ἀγγλοκρατίας». Ἄν ἐπιμέναμε, λέγει, νὰ δώσουμε καί σ' αὐτοὺς τὴν προσωνομία ποιητάρηδες, τὸ 1/3 τοῦ κυπριακοῦ λαοῦ θά 'ταν ποιητάρηδες. Τὸ νὰ τραγουδᾷ ὁ λαὸς δημοτικὰ τραγουδιὰ παρατηρεῖται σ' ὅλα τὰ διαμερίσματα τῆς Ἑλλάδας· πουθενά ὁμως δὲν ὀνομάζουμε ποιητάρηδες τοὺς τραγουδιστὰς αὐτοὺς. Δὲν ἔχει ὁμως ἀπόλυτα δίκιο. Οἱ τραγουδιστὰς τοῦ εἴδους αὐτοῦ στὴν Κύπρο εἶναι κάτι περισσότερο ἀπὸ τοὺς ὅμοιους τραγουδιστὰς στὴν ἄλλη Ἑλλάδα. Εἶναι ἄνθρωποι μὲ πολὺ ἰσχυρὴ μνήμη, πού παρουσιάζονται σάν εἰδικευμένοι ν' ἀπαγγέλλουν 150 καί 200 στίχους δημοτικῶν τραγουδιῶν μὲ λίγες ἢ πολλὰ παρεμβολὰς δικῆς τους. Οἱ ἄλλοι ἄνθρωποι τοὺς ἀναγνωρίζουν τὸ ταλέντο αὐτὸ καί τοὺς ὀνομάζουν ποιητάρηδες. Τὸν λαϊκὸ αὐτὸ χαρακτηρισμὸ υἰοθετεῖ καί ὁ Παντελίδης. Θυμᾶμαι, ὅταν ἤμαστε στὴν Πάφο, πρὶν ἀπὸ 15 περίπου χρόνια, γιά λαογραφικὴ ἔρευνα μὲ τὸν ἀείμνηστο ἐλληνοαμερικανὸ καθηγητὴ Δ. Νοτόπουλο, ἐζητήσαμε νὰ μᾶς φέρουν ἕναν ποιητάρη νὰ τραγουδήσῃ στὸ μαγνητόφωνο. Σὲ λίγη ὥρα κατέφθασε ἕνας χωρικός καί

ἀφοῦ μᾶς ἐδήλωσε ὅτι ἔχει δικό του τραγούδι νὰ μᾶς εἰπῆ, ἄρχισε νὰ ἀπαγγέλλῃ τὸ τραγούδι τοῦ Διγενῆ καὶ τοῦ Χάρου.

Φυσικὰ οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ δὲν εἶναι ποιητάρηδες μὲ τὴν καθαρὴ σημασία τῆς λέξεως, στιχουργοί, στιχοπλόκοι, ἀλλ' οὔτε καὶ ἀπλοὶ τραγουδιστὲς εἶναι, ὅπως οἱ συνηθισμένοι στὴν ἄλλη Ἑλλάδα. Εἶναι εἶδος ραψωδῶν μὲ μέτριες ποιητικὲς συνθετικὲς ἱκανότητες, ἀλλὰ οἱ περισσότεροι μὲ καλὸ μνημονικὸ, ὥστε νὰ μποροῦν ν' ἀπαθανατίζουν παλαιὰ μακρόστιχα δημοτικὰ τραγούδια. Δὲν βλέπουμε τὸ λόγο λοιπὸν ν' ἀποροίπτῃ, σχεδὸν μὲ ἀγανάκτηση, ὁ συγγρ. τῆ γνώμη τοῦ Παντελίδου καὶ τῶν ἄλλων ποὺ τὸν ἀκολουθοῦν, γιὰ τὴν προσωνομίαν «ποιητάρηδες» ποὺ δίνει στοὺς τραγουδιστὲς αὐτοὺς.

Ὁ Παντελίδης διατυπώνει ἐπίσης μιὰν ἄλλη γνώμη, ποὺ τὴν παίρνει ἀπὸ τὴν κυπριακὴ ζωή: «Ἐάν τις ἐκ τῶν νέων, λέγει, κατορθώσῃ νὰ μάθῃ ὅσον τὸ δυνατόν περισσότερα τραγούδια, ἔχῃ δὲ καλὴν φωνὴν διὰ νὰ τὰ ψάλλῃ δημοσίᾳ, δύναται ν' ἀποκτήσῃ τὸν τίτλον τοῦ ποιητάρου». Αὐτὴ τῆ γνώμη ὁ συγγρ. τῆ θεωρεῖ «ὑπερβολικὴ, γιὰτι μειώνει τὸν καθαυτὸ ποιητάρη ἀπὸ τὴν ἀξία του». Δὲν βλέπουμε γιὰτι χαρακτηρίζεται ὡς ὑπερβολικὴ, ἂν ἀποδίδῃ τὴν πραγματικότητα, οὔτε γιὰτι πρόκειται γιὰ μείωση τοῦ καθαυτοῦ ποιητάρη.

Μὲ τὸν τίτλο «Νέες ἔρευνες πᾶνω στοὺς Κύπριους ποιητάρηδες» ὁ συγγρ. παρουσίασε καὶ δεῦτερο μελέτημα, ὅπου μὲ νέα ἐπιχειρήματα ἐπιμένει ν' ἀποδείξῃ ὅτι οἱ φορεῖς καὶ τραγουδιστὲς δημοτικῶν τραγουδιῶν δὲν μποροῦν νὰ ἐνταχθοῦν μέσα στὸν κύκλον τῶν ποιητάρηδων. Καὶ τὰ νέα ἐπιχειρήματά του ὅμως εἶναι ἀδύνατα καὶ δὲν μᾶς πείθουν ὅτι ἔχει δίκαιον στὶς ἀπόψεις του. Τὸ ὅτι τὸ (1/5 τοῦ κυπριακοῦ λαοῦ γίνονται ποιητάρηδες), ὅπως λέγει, ἂν δεχθούμε τοὺς τραγουδιστὲς ὡς ποιητάρηδες, δὲν εἶναι ἐπιχείρημα ὑπὲρ τῶν ἀπόψεών του. Δὲν ἀποκλείεται στὴ συνείδηση τῶν ἀπλῶν ἀνθρώπων ὁ τραγουδιστὴς νὰ εἶναι καὶ ποιητάρης, ὅπως γινόταν στὰ παλαιὰ χρόνια, πράγμα ποὺ δέχεται καὶ ὁ συγγρ. («ἡ λέξις τραγουδιστὴς εἶχε τὴν ἔννοια τοῦ σημερινοῦ ποιητάρη, ἀφοῦ ὁ τραγουδιστὴς ἦταν καὶ συνθέτης καὶ ἐχτελεστής»).

Τελειώνοντας ἔχουμε νὰ ἐπαινέσουμε τὸν νέο φιλόλογο γιὰ τὴν ἐρευνητικὴν του ἱκανότητα καὶ νὰ τοῦ συστήσουμε, ἀντὶ ν' ἀσχολῆται μὲ τὸ ὑπερβολικὸ ψιλοκοκίνισμα τοῦ ὄρου ποιητάρης, ποὺ ἔχει πάρει στὴ λαϊκὴ συνείδηση τὸ νόημα ποὺ τοῦ δίνει ὁ Παντελίδης, νὰ ἐπιδοθῇ σὲ ἄλλα οὐσιωδέστερα προβλήματα τῶν ποιητάρηδων, ὅπως τὸ περιεχόμενο τῶν ποιημάτων των, οἱ παραλληλισμοὶ πρὸς τὰ παλαιότερα, κτλ.

Δ. Α. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ

Δ. Α. Κρεκούκια, Τὰ προγνωστικὰ τοῦ καιροῦ εἰς τὴν ἀρχαίαν, μεσαιωνικὴν καὶ τὴν νεωτέραν Ἑλλάδα. Ἐναίσιμος ἐπὶ διδαστορικῆ διατριβῇ ὑποβληθεῖσα εἰς τὴν Φιλοσοφικὴν Σχολὴν τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Ἀθήναι 1966. Σελ. XVI, 173.

Στὴν ἐργασία του αὐτὴ ὁ συγγρ. παραθέτει διάφορες εἰδήσεις ἀρχαίων, μεταγενεστέρων καὶ μεσαιωνικῶν συγγραφέων (κυρίως Ἀρι-

στοτέλη, Θεόφραστου, "Αρατου, Πτολεμαίου, Πλουτάρχου, Αίλιανού και τῶν Γεωπονικῶν), καθὼς καὶ σημερινές εἰδήσεις, σχετικές με τὶς λαϊκὲς ἰδίως ἀντιλήψεις καὶ δοξασίες γιὰ τὴν πρόγνωση τοῦ καιροῦ στὴν Ἑλλάδα.

Στὸ βιβλίον περιέχονται μετὰ τὴν σειρά 1) βραχυγραφίες, 2) βιβλιογραφία, 3) ἓνα φωνητικὸ διάγραμμα, ὅπου καθορίζεται ἡ φωνητικὴ ἀξία τῶν φθόγγων b, d, g, κ, λ, ν, σ, καὶ χ τῶν ἰδιωμάτων τῆς νέας Ἑλληνικῆς, 4) εἰσαγωγή, 5) ἡ κυρίως ἐργασία, 6) ἐπίλογος, 7) πίνακας λέξεων καὶ πραγμάτων, καὶ 8) περιεχόμενα.

Ἡ παράθεση τοῦ ὕλικου στὴν κυρίως ἐργασία γίνεται μετὰ βάση τὸ ἀντικείμενον τῆς παρατηρήσεως (ζῶα, πουλιά, ψάρια, φυσικὰ φαινόμενα κ.τ.λ.). Φαίνεται πῶς ὁ συγγρ. προτίμησε τὸν τρόπο αὐτὸν ἀπὸ λόγους σχετικῶς μετὰ τὴν καλύτερη ὑπόταξιν τῆς ὕλης, ἀντὶ ἄλλου ποὺ θὰ ἦταν σύμφωνος μετὰ τὸν τίτλον τοῦ βιβλίου, π.χ. κατάταξιν μετὰ βάση τὶς καιρικὲς καταστάσεις (καλοκαιρία, κακοκαιρία, ἀέρας, βροχὴ, χιόνι, χαλάζι, μπουνάτσα, τρικυμία, φουρτούνα κτλ.).

Ἡ κυρίως ἐργασία διαιρεῖται σὲ 7 κεφάλαια ὡς ἐξῆς: «Α' Προγνωστικά τοῦ καιροῦ ἀπὸ τὰς φωνῶν καὶ τὰς κινήσεις τῶν πτηνῶν. Β' Ἀπὸ τὸν χειρσαῖον ζῶικόν κόσμον καὶ τὰ ἀμφίβια. Γ' Ἀπὸ τοὺς ἰχθύς καὶ ἄλλα ἐνυδρα ζῶα. Δ' Ἀπὸ τὴν παρατήρησιν τῶν φυτῶν. Ε' Ἀπὸ τὰς ἀνθρωπίνων ἐνεργειῶν καὶ παθήσεων. ΣΤ' Ἀπὸ τὰ στοιχεῖα καὶ τὰ φαινόμενα τῆς φύσεως. Ζ' Ἀπὸ τὴν ἐπικρατοῦσαν καιρικὴν κατάστασιν καθ' ὠρισμένας ἡμέρας τοῦ ἔτους».

Ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν ποικίλων ἀντίστοιχων ἀρχαίων, μεσαιωνικῶν καὶ νεώτερων εἰδήσεων ποὺ διαβάζουμε στὰ διάφορα κεφάλαια καθὼς καὶ ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν βιβλιογραφικῶν ὑποσημειώσεων καὶ παραπομπῶν φαίνεται ὅτι χρειάστηκε ζῆλος, ἐπιμέλεια καὶ εὐσυνειδησία γιὰ τὴ συγκέντρωση καὶ κατάταξιν τοῦ ὕλικου. Στὴ διάθεση τῆς λαογραφικῆς ἐπιστήμης ὑπάρχει τώρα μιὰ πολὺτιμη συλλογὴ λαϊκῶν παρατηρήσεων καὶ δοξασιῶν γιὰ τὴν πρόγνωση τοῦ καιροῦ στὴν Ἑλλάδα, ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους χρόνους ὡς τὶς μέρες μας. Ὁ "Ἑλληνας ἰδίως ἀναγνώστης θὰ διαβάσῃ μετὰ ἐνδιαφέρον τὶς ὀξύτερες παρατηρήσεις καὶ τὶς —καμιὰ φορὰ— περίεργες δοξασίες τοῦ ἀγροτικοῦ, γεωργικοῦ καὶ ποιμενικοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ἑλλάδας, ποὺ ἀναφέρονται στὴν πρόγνωση τοῦ καιροῦ. Ἐνδιαφέρον ἐπίσης παρουσιάζει ἡ διαπίστωση ὅτι ἡ κατὰ προσέγγισιν ἀκριβὲς πρόβλεψιν τῶν καιρικῶν μεταβολῶν ὠφέλησε τοὺς ἀγρότες καὶ τοὺς κτηνοτρόφους, γιὰτὶ μπόρεσαν νὰ φυλαχτοῦν ἀπὸ τὶς καταστροφικὰς καταστάσεις τῶν καιρικῶν μεταβολῶν, ἀπὸ τὶς ὁποῖες, ὅπως τονίζει ὁ συγγρ., «ἐξηρτᾶτο κατὰ μέγα μέρος ἡ ζωὴ καὶ ἡ τύχη αὐτῶν καὶ τῶν ὑπαρχόντων τῶν».

Μέσα ἀπὸ τὶς σελίδες τοῦ βιβλίου παρουσιάζεται ἀνάγλυφα ὁ Ἑλληνας ἀγρότης, ὁ γεωργός, ὁ βοσκός, στὴν προσπάθειά του νὰ ὑποτάξῃ τὴ φύσιν καὶ νὰ καταστήσῃ χρήσιμα ἀκόμη καὶ τὰ ἄγρια πλάσματα τοῦ πτερωτοῦ καὶ τοῦ ἐπίγειου ζωικοῦ κόσμου ποὺ συναντοῦσε στὸν ἀγῶνα του νὰ καλλιεργήσῃ τὴ γῆ καὶ νὰ ζήσῃ. Ἔτσι μετὰ τὴ θετικὴ σκέψιν καὶ τὸ κοφτερό του μυαλὸ βρῆκε τὸν τρόπο νὰ ὠφεληθῇ ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὰ ἀπλησίαστα ἀρπακτικὰ πουλιά καὶ τὰ ἄγρια θηρία, τ' ἀγρίμινα τοῦ βου-

νοῦ καὶ τοῦ λόγγου, πού ἀλλιῶς μόνο ζημιές τοῦ προξενούσαν. Τὸ γεράκι, ὁ κόρακας, ἡ ἀλεπού, ὁ λύκος ἔγιναν τώρα ἄθελα σύμμαχοί του, μπροστὰ στὸν κοινὸ ἐχθρό, τῆ φύση, ὅσες φορές αὐτὴ ἀγρίευε καὶ τοὺς ἐπετίθετο.

Στὸν ἐπίλογο ὁ συγγρ. τονίζει τὴ λαϊκὴ βάση τὴν ὁποία ἔχουν οἱ μετεωρολογικὲς παρατηρήσεις τῶν ἀρχαίων (ἀναφέρει τὴ «δημοτικὴν ὑπόληψιν» τοῦ Ἀριστοτέλη) καὶ ὑπογραμμίζει τὴν ἀποσιώπηση τῶν δοξασιῶν αὐτῶν ἀπὸ τοὺς χριστιανοὺς συγγραφεῖς, πού, κατὰ τὴ γνώμη του, ὀφείλεται στὸν ἀμείλικτο πόλεμο πού ἔγινε τότε «πρὸς ἀπόσβεσιν παντὸς εἰδωλολατρικοῦ καταλοίπου τῶν παλαιότερων χρόνων».

Ὅρισμένες παρατηρήσεις, πού θὰ μοῦ ἐπιτραπῆ νὰ παραθέσω ἐδῶ, δὲν μειώνουν, νομίζω, τὴ γενικότερη ἀξία τῆς ἐργασίας. Οἱ παρατηρήσεις αὐτὲς εἶναι οἱ ἑξῆς:

1. Ὑπάρχει μιὰ ἔλλειψη αὐστηρῆς ἐπιστημονικῆς μεθόδου κατὰ τὴ σύνταξη τῶν κεφαλαίων τῆς κύριας ἐργασίας. Παρατηρεῖται π. χ. μιὰ ἀσυνέπεια στὴν πρόταξη γενικῶν παρατηρήσεων ἢ προλόγου στὸ κάθε κεφάλαιο. Στὸ Α' κεφάλαιο π. χ. ὑπάρχει πρόλογος σχετικὰ μὲ τὰ πουλιά, στὸ Β' δὲν ὑπάρχει γιὰ τὰ ζῶα. Στὸ Γ' ὑπάρχει γενικὸ ἄρθρο γιὰ τὰ ψάρια, μὲ εἰδικὸ τίτλο, στὸ Δ' ὑπάρχει δυσανάλογα μικρὸς πρόλογος γιὰ τὰ φυτὰ. Στὸ Ε', ΣΤ' καὶ Ζ' κεφάλαιο δὲν ὑπάρχει πρόλογος.

2. Ἡ σύνταξη ἐπίσης τῶν μικρότερων ἄρθρων τῶν κεφαλαίων δὲν γίνεται μὲ αὐστηρὴ ἐπιστημονικὴ μέθοδο. Παρατηρεῖται π. χ. καὶ ἐδῶ ἀσυνέπεια καὶ δὲν ἀκολουθεῖται πάντοτε ὀρισμένη σειρά κατὰ τὴν παράθεση καὶ ἀνάπτυξη τῶν ἐξῆς στοιχείων: α) ἀρχαῖο ὄνομα πουλιοῦ, ζώου, ἀντικειμένου, φυτοῦ κτλ., β) ἀντίστοιχο κοινὸ νεοελληνικὸ ἢ διαλεκτικὸ ὄνομα, γ) ἀρχαῖες μαρτυρίες σχετικὲς μὲ τὴν πρόγνωση τοῦ καιροῦ, δ) ἀντίστοιχες μεσαιωνικὲς, ε) ἀντίστοιχες νεοελληνικὲς, στ) παρατηρήσεις κτλ. Πρβ. π. χ. τὰ ἄρθρα: ὁ χαροδοῖς ὁ ὑέτιος σ. 15, ἡ ἡμέρος νῆσσα σ. 16, ὁ λείμαξ σ. 63, ὁ φρῦνος σ. 65, ἡ λιβελλούλη σ. 71.

3. Ἐνῶ ἡ ἐργασία, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸν τίτλο, ἀναφέρεται στὶς εἰδήσεις καὶ τίς δοξασίες γιὰ τὴν πρόγνωση τοῦ καιροῦ στὴν Ἑλλάδα, ὁ συγγρ. μνημονεύει πολὺ συχνὰ τίς μαρτυρίες καὶ λατίνων συγγραφέων—κυρίως τοῦ Βεργιλίου, Πλίνιου καὶ Ἀβιέννου. Τοὺς λατίνους αὐτοὺς συγγραφεῖς ἀναφέρει πολλές φορές μαζί μὲ τοὺς Ἕλληνας, σὰν νὰ ἐπρόκειτο γιὰ ἐργασία πού ἀναφέρεται γενικὰ στὸν ἀρχαῖο κόσμον. Οἱ παρατηρήσεις τῶν λατίνων ἐνισχύουν βέβαια τὴν ἐργασία ἀπὸ ἀποψη συγκριτικῆ, ἀφοῦ ἀναφέρονται στὸ Λάτιον καὶ γενικὰ στὸν γειτονικὸ καὶ συγγενικὸ ἀρχαῖο ρωμαϊκὸν κόσμον, δὲν ἀνήκουν ὅμως, νομίζω, στὸ σῶμα τοῦ βιβλίου, παρὰ μόνο στὶς ὑποσημειώσεις ἢ τουλάχιστον σὲ ρητὴ δήλωση ὅτι συγκρίνονται γιὰ τὴν ὁμοιότητα κ.λ.π. μὲ τίς ἐλληνικὲς (σσ. 5, 13, 23, 29, 31, 33, 45, 47, 52, 62, 63, 69, 72, 75, 82, 84, 87, 90, 93, 96, 97, 102, 109, 114, 115, 121, 128). Ἀποτέλεσμα τῆς παρεξηγήσεως αὐτῆς ἦταν νὰ μπῆ στὴ βιβλιογραφία καὶ ξεχωριστὸς κατάλογος λατίνων συγγραφέων πού, ἐφόσον φυσικὰ δὲν ἀναφέρονται στὴν

Ἑλλάδα, δὲν ἔχουν ἐνδιαφέρον καὶ δὲν ἦταν ἀπαραίτητο νὰ μνημονευθοῦν. Στὴ σ. 82 μάλιστα ἀναφέρεται καὶ μιὰ δοξασία τοῦ Δάντη.

4. Ὡς προγνωστικὸ τοῦ καιροῦ ἀναφέρει ὁ συγγρ. καὶ τὴν «ἐπικρατοῦσαν καιρικὴν κατάστασιν καθ' ὠρισμένας ἡμέρας τοῦ ἔτους», στὴν ὁποῖαν ἀφιερώνει καὶ ξεχωριστὸ κεφάλαιο. Τὸ πρᾶγμα φαίνεται λίγο παράξενο καὶ ὁ τίτλος μπορεῖ νὰ ὀδηγήσῃ σὲ παρεξήγηση, ὡστόσο ὁ συγγρ. δὲν κάνει καμιά προσπάθεια, στὴν ἀρχὴ τουλάχιστο τοῦ κεφαλαίου, γιὰ νὰ τὴν ἀποτρέψῃ. Στὴν ἴδια παρεξήγηση μπορεῖ νὰ ὀδηγήσῃ καὶ τὸ προηγούμενο (ΣΤ') κεφάλαιο, στὸ ὁποῖο ὁ συγγρ. περιλαμβάνει καὶ ἄρθρο γιὰ τὸ χιόνι (σ. 129). Ἀλλὰ τὸ χιόνι δὲν εἶναι ἤδη μιὰ σπάνια καιρικὴ μεταβολή, μιὰ κατάσταση καιροῦ; Ἀπὸ τὴν παρεξήγηση αὐτὴ παρασύρεται καὶ ὁ ἴδιος, γιὰτὶ οἱ δοξασίες τὶς ὁποῖες παραθέτει στὸ ἄρθρο αὐτὸ δὲν ἔχουν καμιά σχέση μὲ πρόγνωση καιροῦ. Ἀναφέρονται στὰ εἰσοδήματα (*μαξούλια*) καὶ τὴν ἀφορία (*ἐγ γυρίζει δουκάνη*). Στὸ ἴδιο αὐτὸ κεφάλαιο ποῦ ἔχει τὸν τίτλο «Ἀπὸ τὰ στοιχεῖα καὶ τὰ φαινόμενα τῆς Φύσεως» (ἢ ὑπογράμμισι δική μου) καταχωρεῖ ὁ συγγρ. καὶ ἄρθρα γιὰ τὸ *λύγχο* καὶ τὴ *χύτρα* (σ. 143, 145), τὰ ὁποῖα φυσικὰ δὲν εἶναι φαινόμενα τῆς φύσεως, ἀλλὰ οἰκιακὰ σκευή.

5. Τὸ χωρίο τῶν Γεωπονικῶν 12. 37 (σ. 94) εἶναι ἄσχετο μὲ τὴν πρόγνωση τοῦ καιροῦ, ἐφόσον ἀναφέρεται στὴν «εὐκαρπία» (πρβ. καὶ ἀνωτέρω παρατήρησι 4). Ἄσχετο ἐπίσης μὲ τὴν πρόγνωση τοῦ καιροῦ εἶναι καὶ τὸ χωρίο τοῦ Γλυκᾶ, Βίβλος χρονικῆ I, 50, ποῦ παραθέτει ὁ συγγρ. στὴ σελίδα 116, ὅπου γίνεται λόγος μόνο γιὰ τὸν προσανατολισμὸ τῶν ναυτικῶν μὲ τὴ βοήθεια τῶν ἀστρῶν.

6. Τὶς ἀρχαῖες ἢ δημῶδεις ἢ διαλεκτικὲς λέξεις, κυρίως ὀνόματα πουλιῶν ἢ ζώων, ἄλλοτε τὶς βάζει ὁ συγγρ. σὲ εἰσαγωγικὰ καὶ ἄλλοτε ὄχι, π. χ.: *καρκαῖα* σ. 34, «*πετροχελίδονον*» (sic) σ. 40, *φαρόνια* σ. 41, *συκοφάγος* σ. 42, «*λοῦπινα*» σ. 95, «*κουκκιά*», «*ρόβη*» σ. 95.

7. Ἀνωμαλία παρατηρεῖται ἐπίσης καὶ στὴν ἐξήγηση ἀρχαίων ἢ ἰδιωματικῶν λέξεων καὶ φράσεων. Ὅρισμένες ἐξηγοῦνται μέσα στὸ κείμενο σὲ παρένθεση, π. χ. *πρόσαργο* σ. 7, *χουχλιώ* σ. 25, *σκαρνεύονται* σ. 48, *κονέλ-λες* σ. 49, *πυρπιρίζουνε* σ. 116. Ἄλλες μόνο στὸν πίνακα λέξεων καὶ πραγμάτων, π.χ. *ζάλαις* σ. 76, *ἀσκινόκαρπο* σ. 91. Ἄλλες ἐξηγοῦνται καὶ στὸ κείμενο καὶ στὸν πίνακα, π. χ. *βδία* σ. 9 καὶ 26, *σβότανον* σ. 96, *σφαλιά* σ. 101, *ταχιά* σ. 129. Ἄλλες πάλι ἐξηγοῦνται διαφορετικὰ στὸν πίνακα ἀπ' ὅ,τι στὸ κείμενο, π. χ. *σγράπες* σ. 87: *θαλάσσια σπήλαια* (κείμενο) - *τάφροι* (πίνακας). Ἄλλες, ἐνῶ ἐρμηνεύονται ὡς ἰδιωματικὲς, δὲν καταχωρίζονται στὸν πίνακα, π. χ. ὁ σύνδ. *γιά-γιά* (ἦ-ἦ) σ. 29, 30. Ἄλλες τέλος ἀφήνονται ἀνερμηνευτες στὸ κείμενο καὶ δὲν καταχωρίζονται καὶ στὸν πίνακα, π.χ. *μπουριῶνται* σ. 49, *σβῶλ'* σ. 58, *κακαράδα* σ. 104, *οῦθ* σ. 106 καὶ 131, *νερό βίο* σ. 136.

8. Ὅρισμένες ἀρχαῖες ἢ ἰδιωματικὲς λέξεις δὲν ἐρμηνεύονται μὲ τὴν πρώτη ἐμφάνισή τους στὴν ἐργασία. Ἡ λ. π. χ. *κνηκίς*, μολονότι παρουσιάζεται γιὰ πρώτη φορὰ στὴ σ. 5, ἐρμηνεύεται στὴ σ. 123, σημ. 4. Ὁ διαξευκτικὸς ἐπίσης σύνδεσμος *γιά-γιά* (ἦ-ἦ), ἐνῶ παρουσιάζ-

ζεται στή σ. 28 (καί 30), ἐπεξηγεῖται στή σ. 101, παρόλο πού εἶναι τῆς νεοελληνικῆς Κοινῆς.

9. Ὁ τονισμός τοῦ συνδέσμου γιά-γιά σ. 28, 30, 101 μέ βαρεία (γιά-γιά) εἶναι λάθος. Ὁ σύνδεσμος τονίζεται μέ ὀξεῖα γιά-γιά (μαζί μέ τὸ προτρεπτικὸ ἐπιφώνημα γιά, π. χ. γιά πές μου,), γιά νὰ ξεχωρίσῃ ἀπὸ τὴν ὁμόηχη πρόθεση γιά. (Μ. Τριανταφυλλίδη, Νεοελληνικὴ Γραμματικὴ [τῆς Δημοτικῆς], Ἀθ. 1941, σ. 46).

10. Ἡ γραφὴ τοῦ διαλεκτικοῦ κῖός (=καιρός, σ. 7, 9, 17, 19, 21, 28 κ.λ.π.) δὲν εἶναι σωστή. Ἡ λ. στή Σαμοθράκη προφέρεται δισύλλαβη καὶ πρέπει νὰ γραφῆ κῖός.

Τέλος ἀξίζει, νομίζω, νὰ ἀναφερθῆ ὅτι ἡ ἐργασία τοῦ συγγρ. μᾶς θυμίζει καὶ τὸν γνωστὸ μῦθο τοῦ κυκλοφορεῖ, ὅσο ξέρω, σὰν παραμῦθι στὴν Ἑλλάδα καὶ πού ἀναφέρεται στή φιλοξενία ξένου σοφοῦ (ἀστρολόγου;) ἀπὸ Ἑλληνα μυλωνά. Στὸ μῦθο τονίζεται ὁ θαυμασμός τοῦ σοφοῦ ξένου ἀπέναντι στὴν ἰκανότητα τοῦ ἀγράμματος μυλωνᾶ νὰ τὸν ξυπνήσῃ τὸ πρωτῆ, ἀκριβῶς τὴν ὥρα πού ἤθελε καί, ἐνῶ ὁ καιρός ἦταν θαυμάσιος, νὰ προβλέψῃ πῶς σὲ λίγο θὰ ἔβρεχε. Ὁ μυλωνάς σὲ σχετικὴ ἐρώτηση ἀποκάλυψε ὅτι τὴν ἰκανότητα αὐτὴ τὴν ὀφείλει σὲ παρατηρήσεις στὰ κατοικίδια ζῶα.

Ὅπως δὴποτε μέ τὴν ἐργασία αὐτὴ τοῦ κ. Κρεκούκια γνωρίζουμε σὲ μεγάλη ἔκταση καὶ βάθος ἓνα ἐνδιαφέρον κεφάλαιο τῆς ἐλληνικῆς Λαογραφίας. Ἡ ἐργασία θὰ εἶναι, ἐλπίζω, πάντοτε χρήσιμη, ὅσες φορές προκύπτουν προβλήματα σχετικὰ μέ τὴ λαϊκὴ παράδοση καὶ τίς δοξασίες γιά τὴν πρόγνωση τοῦ καιροῦ στὴν Ἑλλάδα.

A. I. ΘΑΒΩΡΗΣ

Mario Vitti, Nicola Sofianòs e la commedia dei Tre Tiranni di A. Ricchi, Napoli 1966. Σελ. 76, πίν. V. [Istituto Universitario Orientale, Seminario di Greco Moderno, 3].

Ὁ κ. Vitti ἔχει τὴν καλὴ τύχη ν' ἀνακαλύπτῃ σημαντικὰ καὶ ἐνδιαφέροντα κείμενα τῆς νεοελληνικῆς φιλολογίας, παλαιότερης καὶ νεώτερης. Ὑστερ' ἀπὸ τὸ ὠραῖο εὔρημα τῆς «Εὐγένεας», τῆς ἀνέκδοτης ἀλληλογραφίας τοῦ Κάλβου κ.ἄ., μᾶς δίνει τώρα κάτι ἄλλο, πού ἂν δὲν ἔχῃ ἀξία ὡς λογοτεχνικὸ κείμενο, ἀναφέρεται ὅμως σὲ μιὰ προσωπικότητα ἀπὸ τίς πιὸ σημαντικὲς τοῦ α' μισοῦ τοῦ 16ου αἰῶνα, στὸν γνωστὸ λόγιό καὶ συγγραφέα τῆς «Νεοελληνικῆς Γραμματικῆς» Νικόλαο Σοφιανό. Τὸ εὔρημα εἶναι ἀρκετὰ περίεργο καὶ ἀπροσδόκητο. Στὸ χειρόγραφο μιᾶς κωμωδίας τοῦ Agostino Ricchi ὑπάρχουν δυὸ σκηνές ὅπου τὰ πρόσωπα μιλοῦν ἐλληνικά — ὄχι τὸ περίεργο ἰδίωμα τῶν Ἑλλήνων τῆς Βενετίας (τὸ *griego*), ὅπως τὸ συναντοῦμε σὲ λίγο μεταγενέστερες κωμωδίες, ἀλλὰ σωστά καὶ κανονικὰ νέα ἐλληνικά. Τὸ περίεργο εἶναι ὅτι οἱ σκηνές αὐτὲς (κυρίως ἡ πρώτη) μπῆκαν γιά νὰ κολακέψουν ἓναν ἰσχυρὸ τῆς ἐποχῆς, τὸν Luigi Gritti, νόθο γιὸ τοῦ δόγη Ἀνδρέα Gritti καὶ μιᾶς Ἑλληνίδας ἀπὸ τὴν Πόλη, καὶ νὰ ὑμνήσουν (οὔτε λίγο οὔτε πολὺ) τὸν σουλτάνο Σουλεϊμάν τὸν μεγαλοπρεπῆ, τοῦ ὁποῖου τὴν εὐνοια εἶχε

ὁ Gritti. Ἀκόμα πιὸ περίεργο, οἱ σκηνές αὐτὲς ἔχουν ἀντικαταστήσει ἄλλες, πού εἶχαν γραφτῆ ἰσπανικά, γιὰ νὰ ὑμνηθῆ ἄλλος ἰσχυρὸς τῆς ἐποχῆς (καὶ ὁ πιὸ μεγάλος ἐχθρὸς τοῦ σουλτάνου), ὁ Γερμανὸς αὐτοκράτορας Κάρολος ὁ Ε΄. Ἡ κωμωδία («Οἱ τρεῖς Τύρανοι») τυπώθηκε τὸ 1533 μὲ τὸ ἰσπανικὸ κείμενο καὶ εἶχε διδαχτῆ τρία χρόνια πρὶν στὴν Μπολόνια, μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς στέψεως τοῦ Καρόλου. Οἱ ἑλληνικὲς σκηνές βρίσκονται σ' ἓνα χειρόγραφο τῆς κωμωδίας, γραμμένο πολυτελέστατα σὲ περγαμηνή, πού σώζεται σήμερα στὴν Biblioteca Governativa τῆς τοσκανικῆς Λούκα (τῆς πατρίδας τοῦ Ricchi). Ὁ γραφικὸς χαρακτήρας τοῦ ἑλληνικοῦ κειμένου, μᾶς λέει ὁ κ. Vittì, ξεχωρίζει ἀμέσως ἀπὸ τὸν γραφικὸ χαρακτήρα τοῦ ἰταλικοῦ, «καὶ ὅποιος ἔχει κάποια οἰκειότητα μὲ τὴν ἑλληνικὴ γραφὴ τοῦ 16ου αἰῶνα ἀναγνωρίζει σ' αὐτὸν χωρὶς πολὺ κόπο τὸ χέρι τοῦ Νικολάου Σοφιανοῦ». Τὸ συμπέρασμα εἶναι πολὺ φυσικόν, πὼς δὲν μπορεῖ παρὰ ὁ Σοφιανὸς νὰ εἶναι καὶ ὁ συγγραφέας τῶν δυὸ αὐτῶν σκηνῶν (πάντα βέβαια σὲ στενὴ συνεργασία μὲ τὸν Ricchi).

Ὁ κ. Vittì, στὴ διεξοδικὴ καὶ τεκμηριωμένη εἰσαγωγὴ του (σελ. 9 - 41), ἐξετάζει ὅλα τὰ προβλήματα πού γεννᾷ τὸ περίεργο αὐτὸ κείμενο: τὸ χειρόγραφο, τὴ σχέση μὲ τὴν ἔκδοση τοῦ 1533, τὴν προσωπικότητα τοῦ Ricchi (οὐμανιστῆ καὶ γιατροῦ) καὶ τὰ κοινὰ ἐνδιαφέροντά του μὲ τὸν Σοφιανόν, καὶ ἐξετάζει λεπτομερέστερα κυρίως τὰ σχετικὰ μὲ τὸν Σοφιανόν, ἐλέγχοντας τίς ὡς τώρα γνωστὲς βιογραφικὲς καὶ βιβλιογραφικὲς πληροφορίες, τὸν κύκλο τῶν γνωριμιῶν του, τὴ βιβλιογραφικὴ καὶ τὴ συγγραφικὴ του δράση, τὴ γνωστὴ στάση καὶ τὸ ἐνδιαφέρον του γιὰ τὴ λαϊκὴ γλῶσσα. Δὲν θέλησε, οὔτε καὶ ἦταν ἡ κατάλληλη θέση, νὰ δώσῃ μιὰ πλατιά παρουσίαση τῆς προσωπικότητος τοῦ Κερκυραίου λογίου καὶ οὐμανιστῆ· στὸ τελικόν του «Συμπέρασμα» (σελ. 39-41) καταλήγει ἄλλωστε μὲ τὴ διαπίστωση πὼς ὁ Σοφιανός, σήμερα περισσότερο ἀπὸ ἄλλοτε, ἀξίζει νὰ μελετηθῆ μέσα στὸ πλαίσιο τῆς πνευματικῆς κινήσεως τῆς ἐποχῆς του καὶ πὼς μιᾶς τέτοιας μελέτης «τὰ ἀποτελέσματα θὰ ἀνταμείψουν τοὺς κόπους».

Στὸ τέλος τῆς Εἰσαγωγῆς, σὰν παράρτημα, ὁ scriptor τῆς Βατικανῆς Βιβλιοθήκης π. Paul Canart συμβάλλει στὴν παλαιογραφικὴ πλευρὰ τοῦ θέματος μὲ ἓνα σύντομο ἀλλὰ περιεκτικόν «Σημείωμα γιὰ τὸν γραφικὸ χαρακτήρα τοῦ Ν. Σοφιανοῦ» — ὅπου παραλληλίζονται μὲ τὸ νέο χφ κυρίως οἱ τρεῖς γνωστοὶ ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ Σοφιανοῦ παρισυνόμοι κώδικες (Paris. Gr. 1305, 1963, 2592).

Ἀκολουθεῖ (σελ. 51 - 62) τὸ κείμενο τῆς κωμωδίας, δηλ. ἡ σκηνὴ α' (στ. 1 - 257) καὶ ἡ σύντομη σκηνὴ δ' (στ. 346 - 360) τῆς Ε' πράξης, παρατηρήσεις στὸ κείμενο (σελ. 65 - 72), γλωσσάριο (σελ. 75 - 76), καθὼς καὶ πέντε φωτογραφικοὶ πίνακες (οἱ I-III ἀποδίδουν παρισυνόμο χφφ τοῦ Σοφιανοῦ, οἱ IV - V τὰ φφ 71^r καὶ 71^v τοῦ χφ τῆς κωμωδίας).

Τὸ ἑλληνικὸ κείμενο εἶναι σὲ στίχους, ὅπως καὶ τὸ ἰταλικόν. Ἀλλὰ δυστυχῶς οὔτε ἀπὸ ἀποψη λογοτεχνικὴ οὔτε ἀπὸ καθαρὰ γλωσσικὴ ἢ στιχογραφικὴ τὸ κείμενο αὐτὸ συμβάλλει στὴ φήμη τοῦ οὐμανιστῆ λογίου καὶ πρώτου δημοτικιστῆ. Βέβαια τὸ 1533 ὁ Σοφιανός (ὅσο κι ἂν δὲν εἶναι γνωστὸ τὸ ἔτος πού γεννήθηκε) θὰ ἦταν ἀρκετὰ νέος, ὁ κ. Vittì τοῦ

βρίσκει μάλιστα και άλλα «έλαφρυντικά», πώς θα συνέθεσε δηλ. τις σκη-
νές αυτές πολύ βιαστικά. "Όσο και νά 'ναι, εκτός από ελάχιστες εξαιρέ-
σεις (ώραϊος είναι π.χ. ο τελευταῖος στ. 360), τὸ διάβασμα δὲν προσφέ-
ρει ιδιαίτερη απόλαυση. Ὁ ἐκδότης παρουσίασε τὸ κείμενο μὲ πολλή
προσοχή, ἀντιμετωπίζοντας μὲ φιλολογικὴ εὐσυνειδησία καὶ ὀρθοκρι-
σία τὰ φιλολογικὰ προβληματάκια πού γεννοῦσε ἡ ἐκδοση. Συλλογίζο-
μαι μόνο μήπως θὰ ἦταν καλύτερα, ἀφοῦ ἔχουμε τὸ αὐτόγραφο τοῦ συγ-
γραφέα — καὶ αὐτὸς εἶναι ὁ Σοφιανός — νὰ μὴν ἐνοποιῶσε ὁ ἐκδ. τὴν
ὀρθογραφία, ἀλλὰ νὰ μᾶς ἔδινε τὸ κείμενο σὲ πιστὴ μεταγραφὴ, πράγμα
πού θὰ μᾶς βοηθοῦσε νὰ ἰδοῦμε καὶ τὸ πῶς ἀντιμετώπισε ὁ Σοφιανός
(ἄνθρωπος γραμματισμένος καὶ γνώστης τῆς ἀρχαίας) τὸ πρόβλημα τῆς
γραφῆς τῆς λαϊκῆς γλώσσας στὸ πρῶμο αὐτὸ στάδιο.

Γιὰ ὅποιον εἶναι περιέργος, οἱ πίνακες IV καὶ V μποροῦν νὰ ἱκανοποιήσουν ὡς
ἐνα σημεῖο τὴν περιέργειά του. Στὸν στ. 65 π.χ. ὁ Σοφιανός γράφει *φίλ' ἐς τὴν καλὴν
ῶραν* (ὁ ἐκδ.: *φίλε 'ς τὴν* [γιατὶ ὄχι *στήν*;], στ. 67 *δεκάξ ἡμέραις* (δεκάξι μέρες
ἐκδ.), 79 *νὰ 'ξεύρω*, 82 *μ' ἐξεύρει* (νὰ *ξεύρω*, μὲ *ξεύρει* ἐκδ.) κ.ἄ.¹

Ἡ στιχουργία, αὐτὴ δὲ εἶναι πού κακοπαθαίνει ἄγρια: στίχοι ὑ-
πέρμετροι, ἑλλιπεῖς, ἄμετροι, χασμωδίες, σφῆνες (π.χ. τὸ *γάρ*) καὶ ἄλλες
τέτοιες ἀτέλειες μᾶς σταματοῦν κάθε στιγμῆ. Κάποτε συλλογίζεσαι
μήπως ὁ συγγραφέας μετροῦσε τίς συλλαβές στὰ δάχτυλα χωρὶς ν' ἀ-
κούη τοὺς στίχους μὲ τ' αὐτί. Π.χ. 120 *πρίγκιπας, αὐθέντας ἄλλους
πολλοὺς τε καὶ μεγάλους*, 357 *Ταύτη τῆ νυκτὶ ἔλθειν ἐθέλω ἄνωθεν ὅπως
[!]* κ. ἄ. (πού ἔχουν βέβαια 15 συλλαβές, ἀλλὰ δὲν εἶναι 15σύλλαβοι!).
Ὡστόσο συλλογίζεσαι κιόλας μήπως συμβαίνει καὶ κάτι ἄλλο, μήπως
δηλ. ἀνάμεσα στοὺς 15σύλλαβους παρεμβάλλει ὁ συγγραφέας μικρότερους
στίχους (7σύλλαβους συνήθως ἢ καὶ 8σύλλαβους), κατὰ τὴ συνῆθεια
πού ἐπικρατοῦσε τότε στὴν Ἰταλία (ὅσο κι ἂν δὲν τὸ δῆλωνε αὐτὸ στὴ
γραφὴ, μὲ τὸ χωρισμὸ τῶν στίχων). Π.χ. οἱ δυὸ τελείως ἄμετροι 15σύλ-
λαβοι 73-74 θὰ μποροῦσαν ἴσως ν' ἀκουστοῦν: *Καὶ διὰ τοῦτο σκόπη-
σον | πῶς ἐναι δυνατὸν ποτὲ | ἐγὼ νὰ καταστήσω | εἰς ἄλλο σπῆτιν
κάλλιον* (πρβ. καὶ 66/67, 81/82, 185, 193 κ.ἄ.). ("Ἄς θυμηθοῦμε καὶ
τοὺς 8σύλλαβους στὴν «Ἱστορία τοῦ Ταγιαπιέρα» τοῦ Τριβώλη, ὁ ὁ-
ποῖος ἀνῆκε μάλιστα στὸν κύκλο τοῦ Σοφιανοῦ).

Μερικὲς παρατηρήσεις στὸ κείμενο: στ. 34 γρ. *ὀπότεν ἔτυχεν ἐδῶ ὁ μέγας
φλαμουριάης* (ὄχι *ἔτυχον*): στὴ φωτογραφία τὸ σύμπλεγμα *εν* εἶναι καθαρό· μπο-
ρεῖ βέβαια νὰ τὸ πάρη κανεὶς καὶ γιὰ *ον*, ἀλλὰ ὁ Σοφιανός, πού εἶναι δόκιμος βιβλιο-
γράφος, κρατεῖ ἀκόμα τὴ βυζαντινὴ παράδοση, πού δὲν ἔνωσε ποτὲ τὸ *ο* μὲ γράμμα
πού ἀκολουθεῖ. Στὴν ἴδια φωτογραφία διακρίνουμε τὸ σύμπλεγμα *εν* ὅμοιο καὶ στοὺς
στ. 13 (*ποῦθεν*), 15 (*πενθερόν*), 24 (*ποριζόμενον*): στὰ τελευταῖα παραδείγματα ἡ
κατάληξη *ον* γράφεται μὲ χωρισμένα τὰ γράμματα, ὅπως ἄλλωστε παντοῦ ἄλλοῦ.
Ἐξἄλλου δὲν βλέπω πῶς θὰ μπορούσαμε νὰ ἐξηγήσουμε τὸ *α'* πρόσωπο (*ἔτυχον*).

1. Ἀντίθετα, ἀφοῦ «ἀποκαταστάθηκε» ἡ σημερινὴ ὀρθογραφία, θὰ ἦταν ἴσως
σωστὸ νὰ γράψουμε καὶ *κανένα* (ἀντὶ *κάν ένα*), *ὡσάν* (ἀντὶ *ὡς ἄν*), *ἀκόμα* καὶ *ὄπου*
(ἀντὶ *ὄπού*).

γι' αυτό και ἡ παρατήρηση στή σελ. 66 (Filocrate parla in proprio: ἔτυχον) εἶναι λανθασμένη.— στ. 158 γρ. ἐπόχτησε ὅπως τὸ χφ· ἡ ἀποκατάσταση ἀπόχτησε περιττή· συλλαβική αὔξηση σὲ ῥήματα ποὺ ἀρχίζουν ἀπὸ φωνῆεν, ἀπλὰ ἢ σύνθετα, δὲν εἶναι ἀσυνήθιστη (βλ. Ξανθ. Ἑρωτ. σελ. 465, 49). Περιττὴ καὶ ἡ ἀποκατάσταση στ. 173 τέτοιον τοῦ τοίτοιον (τίτοιον) τοῦ χφ (βλ. ξ.ἀ. σελ. 464, 41)¹.— Καὶ στὸν στ. 257 γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τὸ καλὸν τοῦ χφ σὲ καλὸ καὶ νὰ δημιουργηθῆ ἔτσι χασμωδία; Ἡ σ τ ἰ ξ η δὲν εἶναι πολὺ προσεγμένη καὶ πολλὰ φορὲς δυσκολεύει τὴν κατανόηση. Οἱ βυζαντινοὶ βιβλιογράφοι (καὶ οἱ διάδοχοί τους τῆς Ἀναγέννησης) ἔστιζαν κατὰ τὸν δικὸν τρόπο, ποὺ δὲν ἔχουμε ὑποχρέωση νὰ τὸν ἀκολουθήσουμε (ἀν εἶναι πραγματικὰ αὐτὴ καὶ ἡ στίξη τοῦ χφ). Θὰ ἔβαζα π.χ. ἄνω τελεία στὸ τέλος τοῦ στ. 132 καὶ κόμμα στὸ τέλος τοῦ 133, 144 ἀκτίνες του (χωρὶς κόμμα· εἶναι ἀντικείμενο τοῦ βλέπουν), 190 τέλος κόμμα, 206 τέλος ἄνω τελεία, 242 τέλος κόμμα κ.ο.κ.

Στὶς λιγοστὲς «Note al testo» ὁ ἐκδ. κάνει μερικὲς σωστὲς παρατηρήσεις γιὰ τὴ γλώσσα. Γιὰ τὸν ἄποσπαστοῦ τὸν ἀπασχολεῖ τόσο πολὺ ἡ μᾶλλον κοινὴ λέξις φλαμονιάρης (σημαιοφόρος); Τὸ ξασθενίσσης ἐρμηνεύεται σωστὰ (Ξαρωσταίνω: uscire dalla malattia), θὰ πρέπη ὅμως νὰ γραφτῆ μὲ η (τὸ ῥῆμα εἶναι ξασθενῶ). Τὸ παρὸ πάλι (δύο φορὲς μαρτυρημένον στὸ κείμενον, στ. 247 καὶ 348) δὲν παρέχει τόσες δυσκολίες ὅσες φαίνεται νὰ βρῆκε ὁ ἐκδ. (καὶ βέβαια καμιά σχέση δὲν ἔχει μὲ τὸ ἰταλ. però), ἀφοῦ μάλιστα εἶναι μαρτυρημένον καὶ ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸν Σοφιανὸν στὴ Γραμματικὴ του ὡς ἐπίρρημα «ἐξαίρεσως», μαζὶ μὲ τὸ πλὴν καὶ τὸ πάρεξ. Καὶ εἶναι πραγματικὰ ἐπίρρημα: παρ' ὅ, ἀντίστοιχο μὲ τὸ παρὸν (παρ' οὗ) ἢ παρῆ (παρ' ἧ), δηλ. παρά. Τὸ βρίσκουμε κιόλας στὰ Προδρομικὰ ποιήματα (σὲ παραλλαγὴς χφφ: III 284, IV 29), ὅπου οἱ Hesseling-Pernot μεταφράζουν «au lieu que». Καὶ ὁ ἐκδ. ἄλλωστε τὸ μεταφράζει σωστὰ στὸν στ. 247 καὶ τόσον πρέπει εἰς αὐτοὺς ἡ δόξα παρὸ κείνον: la gloria a loro è dovuta piuttosto che a lui. «Ὅσο γιὰ τοὺς στ. 347/8, ἡ δυσκολία προέρχεται ἀπὸ τὴν κακὴ στίξη· πρέπει νὰ φύγῃ ἡ τελεία μετὰ τὸ ἐκβάλλει καὶ τὸ νόημα νὰ διασκελισθῇ στὸν ἐπόμενον στίχο: Θεέ μου, εἶδον θέαμα ἀνέλιπτον καὶ ξένον² | ὅπου τοὺς δύο μου ὀφθαλμοὺς ἤθελα τοὺς ἐκβάλλει | κάλλιον, παρὸ ποὺ εἶδον πρᾶγμα κακὸν καὶ μέγα (καλύτερα νὰ εἶχα βγάλει τὰ δύο μου μάτια παρὰ νὰ δῶ τέτοιον πρᾶγμα). Τὸ πάντοθεν τοῦ στ. 186 (λείπει καὶ αὐτὴ ἡ λ. ἀπὸ τὸ λεξιλόγιον) ἔχω τὴν ἐντύπωση ὅτι ἔχει χάσει τὴν ἀρχικὴ σημασίαν τοῦ «ἀπὸ παντοῦ» καὶ ἔχει πάρει τὴν σημασίαν τοῦ μεταγενέστερου κρητικοῦ παντόθεις: «παντοῦ».

Τὸ βιβλίον εἶναι ἐξαιρετικὰ καλαίσθητα τυπωμένον καὶ ἀποτελεῖ τὸν ἀρ. 3 τῶν ἐκδόσεων τοῦ Σεμιναρίου τῆς νέας ἐλληνικῆς τοῦ γερμανοῦ Istituto Universitario Orientale τῆς Νεαπόλεως. Οἱ δύο προηγούμενοι ἀριθμοὶ εἶναι ἐπίσης ἐκδόσεις τοῦ κ. Vittì, ὁ «Κάλβος καὶ τὰ ἰταλικά του ἔργα» καὶ ἡ «Εὐγένεια». Ἄς εὐχρηθοῦμε νὰ μᾶς δώσῃ καὶ ἄλλες τόσο ἐνδιαφέρουσες ἐκδόσεις στοὺς προσεχεῖς ἀριθμοὺς τῆς σειρᾶς.

ΑΙΝΟΣ ΠΟΛΙΤΗΣ

1. Ἀξιοσημείωτο ὅτι ὁ Σοφιανὸς γράφει τοίτοιον, ὅπως τὸ ἔγραφε καὶ ὁ Χατζιδάκις ξ.ἀ. (παρὰ Ξανθ. Ἑρωτ.).

2. Δηλ. παράξενον, θαυμαστό —ἢ λ. λείπει ἀπὸ τὸ λεξιλόγιον τοῦ τέλους.

Μπεργαδῆ Ἀπόκοπος, Κριτικὴ ἔκδοση Στυλιανοῦ Ἀλεξίου, Ἱεράκλειον 1965 [Ἀνάτυπο ἀπὸ τὰ Κρητικὰ Χρονικά 17 (1964) 123-251].

Ὁ «Ἀπόκοπος» τοῦ Μπεργαδῆ εἶναι σίγουρα τὸ καλῦτερο ἔργο τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας στὴν πρώιμη φάση της, γραμμένο στὰ τέλη ἀκόμα τοῦ 15ου ἢ στὶς ἀρχές τοῦ 16ου αἰώνα. Τὰ τελευταῖα χρόνια ἀνακινήθηκε τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ ἔργο, τὸ κείμενο ὅμως οὔτε προσιτὸ ἦταν οὔτε καὶ εἶχαμε μιὰ νεώτερη ἔκδοσή του κριτική. Ἡ μόνη ποὺ μπορούσαμε νὰ χρησιμοποιήσουμε ἦταν τοῦ Legrand, στὸν 2ο τόμο τῆς Bibliothèque Grecque Vulgaire (ἀπὸ τὸ 1881), ἔκδοση ποὺ δὲν ἱκανοποιούσε πιά. Ἀπὸ τὸ 1953 εἶχα ἀναγγεῖλει πὼς ἐτοιμάζω καινούρια ἔκδοση κριτική, μὲ τὴ συνεργασία τοῦ συναδέλφου κ. Στ. Γ. Καψωμένου¹ δὲν μπορέσαμε νὰ τὴν πραγματοποιήσουμε. Τὴν ἔκδοση τὴν πραγματοποίησε τώρα ὁ κ. Στ. Ἀλεξίου². Στὸ μεταξύ, καὶ χωρὶς νὰ ξέρω τὴν πρόθεσή του, δημοσίευσα κι ἐγὼ σχεδὸν ὀλόκληρο τὸ ἔργο ἀποκαταστημένο κριτικὰ στὴν «Ποιητικὴ Ἀνθολογία» μου³.

Τὸ κείμενο δημοσιεύεται στὶς σελ. 211-228· προηγεῖται μιὰ ἀρκετὰ ἐκτενὴς εἰσαγωγή (σελ. 183-210) καὶ ἀκολουθοῦν σημειώσεις καὶ λεπτομερικὰ γλωσσάριο (σελ. 229-247).

Τὸ πρῶτο ζήτημα ποὺ ἐξετάζει ὁ ἐκδ. στὴν εἰσαγωγή του εἶναι ἡ παράδοση τοῦ κειμένου. Ὅπως εἶναι γνωστὸ, τὸ ἔργο ἐκδόθηκε γιὰ πρώτη φορά στὴ Βενετία τὸ 1519, ἀλλὰ ἡ ἔκδοση αὐτὴ δὲν μᾶς ἔχει σωθῆ· ἔτσι πρέπει νὰ στηριχτοῦμε στὴ δεύτερη ἔκδοση τοῦ 1534. Ἔχουμε ὅμως ἀκόμα καὶ δύο χειρόγραφα· τὸ ἓνα εἶναι ὁ περίφημος κῶδιξ Βιενναῖος θεολογ. 244, τὸ ἄλλο ἓνα χειρόγραφο στὸ Βατικανόν. Γιὰ τὸ πρῶτο στὸ παλαιότερο δημοσίευμά μου (βλ. ἐδῶ ὑποσ. 1) εἶχα δείξει πόσο ἀλλοιωμένο μᾶς παραδίδει τὸ ἔργο καὶ πὼς ἂν δὲν εἶχαμε τίς ἐκδόσεις, θὰ ἦταν ἀδύνατο ν' ἀποκαταστήσουμε τὸ κείμενο κριτι-

1. Παρατηρήσεις στὸν «Ἀπόκοπο» τοῦ Μπεργαδῆ, Προσφορά εἰς Στ. Π. Κυριακίδη, Θεσσαλ. 1953, σελ. 552, σημ. 13.

2. Ὁ κ. Ἀλεξίου δὲν ἀναφέρει τίποτα γιὰ τὴ μελετώμενη ἔκδοσή μας. Τὰ δέκα χρόνια, ἀπὸ τὰ 1953 ὡς τὰ 1963, εἶναι βέβαια πολλά, καὶ δὲν θὰ εἶμαι ἐγὼ ποὺ θὰ ὑποστηρίξω πὼς μιὰ ἀπλὴ δήλωση ἀρκεῖ γιὰ νὰ ἀκίνητοποιήση τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἄλλων μελετητῶν. Ὅσὸσο ὑπάρχει πάντα τὸ αἴτημα τῆς ἐπιστημονικῆς προτεραιότητος, καὶ μιὰ συνεννόηση στὶς περιπτώσεις αὐτὲς δὲν θὰ ἐβλαπτε, καὶ πολλὲς φορές θὰ προστάτευε ἀπὸ χαμένους κόπους καὶ ἐπαναλήψεις.

3. Βιβλίον δεύτερο, Μετὰ τὴν Ἄλωση, 15ος καὶ 16ος αἰώνας, Ἐκδόσεις Γαλαξία (α' ἔκδοση, Σεπτ. 1965, β' ἔκδοση, Ἰούνιος 1967). Ἡ ἔκδοση τοῦ κ. Ἀλεξίου δημοσιεύθηκε στὰ Κρητικὰ Χρονικά, τόμ. ΙΖ', τεύχ. Π-ΠΙ, μὲ ἐνδειξὴ Μάιος-Δεκέμβριος 1963· μὲ τὴν ἀργοπορία ὅμως στὴν κυκλοφορία τοῦ (ἄλλοτε τόσο ταχυκοῦ) περιοδικοῦ, ἡ ἔκδοση δὲν κυκλοφόρησε παρὰ τὸ 1965 (ὅπως σημειώνεται στὸ ἀνάτυπο στὸ ἐσώφυλλο 1964). Στὴν Ἀνθολογία, α' ἔκδ. (Σημειώσεις, σελ. 168), μνημονεύω τὴν ἔκδοση, ποὺ δὲν εἶχα μπορέσει ὅμως νὰ τὴν ἔχω ὑπόψη μου. Στὴ β' ἔκδ. δὲν χρειάστηκε νὰ ἐπιφέρω καμιά ἀλλαγὴ στὴ δική μου ἀποκατάσταση.

κά. 'Ο κ. 'Αλεξίου δέχεται κατ' ἀρχήν τὸ συμπέρασμα· θεωρεῖ ὅμως ὑπερβολικὴ τὴν ἀποψή μου πὼς τὸ χειρόγραφο εἶναι ἄχρηστο, καὶ παραθέτει μερικὲς περιπτώσεις ὅπου τὸ χφ αὐτὸ μᾶς δίνει καλύτερες γραφές. Οἱ περιπτώσεις αὐτὲς (τρεῖς κυρίως, στ. 89 κέ., 194, 105) δὲν μὲ ἐπεισαν ὥστοςο γιὰ τὴν ἀξία του. 'Η διατύπωσή μου πὼς τὸ χφ εἶναι «ἄχρηστο ἐντελῶς» γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου, ἴσως νὰ εἶναι πραγματικὰ ὑπερβολικὴ, ὥστοςο λίγο παρακάτω διευκρινίζω πὼς ἄστοχο καὶ περιττὸ θὰ ἦταν προπάντων νὰ φορτώσουμε τὸ κριτικὸ υπόμνημα τῆς μελλοντικῆς ἐκδόσεως μὲ ὅλες τὶς παραλλαγὰς τοῦ χφ τῆς Βιέννης. Καὶ αὐτὸ τὸ πιστεύω καὶ σήμερα. Τὸ κριτικὸ υπόμνημα τῆς ἐκδόσεως 'Αλεξίου ὑποφέρει, κατὰ τὴ γνώμη μου, ἀπὸ τὸ βῆρος τῶν ἄχρηστων αὐτῶν γραφῶν. Καὶ γενικὰ στὴν ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου νομίζω πὼς ὁ νέος ἐκδότης στηρίχτηκε πολὺ καὶ προτίμησε πολλὰς φορὰς χωρὶς λόγο τὶς γραφές τοῦ χφ, ἐνῶ ἡ παράδοση τῶν ἐκδόσεων φαίνεται καλύτερη.

«Ὅσο γιὰ τὸ χφ τοῦ Βατικανοῦ, θετικὸ κέρδος εἶναι ἡ πιστοποίηση τοῦ ἐκδ. πὼς εἶναι «ἀντίγραφο μιᾶς ἀπὸ τὶς δυὸ πρῶτες ἔντυπες ἐκδόσεις (1519 ἢ 1534)», καὶ ἐπομένως ἄχρηστο γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου. Τὸ πράγμα εἶναι ἀπόλυτα βεβαιωμένο, ὥστοςο, τὴ στιγμή πού δὲν ἔχουμε τὴν ἐκδοσὴ τοῦ 1519, ἡ διατύπωση «μιᾶς ἀπὸ τὶς δυὸ πρῶτες ἔντυπες ἐκδόσεις» δὲν εἶναι βέβαια ἀκριβής. 'Απ' ὅ,τι μπόρεσα ἐγὼ νὰ ἐξακριβώσω, ὑπάρχει ἀπόλυτη σύμπτωση τοῦ Βατικανοῦ χφ (Vat.) μὲ τὴν ἐκδοσὴ τοῦ 1534 (A)¹, δὲν ὑπάρχει ὅμως συμφωνία μὲ τὴ δεύτερη (δηλ. τὴν τρίτη) ἐκδοσὴ, πού ἐγινε ἐννέα χρόνια ὑστερώτερα στὴ Βενετία, τὸ 1543, ἀπὸ τὸν ἴδιο τυπογράφου (ἢ τὸν διάδοχό του)². Τὸ πράγμα ἔχει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον· ἡ δεύτερη αὐτὴ ἐκδοσὴ (ἂς τὴν ποῦμε Β) παρουσιάζει σὲ ἀρκετὰ σημεῖα διαφορετικὰς γραφές ἀπὸ τὴν Α, καὶ μάλιστα γραφές τὶς πιὸ πολλές φορὰς καλύτερες. Αὐτὸ μᾶς ὀδηγεῖ στὸ πιθανὸ συμπέρασμα πὼς ἢ κάποιος φρόντισε ν' ἀποκαταστήσει στὴν Β τὶς καθαρὰ ἐσφαλμένες γραφές τῆς Α ἢ (καὶ τὸ πρᾶμα γίνεται πιὸ ἐνδιαφέρον) ὅτι στὴν ἀνατύπωση ἔλαβε ὑπόψη καὶ τὴν προγενέστερη ἐκδοσὴ τοῦ 1519 (ἂν δὲν ἀνατύπωσε τὸ ἔργο ἀπ' εὐθείας ἀπ' αὐτὴν καὶ ὄχι ἀπὸ τοῦ 1534).

¹Ἴδου μερικὰ παραδείγματα ὅπου ἡ Β δίνει διαφορετικὴ (καὶ καλύτερη) γραφὴ ἀπέναντι στὴ γραφὴ τῆς Α (καὶ τοῦ χφ Vat.): 91 *φυσᾶ γλυκὺς ἀέρας* Β: *φυσᾶ Α* Vat.³, 161 *ἠξεύρετε τὸ Β: ἠξεύρε τὸ Α* Vat., 197/8 *χρηρέφαν - ἄντρα δὲν ἐγυρέφαν* Β: *χρηρέφουν - ἄντρα νὰ μὴ γυρέφουν* Α Vat.⁴, 211 *ἐκ τ' ἀνώγια* Β: *ἀπὸ τ' ἀνώγια*

1. Π. χ. σὲ φανερά λάθη τυπογραφικά: 62 *κατέρει ἀντὶ καρτέρει*, 161 *ἠξεύρε τὸ ἀντὶ ἠξεύρετε τό*, 207 *ξενγάλην ἀντὶ ξεβγάλου*, 415 *τύχο ἀντὶ τύχη κ.ἀ.*

2. Βλ. Legrand, Β. Η. 15-16.σ. 1,218 (ἀρ. 90), καὶ 1,244 (ἀρ. 109).

3. Λαμπρὴ ἐπιβεβαίωση τῆς διόρθωσης Μανούσακα, πού δεχτήκαμε καὶ ὁ κ. 'Αλεξίου καὶ ἐγώ.

4. Καλύτερο νόημα μὲ τὸν ἀόριστο. 'Αλλὰ καὶ ἐνδειξὴ ἴσως γιὰ διαφορετικὴ παράδοση (δηλ. γραφὴ τῆς ἐκδ. 1519) καὶ ὄχι γιὰ ἀπλή διόρθωση.

A, 282 *ἔκλαψαν* B: *ἔκλαψα* A Vat., 290 *τά ζάρηα* B: *τά ζάρη* A¹, 357 *στ' ἀριστερόν τιμόνην* B: *τ' ἀριστερόν τιμόνην* A Vat., 454 *καί ὡς* B: *τήν ὡς* [!] A Vat.². Ἐπίσης μερικοί τύποι ὅπως 236 *ἐλησημονήσασι*, 340 *ἐξαστερίαν* (ἀντί *ἐξαστερία*), 370 *ἤρχετον*, 377 *ἤστεκεν* κ.ά.

Αὐτὰ δείχνουν, νομίζω, ὅτι στὰ κείμενα πού μᾶς ἔχουν παραδοθῆ με τις βενετικές ἐκδόσεις δὲν ἀρκεῖ νὰ βασιζόμαστε στὴν πρώτη ἐκδοση μονάχα, ἀλλὰ θὰ πρέπει νὰ ἔχουμε ὑπόψη μας ὅχι βέβαια ὅλες τις μεταγενέστερες, ἀλλὰ τουλάχιστο καὶ τὴ δεύτερη (ἐκτὸς βέβαια ἀν ἀποδειχτῆ σίγουρα πὼς εἶναι ἀκριβῆς ἀνατύπωση ἀπὸ τὴν πρώτη)³. Εἰδικὰ γιὰ τὸν «Ἀπόκοπο» ἡ δεύτερη (πραγματικὰ τρίτη) αὐτὴ ἐκδοση (B), πού μᾶς σώζει ἴσως γραφές τῆς χαμένης ἐκδοσης τοῦ 1519, προσφέρει οὐσιαστικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν καλύτερη ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου⁴.

Στὸ τέλος τοῦ κεφαλαίου γιὰ τὴν παράδοση τοῦ κειμένου ὁ ἐκδ. ἀσχολεῖται μὲ τὸ θέμα τοῦ ἐπιλόγου, δηλ. τῶν στ. 491-558, τοὺς ὁποίους, μὲ πολὺ σωστά ἐπιχειρήματα, δὲν θεωρεῖ γνήσιους. Πραγματικὰ ὁ ἐποικοδομητικὸς χαρακτήρας καὶ ὁ θρησκευτικὸς τόνος τῶν στίχων αὐτῶν εἶναι τελείως ξένος πρὸς τὸ ὑπόλοιπο ποίημα, καὶ τὸ γεγονός ὅτι τοὺς περισσότερους τοὺς παραλείπει καὶ τὸ χφ τῆς Βιέννης εἶναι μιὰ πρόσθετη ἔνδειξη γιὰ τὴ μὴ γνησιότητά τους.

Στὰ ὑπόλοιπα κεφάλαια τῆς εἰσαγωγῆς ὁ ἐκδ. μιᾶ γιὰ τὴ γλώσσα καὶ τὴ στιχουργία τοῦ ἔργου, γιὰ τὸ χαρακτήρα καὶ τὴν ἀξία του (συμφωνώντας μὲ ὅσα εἶχα πῆ κι ἐγὼ στὶς «Παρατηρήσεις» μου), γιὰ τις πηγές καὶ τις ἀπηχῆσεις του, τὴ χρονολογία του καὶ τὴν προσωπικότητα τοῦ ποιητῆ. Πολὺ σωστὲς εἶναι οἱ παρατηρήσεις οἱ σχετικὲς μὲ τὴ χρονολόγηση, πού ὀδηγοῦν τὸν ἐκδ. σὲ μιὰ κάπως ὑψηλότερη τοποθέτηση ἀπὸ ὅ,τι πιστεύαμε ὡς σήμερα: στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 15ου καὶ ὅχι στὶς ἀρχές τοῦ 16ου αἰώνα. Σ' αὐτὸ τὸν ὀδηγεῖ κυρίως ἡ ὁμοιότητα πού παρατήρησε ὀρισμένων στίχων τοῦ «Ἀπόκοπου» μὲ ἔργα τοῦ τέλους τοῦ 15ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 16ου αἰώνα (ὅπως τοῦ Χούμνου, τοῦ Γεωργιλᾶ κ.ά.) καὶ ἡ σωστὴ σκέψη πὼς «ἀντικείμενο μίμησης ἔγινε τὸ ἀξιόλογο καὶ πολυδιαβασμένο ἔργο καὶ ὅχι τὸ μέτριο καὶ λι-

1. Ὁ Ἄλεξίου διορθώνει σιωπηρὰ (ἀκολουθώντας τὸν Legrand) *τά ζάρια*. Ἐγὼ ἀκολουθώντας τὸ A ἔγραψα *τ'ἀζάρι*. Προτιμότερη ὅμως ἡ πιστοποιημένη τώρα γραφή τοῦ B *τά ζάρια*. Τὸ χφ Βιέννης (V) παρέχει στὸ σημεῖο αὐτὸ ἄλλα ἀντ' ἄλλων.

2. Τὸ λάθος τὸ εἶχε διορθώσει ἤδη ὁ Legrand.

3. Πρβ. καὶ ὅσα ἔγραψα παλαιότερα: Ἑλληνικά 14 (1955-56) 516 καὶ 527, Κρ. Χρ. 12 (1958) 306.

4. Στὸ χειρόγραφο τοῦ Βατικανοῦ ἔνα δεύτερο χέρι διορθώνει σὲ πολλὰ σημεῖα ἄστοχες γραφές: π.χ. 98 *περπανοῦσι-περνοῦσι*, 358 *κῆσοικεν-κῆποικεν*, 415 *τύχο-τύχη*. Οἱ διορθωμένες αὐτὲς γραφές συμφωνοῦν μὲ τις γραφές τοῦ B, καὶ δὲν ἀποκλείεται ἡ διόρθωση στὸ χφ (πού εἶναι γραμμένο τὸ 1540) νὰ ἔγινε μετὰ τὴν κυκλοφορία τῆς B (τὸ 1543).

γότερο γνωστό». Μόνο πού βέβαια οί αντίστοιχίες με τόν Χοῦμνο καί τόν Γεωργιλλά δέν εἶναι τόσο ἀποδεικτικές. Ὅσο γιά τόν Τζαμπλάκο, αὐτός μιμεῖται ἀσφαλῶς ἄμεσα τόν «Ἀπόκοπο», ἀλλά ἡ χρονολόγησή του στὸν 15ο αἰώνα¹ δέν στηρίζεται σὲ κανένα θετικό στοιχείο· τὸ ἀνάξιο λόγου ποίημα πρέπει νὰ τοποθετηθῆ ἀσφαλῶς μέσα στὸν 16ο αἰώνα.

Τὸ κείμενο πού μᾶς δίνει ὁ νέος ἐκδότης βασίστηκε σωστά (σύμφωνα με ὅσα εἶχα πεί καί στίς «Παρατηρήσεις» μου—Ἀλεξίου σελ. 193) στὴν πρώτη γνωστὴ ἔκδοση (τοῦ 1534, Α)· σὲ ἀρκετὲς ὅμως περιπτώσεις στηρίχτηκε καί στὸ χφ τῆς Βιέννης (V), γιὰ ὅσους λόγους ἐξέθεσε στὴν εἰσαγωγή του. Μᾶς ἔδωσε ἔτσι μιὰ ἄριστη ἔκδοση. Ἡ δική μου κριτικὴ ἀποκατάσταση τοῦ μεγαλύτερου μέρους τοῦ ποιήματος, πού ἔγινε, ὅπως εἶπα, παράλληλα καί ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ δική του², ἐλάχιστες παρουσιάζει διαφορές· καί αὐτὲς ὀφείλονται περισσότερο στὴ μεγαλύτερη σημασία πού ἔδωσε ὁ ἐκδ. στὸ χφ τῆς Βιέννης καί στοὺς κρητικότερους τύπους πού βρῆκε ἐκεῖ καί τοὺς προτίμησε.

Ἔτσι π.χ. στ. 2 κλινάρι, 7 χέρα, ἀντὶ κρεβάτι, χέρι (ἀλλὰ παρακάτω, στ. 425, 96 ὑπάρχουν οἱ τύποι κρεβάτιν καί χέρι). Σὲ μερικὰ σημεῖα προβαίνει σὲ μικροδιορθώσεις, πού δέν τίς θεωρῶ πάντα ἀναγκαῖες, ὅπως π.χ. 72 δίχως βουλήν <κ'> ἐμπήκεν, 241 καί τί <ν> τὸ τραγουδοῦσαν.

Εἰδικότερα θὰ εἶχα νὰ παρατηρήσω: 105 ἀμφιβάλλω ἂν τὸ παραγγελιὲς θλιμμένων τοῦ V εἶναι προτιμότερο ἀπὸ τὸ παρηγοριές, τὸ ὅποιο, κατὰ τὸν ἐκδ. «δὲν ἔχει νόημα». Τὰ μαντάτα καί τὰ χαρτιά εἶναι παρηγοριές γιὰ τοὺς θλιμμένους | ἐδῶ στὸν «Ἄδη τὸν μικρὸ κτλ. Μπορεῖ ἀπὸ τὸν «Ἄδη νὰ ἀπέδρα πᾶσα ὀδύνη, λύπη καί στεναγμός», ἀλλὰ οἱ νεκροὶ στὸν «Ἀπόκοπο» εἶναι καί παραεῖναι θλιμμένοι. Στὸν στ. 121 ὁ ἐκδ. κάνει μιὰ διόρθωση (στίς παρατηρήσεις, σελ. 231) πού εὐοδώνει τὸ νόημα καί τῶν ἐπόμενων στίχων: Νά 'χουν οἱ ἀρχόντισσες αὐλές κι' οἱ ἄρχοντες τρικλίνους (ἀντὶ παλάτια καί τρ.)· ἡ διόρθωση εἶναι τολμηρὴ, ἀλλά, νομίζω, εὐστοχη, ὁ ἐκδ. ὅμως δὲν ἐτόλμησε νὰ τὴν ἐνσωματώσῃ στὸ κείμενο. 158 ἡ γραφή τοῦ Α εἰς τὰ ποινῶ με πόνεσε, στὰ πάσχω με λυπήσου εἶναι πολὺ πιὸ εὐστοχη ἀπὸ τὸ πονοῦμεν, πάσχομεν τοῦ V (ὅπως εἶχα σημειώσει καί στίς «Παρατηρήσεις» μου)· ὁ πληθυντικὸς τῶν στ. 86 κέ. δὲν ἀλλάζει τὸ πράγμα. Τοὺς δυσκολονόητους στ. 269-272, 291-2, 215-6, 301-2, πού με εἶχαν ἀπασχολήσει καί ἐμένα ἄλλοτε καί τὸν συνάδελφο κ. Ι. Θ. Κακριδῆ, ὁ ἐκδ. τοὺς σχολιάζει στίς σημειώσεις του, χωρὶς νὰ μπορῆ κι αὐτὸς νὰ καταλήξῃ σὲ θετικὸ συμπέρασμα, πολὺς ὅμως ἀπὸ τίς παρατηρήσεις του συμβάλλουν στὴν κάποια καλύτερη κατανόηση. 369 Τὸ διὰ τοῦτο μᾶς ἐδόθηκεν ἀντάμα νὰ ταφοῦμεν τοῦ Α εἶναι ἀπόλυτα δικαιολογημένο: εἶχαμε (λένε οἱ δυὸ νέοι) τὴν ἴδια ἡλικία, μαζὶ στεφανωθήκαμε, καί ἔτσι καί ἡ μοῖρα μας ἦταν μαζὶ νὰ πᾶμε καί στὸν τάφο καί (στὸν «Ἄδη, φυσικὰ) ἀντάμα νὰ γυρίζωμεν καί νὰ συμπερπατοῦμεν. Τὸ ἄχρωμο ὀμάδι νὰ κρατοῦμεν τοῦ V, πού προτίμησε ὁ ἐκδ., δὲν ξέρω τί νόημα ἔχει. 458 ὁ ἐκδ. ἔγραψε κ'

1. Γ. Ζώρας, Βυζ. Ποίησης, σελ. 23.

2. Στὴν Ποιητικὴ Ἀνθολογία, βιβλίο 2ο, βλ. ἐδῶ παραπάνω σελ. 233. Ἐχῶ παραλείψει μόνο τοὺς στ. 127-220 καί τὸν ἐπίλογο (485-556).

εις τὴν φωτίαν ἐβγαίνειν ἀντὶ τοῦ κ' ἐκ τὴν φωτίαν τοῦ Α (τὸ V δίνει καὶ τὴ σκοτιὰ ναυγένη!). Τὸ νόημα εἶναι καθαρό· ὁ ἀφηγητὴς βιάζεται νὰ γυρίσῃ πίσω στὸν κόσμον καὶ νὰ βγῆ ἀπὸ τὴν φωτιὰ τοῦ "Αδῆ. (Μήπως πρόκειται γιὰ λάθος τυπογραφικό; δὲν διορθώνεται πάντως στὰ παροράματα).

Τὴν ἔκδοση συμπληρώνει, καθὼς εἴπαμε, λεπτομερέστατο Γλωσσάριο, ὅπου ἐρμηνεύονται οἱ πιὸ σπάνιες λέξεις καὶ γίνονται παραπομπές σὲ ἄλλα πρώιμα καὶ κρητικὰ κείμενα καὶ ἀκόμα στὰ Μεσ. καὶ Νέα Ἑλληνικά τοῦ Χατζιδάκι, στὸν Ducange καὶ ἄλλοῦ. Οἱ νεοελληνιστὲς πρέπει νὰ χρωστοῦμε εὐγνωμοσύνη στὸν κ. Στ. Ἀλεξίου, πού ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀρίστη ἐπίσης ἔκδοση τῆς «Βοσκοπούλας» μᾶς ἔδωσε τὴν κριτικὴ καὶ ἄρτια ἀπὸ κάθε ἄποψη ἔκδοση τοῦ ἔξοχου αὐτοῦ πρώιμου κειμένου τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας.

ΛΙΝΟΣ ΠΟΛΙΤΗΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΑ ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ ¹

Christa Samberger, Catalogi codicum graecorum qui in minoribus bibliothecis italicis asservantur. Τόμ. 1, Λιψία 1965, Σελ. 525.— Ὁ τόμος περιέχει φωτοτυπικὴ ἐπανάκδοση καὶ συγκέντρωση τῶν μικρῶν καταλόγων πού τυπώθηκαν κυρίως στὴ σειρά τῶν «Studi Italiani di Filologia Classica», αὐτῶν δηλαδή πού δὲν περιέχονται στὸν κατάλογο τοῦ Mioni ². Σὲ δυὸ τρεῖς περιπτώσεις δημοσιεύονται συμπληρωματικὲς πληροφορίες γιὰ χειρόγραφα πού δὲν ὑπῆρχαν στοὺς ἀρχικοὺς καταλόγους, γι' αὐτὸ καὶ συμπίπτουν μὲ τὶς προσθῆκες τοῦ Mioni, στοῦ ὁποίου τὴν ἔκδοση, πού τυπωνόταν ἀκόμη, γίνονται παραπομπές. Στὸ τέλος δίνεται συγκεντρωτικὸς Πίνακας ὀνομάτων καὶ πραγμάτων. Μὲ τὸν δεύτερο τόμο πού θὰ ἀκολουθήσῃ θὰ συμπληρωθῇ ἡ σειρά καταλόγων τῶν μικρῶν βιβλιοθηκῶν τῆς Ἰταλίας: Martini, Mioni, Samberger, καὶ θὰ περιμένουμε τὴ συνέχεια τῶν μεγάλων καταλόγων.

Ε. Δ. Κ.

P. M o r a u x, Bibliothèque de la Société Turque d'Histoire. Catalogue des Manuscrits grecs (Fonds du Syllogos), Ἄγκυρα 1964 [Türk Tarih Kurumu Yayınlarından, σειρά XIII, ἀρ. 4]. Σελ. XXIV, 267.— Ὁ συντάκτης τοῦ καταλόγου, καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Βερολίνου, ἀνακάλυψε στὴν Ἄγκυρα τὰ ἐξαφανισμένα ἀπὸ τὸ 1922 χειρόγραφα τοῦ Ἑλληνικοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως, πού ἀπὸ τὸ 1932 ἀνήκουν στὴν Τουρκικὴ Ἱστορικὴ Ἑταιρεία. Μὲ τοὺς ἴδιους αὐξαντες ἀριθμοὺς τῶν Παπαδοπούλου - Κεραμέως

1. Βλ. Ἑλληνικά 20 (1967) 262.

2. Βλ. τὴ βιβλιοκρισία μου Ἑλληνικά 20 (1967) 460-461.

και Σάρρου περιγράφει λεπτομερέστατα τὰ χφφ και δίνει Πίνακα ὀνομάτων και πραγμάτων. Ἡ ἔκδοσι εἶναι χρησιμώτατη, σημειώνει τὰ ἔντεκα χαμένα χφφ, ταξινομεῖ ξεχωριστὰ τὰ ξενόγλωσσα και ἐνημερώνει τὸν ἐρευνητὴ σχετικὰ μὲ τὴ σημερινὴ κατάστασι τῆς συλλογῆς.

Ε. Δ. Κ.

Χρυσοστόμου μοναχοῦ, Σκήτη Ἁγίου Παντελεήμονος (Τὸ ἱστορικὸν αὐτῆς. Θαύματα τοῦ Ἁγίου). Ἐκδ. Συνοδείας Ἰωάννου μοναχοῦ, Καλύβη ἁγ. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, Ἁγ. Ὄρος 1966. 8^ομ., Σελ. 32.— Ἡ Σκήτη ἁγίου Παντελεήμονος βρίσκεται κοντὰ στὶς Καρυές και ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴ μονὴ Κουτλουμουσίου. Ὁ συγγρ., ὕστερ' ἀπὸ ἓνα σύντομο Α' κεφάλαιο γενικὸ γιὰ τίς σκῆτες, δίνει στὸ Β' τὸ ἱστορικὸ τῆς Σκήτης (ἴδρυσι τὸ 1780 ἀπὸ ἓναν ἱερομόναχο Χαράλαμπο, ἐπίσημη ἀναγνώρισι και σύνταξι τοῦ τυπικοῦ τὸ 1799). Γιὰ τὰ ἱστορικὰ βασίζεται ὁ συγγρ. σὲ «χειρόγραφον τῆς βιβλιοθήκης» (τὸν κώδικα τῆς μονῆς), καθὼς και σὲ ἐπιστολὴ τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Νεοφύτου, τὸ 1799. Στὴ Σκήτη ἀσκητεῦσι τὸ 1799 ὁ πνευματικὸς Κύριλλος Καστανοφύλλης, τὸ 1808, ὑποταχτικὸς του, ὁ νέος ὀσιομάρτυς Γεράσιμος ἀπὸ τὸ Μεγάλο Χωριὸ τῆς Εὐρυτανίας, ποὺ ἐμαρτύρησε τὸ 1812 στὴν Κωνσταντινούπολι και ποὺ τὸ λείψανό του φυλάσσεται στὴ γενέτειρά του και στὴ μονὴ Προυσοῦ. Τὸ Γ' κεφ. ἀναφέρεται στὴ διοίκησι και στὴν ὀργάνωσι τῆς Σκήτης, τὸ Δ' περιγράφει σύντομα τὰ κειμήλια, ἅγια λείψανα και εἰκόνες ποὺ περιέχει ἡ Σκήτη (κυρίως τὸ Κυριακὸν τῆς) και ἀναφέρει και «ὀλίγα περὶ τῆς βιβλιοθήκης» [βλ. τώρα τὸν κατάλογο τῶν 40 περίπου χειρογράφων, Ἑλληνικά 20 (1967) 349 - 386], και κυρίως περιγράφει θαύματα τοῦ ἁγίου Παντελεήμονος ποὺ ἔγιναν στὴ Σκήτη τὰ τελευταῖα χρόνια (μετὰ τὸ 1900) και ποὺ ὁ συγγρ. τὰ παραθέτει κατὰ τὴ διήγησι παλαιότερων πατέρων.

Α. Π.

Manussos Manussacas, Un poeta Cretese ambasciatore di Venezia a Tunisi e presso i Turchi: Leonardo Dellaporta e i suoi componimenti poetici. Estratto da: Venezia e l'Oriente fra tardo Medioevo e Rinascimento (Firenze 1966, σελ. 283-307).— Μάθημα ποὺ ἔγινε στὴ Βενετία, στὴν Fondazione Giorgio Cini, μὲ γενικὸ θέμα τὸν τίτλο τοῦ βιβλίου ἀπ' ὅπου τὸ ἀνάτυπο. Παρουσίασι τῆς γεμάτης δράσι και περιπέτειες ζωῆς τοῦ κρητικοῦ διπλωμάτη και ποιητῆ τοῦ 14ου αἰῶνα Λεονάρδου Δελαπόρτα (ποὺ τὸ χφ μετὰ τὰ ἔργα του τὸ ἀνακάλυψε πρὶν ἀπὸ μερικὰ χρόνια ὁ συγγρ. στὴ Μονὴ Παντοκράτορος), και σύντομη ἀνάλυσι τῶν ἔργων του.

Α. Π.

C. Th. Dimaras, Notes sur la présence de Voltaire en Grèce. Ἀνάτυπο ἀπὸ τὸ Studies on Voltaire and the Eighteenth Century 55 (1967) 439 - 444.— Συμπληρώνοντας παλαιότερο δημοσίευμά του (La fortune de Voltaire en Grèce, Mélanges Merlier, Ἄθ. 1951), ὁ συγγρ. σημειώνει τὴ μετάφρασι στὰ 1776/7 τοῦ «Essai sur les mœurs» ἀπὸ τὸν Νικόλαο Καρατζά (ποὺ ἔγινε ἀργότερα ἡγεμόνας τῆς Βλαχίας) και δυὸ μνητεῖς, ἀπὸ τὰ ἴδια χρόνια, τῆς ἐχθρικῆς στάσις

τῆς Ἐκκλησίας ἀπέναντι στὸν Βολταῖρο (στὴν «Ἱστορία τῆς Μολδαβίας καὶ τῆς Βλαχίας» τοῦ Jean Louis Carra, τυπωμένη στὸ Γιάσι τὸ 1777, καὶ σ' ἓνα γράμμα τοῦ ἀββᾶ Lionardo Panzini ἀπὸ τὸ Βουκουρέστι, τοῦ 1776 ἢ 1777). Σημειώνει ἀκόμα μιὰ νεοελληνικὴ μετάφραση τῆς «Princesse de Babylone», στὸ χφ Gr. misc. f. 3 τῆς Βοδληϊανῆς Βιβλιοθήκης, καμωμένη ἀπὸ ἄγνωστον Φαναριώτη ποῦ ἐδίδασκε τὰ γαλλικὰ στὸ Rotterdam.

Λ. Π.

Γιάννη Μ. Ἀποστολάκη, Τὰ τραγούδια μας, Ἀθ., Βιβλιοπωλεῖον Δημ. Παπαδήμα, ἀ. ἔ. [Μόνο στὴ ράχη τοῦ περικάλυμματος: 1967].— Δὲν πρόκειται γιὰ καινούρια ἐκδοση. Τὸ βιβλίον εἶναι παλιό, ἐκδεδωμένο ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸν μακαρίτη Ἀποστολάκη, ὅσο ζοῦσε, τὸ 1934. Ἀλλὰ δὲν εἶναι καὶ μιὰ ἀπὸ τὶς συνηθισμένες φωτομηχανικὲς ἀνατυπώσεις. Πρόκειται γιὰ τὸ ἴδιον τὸ βιβλίον, αὐτοῦσιο, τοῦ ὁποίου θὰ εἶχαν μείνει ἀρκετὰ ἀντίτυπα ἀδιάθετα (ἴσως καὶ ἀβιβλιοδέτητα)· ἀφαιρέθηκε τὸ ἐξώφυλλον καὶ ἡ προμετωπίδα καὶ ἔτσι τὸ βιβλίον παρουσιάστηκε σὰν καινούριον. (Τουλάχιστον ἄς ἔλειπε ἡ παραπειστικὴ χρονολογία στὸ περικάλυμμα).

Τὸ βιβλίον, ὅπως εἶναι γνωστό, παρὰ τὸν παραπλανητικὸν του τίτλον, δὲν ἀσχολεῖται μὲ τὰ δημοτικὰ τραγούδια, ἀλλὰ μὲ τὸ ποιητικὸν ἔργον τοῦ Σολωμοῦ καὶ τοῦ Κάλβου. Ἡ ἐξέταση εἶναι κάπως ἄνισα μοιρασμένη ὅστερ' ἀπὸ μιὰ σύντομη Εἰσαγωγή (σελ. 5 - 9), τὸ μεγαλύτερον μέρος εἶναι ἀφιερωμένο στὸν Σολωμό (σελ. 10 - 290· μόνον δυὸ ὑποδιαίρεσεις: Ἡ ἐτοιμασία, σελ. 12 - 59, Ἡ ἐπιτυχία, σελ. 60 - 290), καὶ ἐλάχιστον μέρος στὸν Κάλβον (σελ. 291 - 365).

Τὸ ἔργον τοῦ Ἀποστολάκη ἔχει τὴν στερεὴν θέσιν μέσα στὴν ἱστορίαν τῆς νεοελληνικῆς κριτικῆς, ἰδίως σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὸν Σολωμό καὶ τὸ δημοτικὸν τραγούδι. «Τὰ τραγούδια μας» δὲν εἶναι ἴσως τὸ πιὸ ἐπιτυχημένο βιβλίον του. Στὸ μεγαλύτερον μέρος, τὸ σχετικὸν μὲ τὸν Σολωμό, ἔχουμε οὐσιαστικὰ μιὰ ἐπανάληψιν τῆς πρωτοποριακῆς καὶ σὲ πολλὰ σημεῖα ἀποκαλυπτικῆς «Ποίησης στὴ ζωὴ μας», παρὰ τὸ γεγονόςς ὅτι ἀνάμεσα στὸ παλαιότερον (1923) καὶ στὸ νεώτερον βιβλίον (1934) εἶχαν μεσολαβῆσει πάνω ἀπὸ δέκα χρόνια (καὶ στὰ χρόνια αὐτὰ εἶχαν δημοσιευτῆ τὰ «Ἀνέκδοτα Ἔργα» τοῦ Καιροφύλου μὲ τοὺς καινούριους προβληματισμοὺς ποῦ γεννοῦσαν). Ὡστόσο ἡ γερὴ σκέψιν καὶ ἡ ἀνάλυσιν τοῦ Ἀποστολάκη εἶναι πάντα χρήσιμη καὶ εὐπρόσδεκτη, ὅσο κι ἂν ἡ νεώτερον κριτικὴ μπορῆ νὰ μὴ συμφωνῆ μὲ ὀρισμένες του βασικὰς ἀντιλήψεις (ἀλλὰ καὶ νὰ μὴ συμμερίζεται ἐπίσης τὴν ἐπιπόλαιον πολεμικὴν ποῦ τοῦ εἶχε γίνεϊ ὅσο ζοῦσε). Ἐπειτα, σὲ ὀρισμένα σημεῖα (ὅπως π.χ. στὶς ὠραιότερας σελίδες τοῦ βιβλίου, ποῦ εἶναι ἡ ἐρμηνεία τοῦ «Κρητικοῦ») ἔχουν γίνεϊ ἀρκετὲς ἀναθεωρήσεις καὶ βελτιώσεις. Γενικὸν συμπέρασμα: ἓνα βιβλίον μὲ πραγματικὸν βᾶρος εἶναι πάντοτε ἐπίκαιρον. Λ. Π.

Ἰων Δραγούμης. Κείμενα λογοτεχνικά. Ἐκλογή, πρόλογος, εἰσαγωγικὰ σημεῖα, σχόλια Κλέωνος Β. Παράσχου, Ἀθήνα 1963. Σελ. 240. [Σύλλογος πρὸς διάδοσιν ὠφελίμων βιβλίων, ἀριθ.

13].— Μικρή άνθολογία τοῦ λογοτεχνικοῦ κυρίως ἔργου τοῦ Ἰωνος Δραγοῦμη. Ὁ ἐκδ., πού εἶχε δημοσιεύσει καί παλαιότερα (1936) ἔκτενῆ βιογραφία τοῦ Δραγοῦμη, παρουσιάζει ἐδῶ μεγάλο μέρος ἀπὸ τὰ δημοσιευμένα ἢ καί ἀνέκδοτα ἔργα τοῦ ἰδιόμορφου αὐτοῦ ἀντιπροσώπου τοῦ «νεοελληνικοῦ λογοτεχνικοῦ ἐθνικισμοῦ». Στὸν σύντομο ἀλλὰ κατατοπιστικὸ πρόλογό του (σελ. 5 - 12) δίνει μερικοὺς γενικοὺς χαρακτηρισμοὺς γιὰ τὴν προσωπικότητα καί τὸ ἔργο τοῦ Δραγοῦμη. Στὸ εἰσαγωγικὸ σημεῖωμα πού ἀκολουθεῖ, τὰ βιογραφικὰ στοιχεῖα γιὰ τὸν Ἰωνα συμπληρώνονται ἀπὸ χρονολογικὸ πῖνακα τῆς ζωῆς καί τῶν ἔργων του, πού ἔγινε μὲ βάση ἀνέκδοτου πῖνακα τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ λογοτέχνη κ. Φιλ. Δραγοῦμη.

Τὰ ἀνθολογούμενα ἔργα τοῦ Δραγοῦμη εἶναι διάφορα—ιδιότυπα τὰ πῶς πολλά—ἀφηγήματα, ἓνα κριτικὸ δοκίμιο, ἓνα διήγημα πού τοῦ λείπει ἡ ἀρχή, ἀρκετὰ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸ ἡμερολόγιό του, ἐπιστολές καί σύντομες φράσεις ἢ περικοπές ἀπὸ διάφορα κείμενά του. Καθένα ἀπ' αὐτὰ συνοδεύεται ἀπὸ συνοπτικὴ εἰσαγωγή τοῦ ἐκδ., πού παρουσιάζει ὄχι μόνο τίς ἐκδόσεις—ὅταν ὑπάρχουν—ἀλλὰ καί πολλά ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα γιὰ τὸ περιεχόμενο τοῦ ἀνθολογούμενου ἔργου καί τίς συνθήκες κάτω ἀπὸ τίς ὁποῖες γράφτηκε (ὅπως π.χ. σύγχρονα ἐθνικὰ ἢ πολιτικὰ γεγονότα στὰ ὁποῖα ἀναμίχθηκε ὁ Δραγοῦμης καί ἔλαβε ἐνεργὸ μέρος). Στὸ σχολιασμὸ αὐτὸν χρήσιμη στάθηκε καί ἡ βοήθεια πού πρόσφερε στὸν ἐκδ. ὁ κ. Φιλ. Δραγοῦμης, πού τοῦ παραχώρησε καί μεγάλο μέρος ἀπὸ τὰ κείμενα πού δημοσιεύονται στὴν ἀνθολογία.

Στὸ τέλος τῆς ἐκδοσης ὑπάρχει πλήρες βιβλιογραφικὸ σημεῖωμα σ' αὐτὸ ὁ ἐκδ. καταχώρισε τὰ ἔργα τοῦ Ἰωνος (ἀριθμημένα κατὰ χρονολογικὴ σειρά ἀπὸ τὸ 1 - 27 καί 28 - 29 καί σχολιασμένα), ὅλη τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία καί τίς εἰκοσι δυὸ ἐργασίες του γιὰ τὸν Δραγοῦμη.

Τὸ βιβλίον ἀπευθύνεται προπάντων στὸ εὐρὸ κοινό. Ὡστόσο ἀποτελεῖ ὄχι μόνο συμπλήρωμα τῆς σχολικῆς ἀνθολογίας τῆς Φ. Θ. Τζωρτζάκη (1953), ἀλλὰ καί τὴν πῶς ἐνημερωμένη ὡς σήμερα, συστηματικὴ καί εὐχρηστὴ παρουσίαση τοῦ λογοτεχνικοῦ ἔργου τοῦ Ἰωνος Δραγοῦμη.

ΒΙΚΤΩΡΙΑ ΧΑΣΙΩΤΗ

Γιάννη Ἀναπλιώτη, Τὸ ξεκίνημα τοῦ Εἰκοσιένα. Συγκριτικὴ μελέτη τῶν πηγῶν τῆς ἱστορίας του, Καλαμάτα 1968. Σελ. 64 [Ἐκδόσεις Ἱερᾶς Μητροπόλεως Μεσσηνίας, ἀριθμ. 7].— Ὁ συγγρ., ὁ ὁποῖος καί σὲ ἄλλα δημοσιεύματά του (Ἡ Καλαμάτα καί ἡ ἐπανάστασις τοῦ 21, Καλαμάτα 1948, καί Τὸ ἔπος τῆς Λευτεριάς πού δὲ γράφτηκε, Ἀθήνα 1964) ὑποστηρίζει τὴ θέση ὅτι ἡ Καλαμάτα πρέπει νὰ καθιερωθῆ ὡς ἡ πρώτη πόλη ὅπου κηρύχθηκε ἡ Ἐπανάσταση, ἐπανέρχεται καί μὲ τὸ πρόσφατο αὐτὸ ἔργο του στὸ ἀγαπητὸ θέμα του. Τὸ ἔργο προλογίζει (σ. 5 - 8) ὁ μητροπολίτης Μεσσηνίας Χρυσόστομος, ὁ ὁποῖος καί τὸ ἐπαινεῖ ἀνεπιφύλακτα. Στις σ. 11 - 52 ἔχουμε τὴ διαπραγμάτευση τοῦ κυρίως θέματος, δηλαδὴ τὴ συγκριτικὴ μελέτη τῶν πηγῶν πού ἀναφέρονται στὴν ἑναρξὴ τῆς Ἐπαναστάσεως, καθὼς καί τὴν ἐκθεση τῶν γεγονότων, τὰ ὁποῖα ὀδήγησαν στὴν καθιέρωση τοῦ

έορτασμού τῆς 25ης Μαρτίου, ἡμερομηνίας βέβαια συμβατικῆς, ὅπως εἶναι γνωστό. Στὸ Ἐπίμετρο (σ. 55 - 64) μὲ τίτλο «Πῶς κηρύχθηκε ἡ ἐπανάσταση στὴν Καλαμάτα» δημοσιεύονται «τρεῖς αὐθεντικὲς μαρτυρίες» τοῦ Παπαπολυζῶη Κουτουμάνου (σ. 55-57), τοῦ Θεοδώρου Κολοκοτρῶνη (σ. 58 - 59) καὶ τοῦ Ἀμβροσίου Φραντζῆ (σ. 60-64).

Ὁ συγγρ. κρίνει καὶ συγκρίνει διάφορες πηγὲς σύγχρονες μὲ τὰ γεγονότα, γιὰ νὰ στηρίξη τὴ γνώμη ὅτι τὸ προβάδισμα ἀπέναντι στὴν Πάτρα καὶ τὰ Καλάβρυτα ἔχει ἡ Καλαμάτα, καὶ νὰ καταρρίψῃ τὸν «μύθο» τῆς Ἁγίας Λαύρας. Σχεδὸν ὅλο τὸ ἔργο του ἀποβλέπει σ' αὐτό. Μολονότι μάλιστα παραδέχεται ὅτι ἡ ἄποψη πῶς ἡ Ἐπανάσταση ξεκίνησε μὲ τὸν Ἀλέξανδρο Ὑψηλάντη ἔχει ἀρκετὰ ἰσχυρὸ ἱστορικὸ βάθος, τὴν ἀπορρίπτει ἀμέσως, μὲ τὸ δικαιολογητικὸ ὅτι κηρύχθηκε σὲ ξένο ἔδαφος καὶ καταπνίγηκε μέσα σὲ μικρὸ χρονικὸ διάστημα. Ἀντίθετα, «ἡ καρδιά τῆς ἐπαναστάσεως . . . σ' ὅλη τὴ νικηφόρα πορεία της βρισκόταν στὸ Μοριά». Ἐπάνω σ' αὐτὸν τὸν ἰσχυρισμὸ θὰ εἶχε νὰ παρατηρήσῃ κανεὶς ὅτι οἱ ἴδιοι οἱ ἄνθρωποι ποὺ ὀργάνωσαν τὴν ἐπανάσταση στὴ Μολδοβλαχία ἐργάστηκαν καὶ γιὰ τὴν ἐξάπλωσή της σὲ ὅλη τὴν Ἑλλάδα. Πρόβλημα δὲν εἶναι ποιά περιοχὴ τῆς Πελοποννήσου ἔχει τὴν «πρωτιὰ» τῆς ἐξεγέρσεως, ἀλλὰ κατὰ πόσο ἔχουμε τὸ δικαίωμα νὰ διαχωρίσουμε τὰ γεγονότα τῶν παραδυναβίων ἡγεμονιῶν ἀπὸ τὰ ἀντίστοιχα τῆς κυρίως Ἑλλάδος (βλέπε σχετικὰ σκέψεις τοῦ καθηγητοῦ Διον. Α. Ζακυθνοῦ, Ἡ πολιτικὴ ἱστορία τῆς Νεωτέρας Ἑλλάδος, Ἀθῆναι 1962, σ. 54).

Γενικὰ τὸ θέμα τὸ σχετικὸ μὲ τὸ ποιά περιοχὴ τῆς Ἑλλάδος ἔχει τὸ προβάδισμα γιὰ τὴν κήρυξη τῆς Ἐπαναστάσεως, ἔχει συσκοτισθῆ μὲ τὰ ἀλλεπάλληλα δημοσιεύματα τῶν κατὰ τόπους λογίων καὶ μὲ τίς συνεχεῖς διεκδικήσεις τους. Τὴν ἀλήθεια ὑπεύθυνα θὰ μπορούσε νὰ μᾶς τὴ δώσῃ μόνο μιὰ ἐπιτροπὴ ἀπὸ ἐπιστήμονες, ποὺ θὰ ἐξέταζε ἀντικειμενικὰ ὅλα τὰ στοιχεῖα ποὺ ὑπάρχουν.

ARTEMH ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ - ΚΥΡΙΑΚΟΥ

Κώστα Α. Πηλαβάκης, Ἀπὸ τὸ πέρασμα ἑνὸς ἐκπαιδευτικοῦ, Λευκωσία Κύπρος 1967. Σελ. 215.— Τὸ «πέραςμα» εἶναι ἀρκετὰ μακρὺ. Σαράντα δύο ὀλόκληρα χρόνια ὑπηρέτησε ὁ κ. Κ. Α. Πηλαβάκης ὡς ἐκπαιδευτικὸς τὴν πατρίδα του (τὴν Κύπρο καὶ τὴν ιδιαίτερη πατρίδα του τὴ Λεμεσό), καὶ συγκεντρώνει τώρα ἐδῶ, στὸν συμπαθητικὸ αὐτὸν μικρὸ τόμο (ποὺ μὲ συγκίνηση τὸν ἀφιερώνει στὴ μνήμη τῶν γονέων του καὶ τοῦ ἀδερφοῦ του) μερικὲς ἀπὸ τίς ἐργασίες του. Εἶναι μοιρασμένες σὲ τέσσερις ἐνότητες: Α' Φιλολογικά: μικρότερες ἢ μεγαλύτερες εἰσηγήσεις καὶ ὁμιλίες γιὰ ζητήματα κυρίως τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς φιλολογίας (τὸν Ὅμηρο, τὸν Εὐριπίδη), ἀλλὰ καὶ τῆς ἱστορίας καὶ τῆς νεώτερης λογοτεχνίας. Β' Γλωσσικά - λαογραφικά: τὰ πῶς ἐνδιαφέροντα ἀπὸ τὴν ἐπιστημονικὴ καὶ τὴν ἐρευνητικὴ ἄποψη, γιὰ τὴ ἐδῶ ὁ συγγρ. ἔχει ἀνατυπώσει μερικὲς ἀπὸ τίς σημαντικὲς μελέτες του γιὰ τὴ γλῶσσα καὶ τὴ λαογραφία τῆς Κύπρου. Ξεχωρίζουν: «Συμβολὴ στὴν ἐρμηνεῖα νεοελληνικῶν κειμένων» (σελ. 106 - 115), «Με-

τάσταση τῆς προστακτικῆς» (σελ. 116 - 119), ὅπου ἀξιοσημείωτη ἡ ἐρμηνεύα τοῦ ψήχα, με τῆ σημασία *σάν, μήπως*, πού καταντᾶ ἐπίρρημα, ἀπὸ τὸ ψήφα (προστ. τοῦ ψηφῶ). Γ' Μνημόσυνα (βλ. ἰδιαίτερα «Τὸ δράμα τοῦ Λιπέρτη», σελ. 158 - 172, ἀναλυτικότερη θεώρηση τοῦ ἔργου τοῦ Κυπριώτη ποιητῆ). Δ' Ἐκπαιδευτικά. Ἀξιόλογο ἀποστάλαγμα μιᾶς ζωῆς ἀφιερωμένης στὴν ἐκπαίδευση, ἀλλὰ παράλληλα καὶ στὰ γράμματα καὶ στὴν ἐπιστήμη.

Λ. Π.

Ρομειώτικο Ἡμερολόγιο. Ἐτήσια φιλολογικῆ, ἱστορικῆ καὶ λαογραφικῆ ἔκδοση. Χρόνος ἐνδέκατος, 1967 (Διευθυντῆς Δημήτριος Σταμέλος).— Ἡμερολόγιο, ὅπως ὅλα τοῦ εἴδους, με ποιικίλη ὕλη, λογοτεχνικὴ καὶ ἐπιστημονικῆ, κυρίως λαογραφικῆ καὶ ἱστορικῆ. Σημειώνουμε, ἀπὸ τίς λαογραφικῆς: Πάνου Ι. Βασιλείου, Τὰ Ἀγραφα στὴ δημοτικὴ μας ποίηση (σελ. 17 - 21): ἀνθολόγηση δημ. τραγουδιῶν (κυρίως κλέφτικων), στὰ ὅποια ἀναφέρονται ρητὰ τὰ Ἀγραφα· πρώτη μνεία στὸν «θρῆνο» γιὰ τὴν Ἀλωση (πού λανθασμένα ἀποδίδεται ἄλλοτε — καὶ τὸν ἀποδίδει ἀκόμα ὁ συγγρ. — στὸν Γεωργιλλᾶ). Δημ. Β. Φουρλά, Θρύλοι καὶ παραδόσεις ἀπ' τὸ Νεοχώρι Ναυπακτίας (σελ. 118 - 119): τρεῖς παραδόσεις: Τὰ «Ἑλληνικά», Τοῦ Κατσακνῆ ἢ βρύση, Ὁ Καρφοπεταλιᾶς. Κώστα Πρίγγη, Τὸ λιωμαῖωμα στὰ Σάλινα ἄλλοτε καὶ τώρα (σελ. 135 - 138). Ἰω. Μ. Κωντοῦ, Λαογραφικὰ Ἀχαρνανίας (σελ. 152 - 157): ἔθιμα γάμου, θανάτου, προλήψεις, γιαιοσόφια. Γιάννη Ἀθ. Μαυροῦ, Πρωτομαγιάτικα τραγούδια (σελ. 160 - 164). Ἰω. Γ. Ρούσκα, Ἀπ' τὸ ρομειώτικο γάμο (σελ. 169 - 172): ἔθιμα καὶ τραγούδια τοῦ γάμου. — Ἀπὸ τίς ἱστορικῆς μελέτες: Κ. Σ. Κώνστα, Τυπογράφοι στὸ Μεσολόγγι (1823 - 1866) (σελ. 65 - 75): πληροφορίες γιὰ τὸν Παῦλο Πατρίκιο καὶ τὸν Δημήτριο Μεσθενέα, πού ἐργάστηκαν ὡς τυπογράφοι στὸ Μεσολόγγι, στὸ τυπογραφεῖο τῶν «Ἑλληνικῶν Χρονικῶν» τοῦ Μάγερ. Γ. Χασιάκου, Ἀπ' τὰ ἱστορικὰ τῆς Κουκουβίστας (σελ. 145 - 147). Τάκη Λάππα, Ἡ μητρόπολη Λειβαδιᾶς (σελ. 12 - 16): τὸ ἱστορικὸ τοῦ χτισίματος τῆς ἐκκλησίας τῆς μητροπόλεως τὸ 1856. — Ἄλλες ἐνδιαφέρουσες μελέτες: τοῦ Δημ. Γιάνκου, Ἐνα πρόχειρο λεξικὸ ἀπὸ βραχωρικὸς ἰδιωματισμούς (σελ. 49 - 54), τοῦ Δημ. Σταμέλου, Κώστας Χατζόπουλος (σελ. 129 - 134), καὶ κυρίως τοῦ Κώστα Ρωμαίου, Ὁ Λουκᾶς Καλιακούδας καὶ ἡ μάχη τῆς Γαβρολίμνης (σελ. 24 - 29), ὅπου ὁ συγγρ. προσφέρει καινούρια στοιχεῖα γιὰ τὸν ἥρωα τοῦ σύντομου κλέφτικου τραγουδιοῦ γιὰ τὸν Καλιακούδα καὶ ἐπανορθώνει τὴ σχετικὴ σημείωση στὴν ἔκδοση τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν (Ἀθ. 1962, τόμ. 1, 197).

Λ. Π.

Λαϊκὴ Βιβλιοθήκη Καλαμάτας. Μεσσηνιακὰ Γράμματα, τόμος Β', Ἐπιμέλεια Πότη Δ. Οἰκονομάκη, Καλαμάτα 1967. Σελ. 598. — Τὸ λαμπρὸ αὐτὸ σωματεῖο τῆς Μεσσηνιακῆς πρωτεύουσας μᾶς δίνει τὸν δεῦτερο τόμο τοῦ (ἔχι τακτικοῦ) περιοδικοῦ του δημοσιεύματος, ὀγκωδέστατον αὐτῆ τῆ φορά. Ἡ συνεργασία εἶναι ποικιλότατη, τὰ θέματα ἐπίσης ποικίλα, με ἐπίκεντρο ὅμως πάντα τὴν ἱστορία

και τῆ λαογραφία τῆς Μεσσηνίας. Ὑπάρχει και ἀρκετὴ καθαρὰ λογοτεχνικὴ προσφορὰ. Οἱ συμβολὲς τυπώνονται μὲ ἀλφαβητικὴ σειρά (ἀρκετὰ παραγμένη ὅμως) τῶν συγγραφέων. Πολὺ νόστιμες οἱ ἀναμνήσεις τοῦ Σουηδοῦ *Natan Valmin* γιὰ τὴν πρώτη του ἐπίσκεψη στὴ Μεσσηνία τὸ 1929, γραμμένες ἀπὸ τὸν ἴδιο σὲ πολὺ συμπαθητικὴ δημοτικὴ. Ἀντίθετα τοῦ *Antoine Bon* ἡ μελέτη γιὰ «τὰ σύνορα τῶν Ἑνετικῶν κτήσεων ἐν Μεσσηνίᾳ ἀπὸ τοῦ 13ου ἕως τοῦ 15ου αἰῶνος» ἔχει μεταφραστῆ σὲ μιὰ κακόζηλη και ἄδροση καθαρεύουσα· παρ' ὅλ' αὐτὰ ὁ συγγρ. ἐκφράζει στὸ τέλος «τὰ θερμότερα εὐχαριστήριά του εἰς τὴν Δδα Collette Janiaud, καθηγήτριαν εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τῆς Lyon, ἡ ὁποία μετέφρασε τὸ ἄρθρον του, και εἰς τὸν Κον Π. Οἰκονομάκην, ὁ ὁποῖος ἐξηκρίβωσε [;] τὴν μετάφρασίν της». Ὑπάρχουν ἀρκετὲς μελέτες, οἱ ὁποῖες δὲν προσφέρουν τίποτα τὸ καινούριο (ὅπως π.χ. τοῦ *K. A. Γεωργουλῆ* γιὰ τίς «Μεσσηνιαίδες» (*Messéniennes*) ἢ τοῦ *Π. Κ. Γεωργουτζίου* γιὰ τὴ «νεωτέρα ἱστορικὴ ἔρευνα διὰ τὴν ἀρχαίαν Μεσσηνίαν» ἢ τῆς *Μυρτώς Δραγώνα* («Ἀντίλοχος, ὁ γιὸς τοῦ Νέστορα») κτλ. Μακρὸ εἶναι τὸ ἄρθρον τοῦ *I. Μ. Ἀποστολάκη* γιὰ τὴν ἀρχαία Μεσσηνία (ἐξεδόθη συμπληρωμένο σὲ τόμο και θὰ κριθῆ χωριστά), τεκμηριωμένα τὰ ἄρθρα τῶν *Γ. Ἀναπλιώτη*, γιὰ τοὺς Κουτηφαραίους – Καπετανάκηδες, *Δ. Βαγιακάκου*, «Ἡ Μηλέα τῆς ἔξω Μάνης», *Π. I. Ζέπου*, «Μεσσηνιακὰ νομικὰ ἔθιμα», *Σωτ. Λυριτζῆ*, «Ὁ κατῆς τῶν Γαργαλιάνων», *Ε. Γ. Πρωτοφάλλη*, «Μυστικὸν σχέδιον τοῦ Γ. Μαυρομιχάλη περὶ δολοφονίας τοῦ Ἰμπραήμ Πασᾶ» κ.ἄ. Λαογραφικὸ ὕλικὸ παρέχει ὁ *Θ. Μ. Μαρκόπουλος* («Ἐόρκια και παραμύθια»), τοπωνυμικὸ, πολὺ καλὰ τεκμηριωμένο, ὁ *Φ. Α. Κομπορόζος*. Μὲ τὰ μεσσηνιακὰ μοναστήρια ἀσχολοῦνται ὁ *B. A. Παπαδόπουλος* («Στὸν Ἰσκιό τῆς μοναστικῆς γαλήνης») — μὲ κάποια τάση λογοτεχνικὴ —, ἡ *Ἐλένη Δ. Μπελλᾶ* («Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς μονῆς Βουλκάνου ἐπὶ τῆ βάσει ἀνεκδότων ἐγγράφων») — βασισμένη σὲ ἐγγράφα τῶν Γενικῶν Ἀρχείων τοῦ Κράτους — και ἡ *Βάκω Ἀθανασοπούλου* («Βυζαντινὲς ἐκκλησίες τῆς Μεσσηνίας»). Ἡ τελευταία αὐτὴ μελέτη θὰ μπορούσε νὰ ἦταν πολὺ χρήσιμη, ἀν ἦταν περισσότερο τεκμηριωμένη και ἀν ἡ συγγρ. δὲν παραλάμβανε ἀνεξέλεγκτα ὅ,τι ἔχει γραφτῆ (οἱ ἐπιγραφές π.χ. στίς σελ. 35, 36, 40 οὔτε ἀποδίδονται οὔτε διαβάζονται σωστά).

Α. Π.